

VASO BOGDANOV

PORIJEKLO I CILJEVI ŠOVINISTIČKIH TEZA O DRŽANJU HRVATA 1941

(Porodom dvadesetogodišnjice ustanka)

I

NASLJEDE PROŠLOSTI

Tko je godine 1941 u doba aprilskog sloma prvi lansirao tezu o izdajničkom, antinacionalnom, proustaškom i prookupatorskom držanju hrvatskoga naroda svaljujući gotovo isključivo na Hrvate krivicu zbog propasti stare Jugoslavije, — to je fiksirano u jednom od najznačajnijih dokumenata NOB-e, u Zaključcima savjetovanja KPJ, održanog u Zagrebu svibnja 1941. Tu su na osnovi referata druga Tita prihvaćene među ostalima i ove konstatacije: »... Preko dvadeset godina vodila se zločinačka nacionalna politika, politika strahovitog ugnjetavanja i izrabljivanja Makedonaca, Hrvata, Crnogoraca, Slovenaca i drugih nacionalnih manjina od strane velikosrpske vladajuće klike, koja je pod firmom jugoslovenstva htjela da zadrži svoju pliačkašku hegemoniju... Sistem vladavine svih reakcionarnih kapitalističkih klika, kako srpskih tako i ostalih narodnosti, koje su se izredale na vlasti od osnutka Jugoslavije pa do danas, bio je: nacionalno i socijalno izrabljivanje širokih narodnih masa. Evo, to je jedan od glavnih uzroka slabosti i propasti versajske Jugoslavije, unutar koje se najsvjesniji dio naroda — radnička klasa Jugoslavije na čelu sa Komunističkom partijom — borio da je pretvori u istinsku bratsku zajednicu naroda Jugoslavije, slobodnih i ravnopravnih...»

Narod zna da je veći dio te vladajuće kapitalističke klike namjeravao da strugne u inostranstvo, u hladovinu raznih rivijera, u najtežem času narodne borbe. Pošto im to nije uspjelo, oni već pokušavaju da se do dvore osvajačima i da pomoću njih i dalje jašu na grbači naroda. To se tiče uglavnom srpske vladajuće klike, o drugima posebno. U Srbiji su se već našli na raznim položajima mnogi oni koji su i prije ugnjetavali narod. Okupatorske vlasti našle su u njima svoje vjerne sluge pomoću

kojih već proganjaju i teroriziraju narod. Koliko god je velik prezir srpskog naroda prema osvajačkim imperijalističkim razbojnicima, još je veći prezir naroda prema tim izdajničkim slugama osvajača.

Dalje, za ovu brzu kapitulaciju jugoslovenske vojske srpska vladajuća klika krivi Hrvate. Ona time hoće da skine sa sebe odgovornost za svoj izdajnički rad, ona time hoće da raspiri mržnju srpskog naroda prema hrvatskom narodu isto onako kao što to radi šaćica frankovačke izdajničke gospode u Hrvatskoj, gdje svim silama nastoji da raspiri mržnju prema srpskom i slovenačkom narodu. Optužuje se hrvatski narod zbog izdajstva jedne neznatne frankovačke klike, koja je pomoću bajoneta imperijalističkih osvajača zajašila na grbaču hrvatskog naroda. Takva optužba duboko vrijeđa osjećanja potlačenog hrvatskog naroda koji nema ništa zajedničko sa izdajom frankovačke gospodske bande, kao što nema ništa zajedničko ni srpski narod sa izdajničkom klikom vladajuće srpske gospode. Ali srpski narod predobro zna da je glavni krivac sadašnje njegove tragedije, kao i tragedije svih naroda Jugoslavije, baš srpska reakcionarna vladajuća buržoazija i nju će u prvom redu pozvati narod na odgovornost kada za to kućne čas. Ona je glavni krivac svega zla koje je zadesilo kako srpski tako i ostale narode Jugoslavije.¹

Referirajući o svom sastanku s Dražom Mihailovićem augusta 1941 u selu Struganiku Tito iznosi: »Pošto je Draža Mihailović, ne znam iz kojih razloga, i tada pa i dugo kasnije držao da sam ja Rus, on je potpuno otvoreno govorio o Hrvatima i svim ostalim narodima Jugoslavije. On je, kada sam ga pitao šta misli o nacionalnom pitanju, izjavio nedvosmisleno da Hrvati, muslimani i svi ostali moraju hiti najstrože kažnjeni i poslije izvjesne odmazde potpuno podčinjeni Srbima. Pošto sam se suprotstavio, rekao je da je njegovo gledište sasvim pravilno jer su svi Hrvati krivi za ustaške zločine, svi su ustaše i izdajice, koji su prodali Jugoslaviju Nijemcima.« (Tito, *Govori i članci*, I, str. 138.)

Optužbu o izdajničkom držanju hrvatskoga naroda nije podizala samo ona »srpska vladajuća klika« koja je ostala u zemlji i stavila se u službu okupatora, nego su ista protuhrvatska shvaćanja zdušno podržavali i oni zapadnjački orijentirani i tobože jugoslavenski nastrojeni hegemonisti u emigraciji, ambasadori i članovi kraljevske jugoslavenske vlade u Londonu. Računajući da će u slučaju savezničke pobjede opet uspostaviti s pomoću zapadnih sila monarhističku Jugoslaviju, oni su svoju ponovnu centralističko-hegemonističku vladavinu nastojali unaprijed osigurati i time, što su proglašavali da su Hrvati listom stali na stranu fašističkih njemačkih i talijanskih okupatora i da su svi Hrvati ustaše.²

¹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*. Beograd, 1954. Tom II, knjiga 2. Dokument broj 1, str. 8, 10-11.

² O takvoj propagandi različitih, ne samo velikosrpsko-četničkih, nego i »jugoslavenskih« dinastijaša u emigraciji vidi, na primjer, knjigu Većeslava Vildera *Bika za rogove*. London 1957, Str. 9, 112, 114, 115. - Značajno je pritom da i sam Vilder ovako prikazuje držanje glavnog grada Hrvatske u trenutku okupacije: »... Sa njemačkom vojskom, sa Hitlerom dakle, dolazi stohoda. Dok je ostali kulturni svet bio zaprepaačen mahnitom Hitlerovom agresijom, dok je sav slobodni svet u tome video ropstvo Evrope, Zagreb je od veselja klicao ...« (Na istome mjestu, str. 144).

I među šovinistički nastrojenim oficirima u njemačkome zarobljeništvu hrvatski narod je okrivljan za slom Jugoslavije i optuživan, čio, kao ustaški: »Prve diskusije, što je i razumljivo, vođene su oko pitanja ko je kriv za sudbinu naše zemlje i našu ličnu, gde leže koreni tako neslavnog sloma bivše jugoslovenske vojske. Ovome pitanju, kao neobično važnom za dalju političku orijentaciju, svako je prilazio sa svoga klasnog i društveno-političkog stanovišta. Najreakcionarniji krugovi nisu dozvoljavali da ikakva krivica padne na društveni sistem, na monarhiju, vladajuće vrhove i vojno rukovodstvo. Po njima, za slom su bili krivi pre svega Hrvati. Oni su uporno nastojali da ustaška nedela povežu sa hrvatskim narodom i da na šovinistički velikosrpski način objasne kapitulaciju stare Jugoslavije. Velikosrpski vaspitani aktivni oficiri, a i dobar deo rezervnih, bili su jako podložni takvim šovinističkim tumačenjima.« (Nikola Vujanović: »Partijski rad u zarobljeničkom logoru u Osnabriku«. Četrdeset godina, VII, str. 522).

Protuhrvatske diskriminacije sa strane velikosrpskih hegemonista nisu se, međutim, po prvi put javile prilikom aprilske propasti kraljevine Jugoslavije. Propagiranje teze o postojanju razlike između Hrvata i Srba s obzirom na njihovu nejednaku privrženost narodnoj slobodi i državnoj samostalnosti (Hrvati su anacionalni, austrofilski, nepouzdan element, većma sklon robovanju tuđinu, Nijemcu, Mađžaru, Rimu, nego životu u vlastitoj slavenskoj državi – za razliku od Srba koji su nacionalno svjesni, državotvorni, zatočnici slobode) – historijska je pojava, nastala mnogo prije godine 1941 na osnovi specifičnih uvjeta našeg nacionalno-političkog i državnog razvoja u prošlosti.

Širenje i gotovo stoljetno ponavljanje takvog shvaćanja otpočelo je šezdesetih godina prošloga stoljeća, kada je službena Srbija, njena dinastija i vlada stala pripremati realizaciju onog dijela Garašaninovih Načertanija, koji pitanje oslobođenja i ujedinjenja južnoslovenskih zemalja koje se nalaze pod Turskom i Austrijom rješava njihovim pripajanjem Srbiji na taj način što će se vlast postojeće srbijanske države i dinastije protegnuti i na njih.

Takva svoja hegemonistička nastojanja u odnosu na druge južnoslovenske narode srbijanski vladavinski sloj opravdavao je tvrdnjama o tobože isključivoj, specifičnoj misiji srpskog naroda, koji je jedini pozvan da oslobodi i ujedini sve ostale Južne Slavene, jer su Srbijanci dotadašnjom svojom historijom pokazali, da su oni nacionalno najsvjesniji, državotvorno najsposobniji i najpouzdaniji, budući da su samo oni uspjeli da stvore i očuvaju vlastitu nacionalnu državu, za razliku od Hrvata, Slovenaca i dr., koji za to nisu sposobni, pa se zbog toga i nalaze još uvijek pod tuđinskom vlašću. Na osnovi tih svojih izuzetnih nacionalnih i državotvornih vršina srpski narod je predodređen da, poslije ujedinjenja, preko svojih predstavnika, srbijanske vladajuće klase i dinastije, upravlja i novom, zajedničkom državom.

Provođenju oslobođenja i ujedinjenja proširivanjem vlasti srbijanske dinastije i države na zemlje izvan Srbije suprotstavljali su se najdaleko-

vidniji srpski političari od Svetozara Markovića i Miletića do Dimitrija Tucovića, upozoravajući na pogubnost takvih osvajačko-hegemonističkih tendencija.³ Ali srbijanski vladavinski sloj, na čelu s obje dinastije (i obrenovićevske i karadorđevićevske) nastojeći da održi i proširi svoju vlast primjenjivao je taj osvajačko-hegemonistički način ujedinjavanja i poslije srpsko-turskog rata 1878, i prilikom balkanskih ratova 1912/13. i na završetku I svjetskog rata 1918-e i tako spriječio ostvarenje istinske narodne slobode ne samo u novooslobođenim krajevima i zemljama nego i u cijeloj zajedničkoj državi.⁴

Hegemonističku nacionalnu politiku prihvatili su i zdušno propagirali i neki srpski građanski političari izvan Srbije, očekujući i za sebe koristi od takve prevlasti srpske vladajuće klase u novoj zajedničkoj državi.⁵

Kada je s vremenom postajala sve većma aktuelnom mogućnost realizacije ujedinjenja južnoslovenskih naroda u jednu državu, nosioci hegemonističke ideologije smatrali su potrebnim da paralelno s neprestanim isticanjem nacionalno-državotvornih preimućstava Srba sve više negiraju postojanje bilo kakve pozitivne nacionalne svijesti i državotvorne sposobnosti kod ostalih naših naroda, a naročito kod Hrvata, koji su i svojim brojem i svojom ekonomskom i kulturnom razvijenošću najvećma ngrožavali ostvarenje hegemonije srpske vladajuće klase.

Tako je početkom dvadesetog stoljeća došlo do one bjedomučne protuhrvatske hajke koja je dosegla svoju kulminaciju u zloglasnom članku objavljenom godine 1902 u *Srpskom Književnom Glasniku* uz ogradu redakcije, a zatim preštampanom, bez ikakve ograde, u zagrebačkom *Srbobranu*, gdje se Hrvatima poriču sve, pa i najelementarnije kvalitete nacije: i jezik, i književnost, i narodna pjesma (sve su to Hrvati pokrali od Srba), i tvrdi da Hrvati nemaju nacionalne svijesti, da nisu ni narod ni narodnost i da to nikad ne će postati, da su uvijek bili samo sluge i oruđe tuđe politike, da im je ideal da budu sluge, – i gdje se na kraju

³ Zalažući se za savez balkanskih zemalja na bazi konfederacije, Sv. Marković u svojoj *Srbiji na istoku* ovako osuđuje način osvajanja, pripojenja, aneksije: »Koji će od tih naroda pristati da se »aneksira« srpskoj monarhiji. Pa recimo da sroska monarhija zadobije i ostale Srbe, koji žive u Austro-Ugarskoj – pa i to je tek mala kraljevina od pet milijuna! Može li takva država da prisajedini sebi više od deset milijuna drugih narodnosti? Ta to bi bilo nešto sasvim nalik na današnju Austriju ili Ugarsku, što po tvrđenju samih srpskih državnika ne može da postoji! Je li vredno da se srpski narod bori za takvu besmislicu, samo zato, što su neki srpski državniči dobili volju da majmunišu Kavuru ili Bizmarku? – Ne! ne! Srbija ne sme biti žrtvovana interesu jedne porodice, ili bolje – interesima nekoliko vlastoljubaca. – »Velika Srbija morala bi po nuždi postati vojničko-policajska država ... O umnom, kulturnom razvitku – ne bi bilo ni spomena.« – »Kad bi se oduševljena raja oslobodila od jednih gospodara, da li bi se ona slagala da dođe pod srpske pandure, kapetane i ostale gospodare?« (*Srbija na istoku*, str. 167, 6, 162).

⁴ Značajno je da je slobodarski Miletićev pjesnik Zmaj Jovan Jovanović još god. 1879 stanje i raspoloženje naroda u tim, na taj način oslobođenim krajevima, fiksirao stihom: *Izbavi nas bože od izbavitelja*.

⁵ Takvu politiku manje ili više otvoreno vode i srpske građanske stranke u Habsburškoj monarhiji, naročito srpska radikalna i srpska samostalna stranka.

sa te srpske šovinističke strane najavljuje Hrvatima borba »do istrage vaše ili naše.«⁶

U daljem pripremanju takvog ujedinjenja, koje bi imalo u novoj državi da osigura prevlast srpskog vladavinskog sloja, srpske monarhije i dinastije – slične protuhrvatske postavke obilato su upotrebljavane i nadopunjavane tezama da su dvije trećine stanovništva Hrvatske Srbi, a i ona jedna trećina koja sebe smatra Hrvatima, nisu Hrvati, nego zavedeni pokatoličeni Srbi kod kojih se prava nacionalna svijest nije razvila, da je hrvatstvo i hrvatska nacija izmišljotina našeg glavnog neprijatelja Austrije, uperena protiv srpskih i slavenskih nacionalnih i državnih interesa.⁷

Takvo shvaćanje o Hrvatima upotrebljavao je u toku I svjetskog rata Pašić kao jedan od glavnih argumenata svoje hegemonističke nacionalne politike⁸ i onda kada je forsirao pravoslavno rješenje našeg ujedinjenja (koje bi se imalo ostvariti tako da Srbija pripoji sebi samo toliko novog područja, da u proširenoj državi bude zagarantirana pravoslavna većina), i onda kada je, nagan razvojem događaja, morao pristati na šire ujedinjenje, koje bi obuhvatilo i sve, njemu nepoželjne katolike (Hrvate i Slovence), – u cilju da dokaže neophodnost centralističko-monarhističkog vladavinskog uređenja nove države, koje uređenje bi osiguralo hegemonističku vlast srpske dinastije i srpske buržoazije kao predstavnika nacionalno najsvjesnijeg, državotvorno najpouzdanijeg i za oslobođenje i ujedinjenje najzaslužnijeg naroda.⁹

Poslije ujedinjenja god. 1918-e, kada je mnogonacionalna Kraljevina SHS osnovana na bazi monarhističko-centralističkog vladavinskog sistema, novim hegemonističkim upravljačima u Beogradu bilo je uz centralizirani državni aparat, vojsku, policiju itd. – isto tako potrebno

⁶ O značenju i posljedicama toga članka vidi Marko Ristić. *Jedan detalj iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa*. »Svjedočanstva«, Beograd, broj 14 od 20 IX 1952, str. 1, 2, 13. – Vidi o tome i V. Bogdanov. *Historijski uzroci sukoba između Hrvata i Srba*. »Rade« Jugoslavenske akademije. Knjiga 300. Zagreb, 1957.

⁷ Veoma je zanimljivo da slična shvaćanja o hrvatstvu zastupaju i danas neki bivši »jugoslavenski državnici« i političari. Tako je, na primjer, nekadašnji jugoslavenski poslanik u Parizu, a kasnije i bivši predsjednik kraljevske jugoslavenske vlade u Londonu, dr. Božidar Purić na vidovdanskoj proslavi Srpske narodne odbrane u Čikagu 28 juna 1955 između ostalog rekao: »... Uprkos ustaških zverstava mi se nikada ne možemo odreći Hrvatske, u kojoj preko dve trećine ili tri četvrtine sačinjavaju Srbi pravoslavni i Srbi pokatoličeni ... Mi nikad ne možemo dopustiti da nam hrvatski Goti, ustaše i katolička crkva određuju nacionalne i državne granice. Mi smo naše države i naše carevine svojom krvlju i kostima omedili i utemeljili i one se danas tamo nalaze ...« (Objavljeno u *Čikaškoj Srpskoj borbi* od 29 VI 1955 i u *Kanadskom Srbobranu* od 7 VII 1955. – Ovdje citirano po Vilderovoj navedenoj knjizi, str. 115).

⁸ U tom pogledu veoma je karakterističan elaborat što ga je Pašićev ekspert za rješavanje južnoslovenskog nacionalnog pitanja Aleksandar Belić podnio ruskom ministru vanjskih poslova godine 1915. Elaborat je objavljen u raspravi D. Šepića, *O misiji Ljube Stojanovića i Aleksandra Belića u Petrogradu 1915 godine*. »Zbornik Instituta Jugoslavenske Akademije«, Zagreb 1960. Str. 449-498.

⁹ O Pašićevoj nacionalnoj politici od 1914 do 1918 vidi Paulova, *Jugoslavenski od-bor*. Zagreb, 1925, – i moj Uvod u Supilovu *Politiku u Hrvatskoj*, izdanje zagrebačke Kulture, god. 1953, str. 7-109.

stvoriti i ideološku podlogu kojom bi se osigurala i opravdala prevlast srpskog vladavinskog sloja. Tako je, s jedne strane, izgrađivana teorija o srpskoj vladajućoj naciji, koja je na čelu sa svojom buržoazijom i dinastijom jedina pozvana da vlada i u zajedničkoj državi, a s druge strane je ostalim južnoslovenskim narodima ili sasvim negirano pravo da budu nacije (Makedonci, Crnogorci), ili su, ponavljanjem starih diskriminacija proglašavani za neravnopravne narode drugog reda (Hrvati, Slovenci). I sada su prvi bili na udaru Hrvati, jer su pružali najorganiziraniji otpor centralističko-hegemonističkom sistemu, koji se sve više pretvarao u sredstvo bezobzirnog nacionalnog i socijalnog tlačenja i političkog obespravljanja. Stranke koje su se zalagale za republikansko i federativno uređenje države i za nacionalnu ravnopravnost žigosane su i progonjene kao antidržavne, a kada je Radićeva Republikanska seljačka stranka počela takvim programom dobivati na izborima većinu hrvatskih glasova, onda je i hrvatsko seljaštvo i hrvatski narod kao cjelina proglašen za narod ropske čudi, nacionalno nesvjestan, katolički klerikalni, koji je ostao i dalje privržen Habsburzima, Austriji i Rimu. I zato jer i dalje služe kao sredstvo u rukama tih glavnih narodnih neprijatelja, Hrvati mrze sve što je slavensko i jugoslavensko i svima sredstvima nastoje da za tuđ račun sruše i unište ono što je teškim žrtvama stvoreno 1918-e. Stoga se Hrvatima kao nepouzdanim, antidržavnim elementima ne samo ne može povjeriti nikakvo ravnopravno upravljanje novom državom, nego je glavni zadatak beogradske centralističke vlade da politikom čvrste ruke od njih i protiv njih čuva državno i narodno jedinstvo.¹⁰

Optužbe, podignute sa strane velikosrpskih šovinista aprila 1941 protiv Hrvata kao narodnih izdajica koji su stali na okupatorsku i ustašku stranu – bile su samo sumarna sinteza ranijih hegemonističkih protuhrvatskih osvada: Hrvati su bili tuđinske austrijske, njemačke, rimske sluge oduvijek: i do godine 1918 dok su se nalazili pod Austrougarskom monarhijom, i poslije Osamnaeste u staroj Jugoslaviji, pa je njihov postupak 1941-e bio samo dosljedna, logična potvrda sveg dotadanjeg njihova austrofilskog, prorimskog i pronjemačkog, anacionalnog, antijugoslavenskog držanja.

Takvo shvaćanje o hrvatstvu i o nacionalnoj ulozi hrvatskoga naroda, što su ga u drugoj polovici 19 stoljeća lansirali vlastoljubivi hegemoni-

¹⁰ Značajno je, da su i prije i poslije 1918-e takvu predodžbu o ropskoj, crnožutoj, proaustrijskoj i prorimskoj «čudi» Hrvata imali i takvi eminentni stbijanski državnici i građanski političari, kakvi su, na primjer, bili Milovan Milovanović (vidi njegovu raspravu *Srbi i Hrvati*, Beograd 1895, str. III–VI i 5–30) ili republikanac Ljuba Stojanović (isporedi njegovu knjigu *Republikanski pogledi na nekoliko savremenih pitanja*, Beograd 1920, – koja uz mnoge napredne i pozitivne poglede sadrži (str. 74–75) slična shvaćanja o Hrvatima; vidi o tome i Otokar Keršovani, *Izbor članaka*, Beograd 1960, str. 53–54).

Da su hrvatstvo i hrvatska nacija izmišljotina reakcionarne Austrije, i da su Hrvati igrali negativnu ulogu crnožutih bečkorimskih slugu – smatrao je i vođa hrvatske socijaldemokratske stranke Vitomir Korać. (Vidi njegov *Hrvatski »problem«*, Beograd, 1922).

stički ideolozi a zatim decenijima ponavljali predstavnici monarhističko-centralističkih koncepcija i nosioci šestoganuarske diktature, – moglo se je uvriježiti i kod brojnih dobronamjernih elemenata na srpskoj strani zahvaljujući samo našem totalnom međusobnom nepoznavanju, odnosno, u ovom konkretnom slučaju, zahvaljujući činjenici što Srbi nisu poznavali ni najelementarnije momente iz nacionalno-političke prošlosti Hrvata, ili su o tome imali i dobrim dijelom zadržali sasvim krive predodžbe.

Pristupajući historijski razmatranju problema o držanju Hrvata u toku aprilskoga sloma i poslije njega potrebno je najprije raščistiti pitanje o gotovo urođenoj, stalnoj austrijanštini, klerikalizmu i antijugoslavenstvu kod Hrvata.

1. ODNOS PREMA AUSTRIJI I GERMANSTVU

Tvrđnja, da su Hrvati čitavom svojom austrofilskom, progermanskom nacionalno-političkom prošlošću bili predodređeni da 1941-e stanu na stranu njemačko-talijanskih okupatora i ustaša – drastičan je primjer onog krivog, stvarnim činjenicama suprotnog prikazivanja povijesti, koje stalnim ponavljanjem dovodi do pretvaranja tendencioznih izmišljotina u tobože objektivne, opće prihvaćene historijske istine.

U novovjekovnoj historiji Hrvatske bilo je austrijski ili mađarski orijentiranih političara. Ali to su bili po pravilu pripadnici malobrojne vladajuće klase: svjetovni i crkveni feudalski, jedan dio plemstva, banovi i ostali visoki državni činovnici, generali i viši oficiri u Vojnoj Granici. Oni su stvarno bili carsko-austrijski ili promađarski opredijeljeni, pa su se najvećim dijelom i nalazili u službi Beča ili Pešte. Isto su tako bile s manje ili više iskrenosti austrofilске ili mađarofilске i sve hrvatske autonomne vlade i građanske vladajuće stranke do godine 1918.

Ali te takozvane više društvene klase i taj vladavinsko-činovnički sloj nisu nikada predstavljali raspoloženje i volju hrvatskoga naroda, – ne samo zato što su sačinjavali neznatnu manjinu, nego i zato što su se trajno nalazili u neprijateljstvu i u klasnom i političkom sukobu s potlačenom, obespravljenom većinom naroda u Hrvatskoj. Sva borba hrvatskoga puka za slobodu, od seljačkih i graničarskih buna počev od XVI stoljeća do velikih narodnih pokreta godine 1848, 1903 i 1917/18 bila je uperena protiv vladavine i protiv politike tih eksponenata tuđinskih, austro-mađarskih ugnjetача Hrvatske. Biti u službi Beča ili Pešte značilo je biti od naroda odbačen i prezren.

Identificirati austrofilstvo takvog protunarodnog vladavinskog sloja s raspoloženjem i držanjem hrvatskoga puka – predstavlja isto takvo krivo i neosnovano generaliziranje, kao što bi bilo apsurdno proglasiti srbijanski narod privrženim Austriji zato, što su njegovi vladari i njihove vlade (u doba kneza Aleksandra Karađorđevića, a kasnije Milana i Aleksandra Obrenovića, sve do godine 1903) vodili austrofilsku poli-

tiku, pretvarajući Srbiju u austrijsku guberniju,¹¹ – kada se zna, da je narod u Srbiji bio u neprestanom sukobu s tim svojim dinastijama, svrgavao ih i borio se decenijama protiv njihove vladavine i politike.

Osim toga treba naročito imati u vidu činjenicu, da privrženost i služnje Austriji nije bila nikakva specifičnost hrvatske vladajuće klase i hrvatskoga činovništva. I srpski feudaleci u Hrvatskoj i u Habsburškoj monarhiji, pravoslavne patriarke, mitropoliti i vladike, Srbi generali u Vojnoj Granici i srpski činovnici bili su isto tako na strani i u službi Austrije i provodnici bečke i peštanske politike, – ponekad i u mnogo većoj mjeri nego hrvatski. (Primjer Khuenovih Srba mađžarona 1833–1903).¹²

Proaustrijska, kao i svaka druga politička opredijeljenost bila je prije svega uvjetovana klasnom pripadnošću (odnosno činovničkom zavisnošću), a ne hrvatskom ili srpskom nacionalnošću.

Puk u Hrvatskoj rijetko je kad u javnome životu dolazio do riječi, jer je sve do godine 1918 bio uglavnom politički obespravljen. (Sve do 1910-e pravo glasa na izborima za sabor imalo je samo 2% od ukupnog stanovništva Hrvatske, tako da su uglavnom birali samo imućniji slojevi, inteligencija i činovnici, – dok je izbornim cenzusom golemoj većini naroda, siromašnijem seljaštvu, radnicima, omladini i dr., bilo uskraćeno biračko pravo). Ali kadgod je puk došao u mogućnost da javno progovori i izrazi ono što misli i što želi, on je uvijek jasno i nedvojbeno ustajao protiv svake tuđinske vladavine nad Hrvatskom uopće, a protiv Austrije i Mađžarske naročito. Takvo slobodarsko, antiaustrijsko stanovište došlo je do punog izražaja u čuvenim *Narodnim Zahtijevanjima*, što ih je gotovo po svim općinama graničarske i civilne Hrvatske sastavljao uproljeće 1848 hrvatski i srpski puk i upućivao saboru.¹³ I ostale izvansaborske manifestacije raspoloženja i volje hrvatskoga puka imale su odlučan protivaustrijski karakter. I godine 1848, i u demonstracijama 1859–1861, i od 1868 do 1873, 1883-e, 1895, i u velikom Hrvatskom narodnom pokretu 1903/4, kada se seljaštvo gotovo kroz dvije godine na čitavom području od Rijeke do Zemuna odlučno bori protiv austro-mađžarske vladavine nad Hrvatskom dajući ogromne žrtve u mrtvima, ranjenima i poapšenima, i u pokretima puka za I svjetskog rata (masovno dezertiranje iz austrijske vojske, predavanje Rusima, zeleni kadar, pobune i demonstracije 1917/18) hrvatski puk je dosljedno vodio borbu protiv postojećeg vladajućeg sistema podčinjenosti Hrvatske Austriji i Mađžarskoj.¹⁴

¹¹ Vidi o tome V. Bogdanov, *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja*. Sarajevo, 1956.

¹² Vidi Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb 1953; i V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb 1958.

¹³ O *Narodnim Zahtijevanjima* vidi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*. Djela Jugoslavenske akademije, knjiga 39, Zagreb 1949.

¹⁴ Vidi V. Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*. Izdavački zavod Jugoslavenske akademije. Zagreb, 1961; i *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*.

Usprkos ograničenosti izbornoga prava, hrvatski puk je u izvjesnim razdobljima vršio presudan utjecaj na sastav i na rad hrvatskih sabora.

To su, prije svega, dva izuzetna sabora, onaj od 1848-e i onaj od godine 1861, u kojima u velikom broju sudjeluju neposredni predstavnici puka. I jedan i drugi birani su po posebnom Izbornom redu (donesenom revolucionarne godine 1848), koji je omogućavao izbor pučkih elemenata, seljaka i običnih vojnika iz Granice. Puk je god. 1848 i u graničarskoj i u civilnoj Hrvatskoj birao izričite i prokušane protivnike Austrije, koji su i u saboru doveli do maksimalne afirmacije mržnju hrvatskoga i srpskoga puka i prema Beču i prema Pešti i njegovu postojanju volju za oslobođenjem ispod sužanjstva austrijanskoga.

Zahvaljujući odlučnom protivaustrijskom držanju slobodoljubivih pučkih predstavnika Hrvatski sabor iz godine 1861 donio je, protiv volje i protiv izričitog zahtjeva austrijskoga cara Franje Josipa, *jednoglasni zaključak*, da Hrvatska ne pošlje svoje predstavnike u centralni austrijski parlament u Beču, – da bi neposredno poslije tog zaključka golemom većinom izglasao saborsku odluku, da Hrvatska nema nikakvih zajedničkih interesa s Austrijom.¹⁵

Hrvatski puk je, nadalje, u nekoliko mahova, unatoč teroru vlasti i izbornom sistemu, izvojevao pobjedu i saborsku većinu onim političkim strankama, koje su se, programatski, zalagale za slobodu i samostalnost Hrvatske i vodile opozicionu politiku prema Austriji i prema Mađarskoj: Narodnoj stranci, kada je vodila beskompromisnu borbu protiv Nagodbe, nametnute Hrvatskoj od Beča i Pešte, – dva puta: u svibnju 1871 i u svibnju 1872; Hrvatsko-srpskoj koaliciji 1906, kada je pod Supilovim vodstvom bila protivaustrijska. Postizalo se to na taj način, što su hrvatski seljaci koji su imali biračko pravo listom glasali za proturežimsku, što je u krajnjoj liniji značilo za antiaustrijsku i antimadžarsku stranku (u pojedinom hrvatskom selu za vladine kandidate glasalo je po pravilu samo nekoliko trgovaca, krčmara i dva-tri seoska bogataša), – i što se, u doba opće provale narodnoga gnjeva protiv tuđinske vladavine, pod pritiskom puka i iz straha pred narodom nisu po selima usudili glasati za bečke i peštanske vladine kandidate ni oportunistički elementi, jer je glasanje bilo javno, pa je puk mađžaronske, režimske glasače premlaćivao, palio im imanja i izvrđavao općem preziru i bojkotu.

Glasati protiv režima koji se nalazi u službi austro-madžarskih tlačitelja, opredijeliti se na izborima s javnim glasanjem za pravednu stvar narodne slobode – bilo je za hrvatske seljake osnovno pitanje morala i poštenja, a dati svoj glas za protunarodnu vladu značilo je biti na selu žigosan kao nečastan čovjek i tretiran kao zadnja moralna propalica.

Značajno je da je svaka hrvatska stranka, koja je pvela proaustrijsku ili promadžarsku politiku, bila osuđena na neminovnu i, upravo sramotnu propast. Tako je šezdesetih godina propala Mažuranićeva samo-

¹⁵ Za Hrvatski sabor iz godine 1848 vidi moje *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, nav. djelo, – a za sabor iz 1861-e moju radnju »Uloga Vojne Krajine i njenih zastupnika u Hrvatskom saboru 1861«. *Zbornik Histozijskog instituta Jugoslavenske akademije*. Vol. 3. Zagreb 1961. Str. 59-214.

stalna stranka, jer je bila otvoreno austrofiliska; isto je tako prošla početkom sedamdesetih godina Rauchova Unionistička stranka, jer je u saboru 1868 donijela Hrvatsko-ugarsku nagodbu kojom se Hrvatska stavlja u položaj podčinjenosti prema Beču i Pešti; takvu sudbinu je doživjela poslije 1873 i nekadašnja opoziciona Narodna stranka, jer je te godine pred austro-madžarskim vlastodršcima kapitulirala i prihvatila tu istu Nagodbu, neznatno revidiranu; sramotno je i definitivno propala godine 1906 i Khuenova mađžaronska narodna stranka.

I na riječima najhrvatskija i tobože opoziciona frankovačka stranka prava izgubila je svako povjerenje u narodu onoga trenutka, kada se je saznalo da se potajno nalazi u službi Beča sa zadatkom da pomaže austro-madžarsku ugnjetačku politiku iz »opozicije«.

Od naroda su bili odbačeni i oni, inače ranije veoma zaslužni kulturni i javni radnici, čim bi prešli u službu Austrije. (Slučaj Ljudevita Gaja, vođe Hrvatskog narodnog preporoda, koji je propao na izborima 1861-e, jer je svoje *Narodne Novine* godine 1849 prodao bečkoj vladi i izdavao ih u austrijskome duhu za sve vrijeme Bachova apsolutizma. Sve simpatije izgubio je i spočetka omiljeni ban Jelačić, kada se septembra 1848 otvoreno stavio u službu austrijskoga cara i bečke reakcije).

S druge strane u hrvatskom narodu su, bez obzira na njihovu brojčanu zastupanost u građansko-plemičkom saboru, bile u većini one stranke, koje su se najradikalnije, dosljedno i požrtvovno borile protiv Austrije i protiv Mađžarske. (Radikalni demokrati 1848/49-e; Hrvatska stranka prava do početka devedesetih godina 19. stoljeća, sa Starčevićim nepomirljivim protuhabsburškim i protuaustrijskim programom: Ni pod Beč, ni pod Peštu, za slobodnu i samostalnu Hrvatsku; Starčevićeva stranka prava u vrijeme I svjetskog rata kao nastavljaj najpozitivnijih slobodarskih, antiaustrijskih tradicija jedinstvene Hrvatske stranke prava prije njenog rascjepa).

Hrvatski puk je isto tako bio najvećma privržen onim pojedincima, koji su se u borbi protiv Austrije najviše i najpožrtvovanije izlagali: od lijevih ilira (Dragođa Kušlana, Vrbaničića, Šuleka, mladoga Kukuljevića) četrdesetih godina prošlog stoljeća, preko Milana Mankanca i Antuna Starčevića do Frana Supila u prva dva decenija dvadesetog stoljeća.

Od osobite važnosti je i činjenica, da je hrvatska omladina – koja je poput omladine i kod ostalih naših naroda bila izraz slobodarskih, najpozitivnijih težnja narodnih – u Hrvatskoj od početka bila protuaustrijska i otvoreno i dosljedno ustajala protiv svake tuđinske vlasti (i njemačke i mađarske i talijanske) nad Hrvatskom. U prvo vrijeme do 1849-e, ona je bila ilirska, predstavljajući glavni oslonac lijevom, radikalno protuaustrijskom i antimadžarskom krilu Ilirskoga pokreta. Kasnije ona će listom biti na strani Stranke prava od početka šezdesetih do početka devedesetih godina prošloga stoljeća, zato jer je ta stranka na čelu sa Starčevićem vodila beskompromisnu, odlučnu i dosljednu borbu protiv Austrije i Habsburške dinastije, za punu slobodu Hrvatske i prema Beču i prema Pešti.

Od početka dvadesetog stoljeća pa sve do kraja 1918-e, ta je omladina supilovska, zalazujući se bez rezerve i svim sredstvima za rušenje austro-mađarske vladavine. (Sudjelovanje u prvim borbenim redovima Hrvatskog narodnog pokreta 1903/4; demonstracije, atentati na predstavnike banske, austro-mađarske vlasti i brojne druge akcije protiv bečkih i peštanskih vlastodržaca i njihovih eksponenata u Hrvatskoj).

Uz takvu inicijativu i podršku narodnih i omladinskih pokreta u Hrvatskoj je već od godine 1903 potpuno prevladala protivaustrijska, antigermanska Supilova *Politika novoga kursa*, s osnovnom devizom: *Najopasniji protivnik našeg naroda jest Drang nach Osten* (austro-njemački prodor na Istok) i sistem koji mu služi: *Tražiti zato sporazum sa svima, kojima ista pogibelj prijeti*.¹⁶

Takva antigermanska, protivaustrijska hrvatska nacionalna politika došla je do svoje pune afirmacije već ujesen 1903-e u Dalmatinskom saboru, koji je oduševljeno pozdravio osnovne teze te politike, izražene u govoru Ante Trumbića, koji je, na saborskoj sjednici od 7 XI 1903, između ostalog rekao: »Vraćam se na glavni razlog koji nas svjetuje, da sve svoje sile uložimo proti invaziji nijemstva. Nije samo razlog upravne naravi, nije samo naravi kulturne, već drugi razlog, koji zasijeca u našu narodnu budućnost. Nijemstvo kao sjeverni narodni kolos prijeti da onemogućí, da mi Hrvati postignemo ono, što kao narod želimo. U uvadanju njemačkog jezika moramo uvidjeti pripravlanje zemljišta onoj invaziji, koja je svoj prvi šator razapela u Beču. Iza ovog prvog šatora proviruje velika Germanija, koju prati nekoliko miliona oboružanih Teutona sa sjevera na jug (Odobrananje) ... Vidim Germaniju, pohlepnu za tuđom mukom, kako se baca na Balkane da ih proguta (Urnebesno odobrananje) ... Koja je nužna pouka spram takove pogibelji? Jediná pouka jest ta, da svi narodi, koji su ugroženi, stisnu se rame uz rame i uznastoje, da se opru zajedničkoj pogibelji sjedinjenim silama. Od Alpa do Marice na obranu proti nijemstvu! (Frenetično odobrananje) ... mi Hrvati vidít ćemo i razumjet ćemo ... da u ovoj monarhiji, u kojoj smo osamljeni, u kojoj – recimo pravu riječ – smo potlačeni, nema nam pomoći ... u ovoj se monarhiji samo robuje ... Najnoviji događaji, koji su se zbili u hrvatskoj domovini, moraju, da najvećim razočaranjem ispune i one stare borce, koji su se nadali i vjerovali, da će doći dan, kad će monarhija znati na temelju pravice složiti svoje interese s opravdanim interesima hrvatskoga naroda. (Zastupnik Biankini: *Prošlo je to vrijeme!*) ... Pa ako bi morali doći do toga, da rećemo: U ovoj monarhiji nema pravice za hrvatski narod – nadodat ćemo: »Ovaj je narod bio prije monarhije, pak će živjeti i poslije nje!« (Živio i pljesak u kući i na galerijama. Zastupnik Dr Smodlaka: *I van nje i izvan nje!*)¹⁷

¹⁶ Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, Izdanje Kulture, Zagreb 1953. str. 14.

¹⁷ Govor poslanika dra Ante Trumbića izrečen u sjednici 7 studenog 1903 i govor poslanika – dra Josipa Smodlake izrečen u sjednici 8 studenog 1903. Brzotiskom »Narodnog Lista« u Zadru, str. 16, 17, 18, 23 i 24. (Kurziv V. B.)

Supilova *Politika novoga kursa* postigla je i svoju praktičnopolitičku realizaciju u osnivanju Hrvatsko-srpske koalicije, u njenoj pobjedi na izborima 1906 i u njenoj politici pod Supilovim vodstvom (1906–1908).

Od vremena Hrvatskog narodnog pokreta 1903 i afirmacije Supilove *Politike novoga kursa* bile su u Hrvatskoj potpuno onemogućene sve austrofilске i mađaronske vladine stranke i političari, a nikakvog znatnijeg utjecaja u hrvatskome narodu nisu više imale ni one stranačke grupacije (frankovci i dr.) koje su svoju proaustrijsku politiku vezivale uz dobivanje izvjesne autonomije za Hrvatsku u okvirima Habsburške monarhije. Sve takozvane trijalističke kombinacije (preuređenje dualističke Austro-Ugarske tako da se uz već postojeću austrijsku i mađarsku jedinicu stvori i treća hrvatska državopravna formacija, koja bi imala uz sve hrvatske zemlje da obuhvati i Bosnu, pa eventualno i Sloveniju) – ostale su bez ikakvoga uspjeha. Tako je i Stjepan Radić bio osamljen dok se protiv politike Hrvatsko-srpske koalicije neko vrijeme zalagao za trijalizam i za oslonac Hrvatske na Austriju u cilju oslobođenja od Mađarske.

Frankovačko-trijalistička, prema Austriji kompromisna i oportunistička politika, koja je u krajnjoj liniji išla za spasavanjem Habsburške monarhije i za održanjem Hrvatske u njenom sklopu, – ostala je bez svake šire podrške isto onako, kao što su u ranija vremena propali i svi oni austroslavistički pokušaji koji su težili za proširenjem Austrije i nad ostale južnoslovenske zemlje (na Bosnu; pa i na Srbiju), kako bi se pod Habsburzima ostvarilo ujedinjenje naših naroda, a Austrija, tako povećana našim življem, automatski postala slavenskom državom. S austroslavizmom i s takvim austrijskim jugoslavenstvom definitivno su se idejno-politički obračunali još šezdesetih godina prošloga stoljeća Imbro Ignjatijević Tkalac i Ante Starčević. »Mnogi bi mogli pomisliti – pisao je Tkalac 1866-e – da bi za nas bolje bilo, kad bi se sav narod naš pod Austrijom sjedinio, jerbo bi nas tada više zajedno bilo i mogli b'smo se lakše od njemčarenja braniti. U svakoj drugoj državi moglo bi tako biti, no u Austriji nikad. Vuk dlaku mijenja, no čudi nikad ne mijenja. Dok bude ova dinastija vladala, ona će svagda držati Austriju za svoju privatnu svojinu, a Nijemci će je držati za njemačku državu i vladat će kao dosada na propast našu.«¹⁸

Godine 1869, kada su neki hrvatski građanski političari radili na sjedinjenju Bosne s Austrijom, odnosno s Hrvatskom koja je podčinjena Austriji, Starčević se odlučno usprotivio takvom ujedinjavanju naših zemalja: »... da Bosna dođe pod Austriju, što bi tada dobili mi, što bi Bosnjaci? Samo nesreću i sigurnu propast i oni i mi ... Bio u tamnici ti sam, bio s drugovi, ti si svejedno sužanj. Došla Bosna pod Austriju kao posebna krunovina, došla kao jedna krunovina s nami, to je u stvari sve isto«. U slučaju sjedinjenja Bosne s Hrvatskom, koja je pod Austrijom, u Bosnu bi »došla austrijska soldatčia, austrijsko redarstvo, austrijska žandarmerija, austrijsko špijonstvo, austrijsko po-

¹⁸ *Pitanje austrijsko. Kome, kako i kada valja rešiti ga. Poslanica braći Hrvatima i Srbima. Pisao je dr Imbro Ignjatijević Tkalac. U Parizu. 1866. str. 86 i d.*

reznništvo, austrijsko financierstvo, austrijsko učiteljstvo, austrijsko svećeništvo, austrijsko trgovaštvo, austrijska gaunerija . . . došlo bi sve za da se upropasti onaj naprama nami nepokvareni, devičanski narod, za da se unesreći i opustoši ona lepa zemlja. Svu tu svoju nesreću pripisivali bi Bošnjaci nami Hervatom . . . Ne leži li u tomu združenju, ako se zbude, očita propast Hervatah? *Tko, dakle, ne želi da ili Bosna ili mi radije propadnemo u bezdan, nego li da se sastanemo pod Austriom?* . . . Dok ne možemo našoj braći Turske pomoći, barem nemojmo joj odmagati. Ako moramo biti klani, barem nemojmo sami oštriti nož koj nas bude klati. Gde ne možemo raditi za nas Hervate, nemojmo raditi ni za tuđince, neprijatelje naše. Radimo kako možemo i molimo boga, da oslobodi ono lepo pučanstvo od prokletstva, koje ga čeka ako ga nesreća pod Austriju donese.¹⁹

Protivaustrijskim sadržajem bila je ispunjena i čitava jedna književnost koja se nalazila pod neposrednim utjecajem Stranke prava. Decenijama najutjecajniji i najčitaniji pisci i pjesnici bili su propagatori nepomirljive nacionalne borbe protiv Austrije. A od godine 1870 u Hrvatskoj je postao najrašireniji, općenarodni kult Zrinskih i Frankopana, koji su pripremajući zavjeru protiv Austrije i Habsburške dinastije, dobiveni na prevaru od austrijskog cara, poginuli martirskom smrću 30 travnja 1671 u Bečkome Novom Mjestu.

Uspirkos tome, što je ustanak ugušen na samom početku i što je time čitava urota Zrinskih i Frankopana pretrpjela neuspjeh, njihov je utjecaj na dalji razvoj političke i nacionalne svijesti kod Hrvata bio golem. Kod ugnjetenih, patničkih naroda najviše se cijene oni, koji su trpjeli progone, koji su stradali za oslobodenje naroda iz potlačenosti. Kod takvih naroda martiri, mučenici za narodnu slobodu pretvaraju se u opće nacionalne ideale, njima se najviše vjeruje, za njihovim primjerom ide.

Sve ljudske i druge slabosti urotnika iščezle su netragom iz sjećanja naroda, koji je sve ono što je bilo negativno u njihovom držanju, naročito poslije Nikoline smrti – smatrao švapskom izm'šljotinom i lažju. Ostalo je, očuvalo se, iskristaliziralo kao neprikosnoveno saznanje: da su pogubljeni, na pravdi boga, jer su ustali da oslobode Hrvatsku od Nijemaca, od Austrije i Habsburga. I da su Nijemci, i njihova Austrija i dinastija bili i ostali glavni neprijatelji hrvatskoga naroda.

A to saznanje i ta svijest održali su se živima kroz stoljeća, jer ih je iz decenija u decenij, iz godine u godinu hranila i potvrđivala hrvatska stvarnost poslije 1671, jer je položaj Hrvatske ostao isti u odnosu na neprijateljsku, porobljivačku Austriju i njenu dinastiju.

A kada je Starčevićeva stranka prava po cijenu teških progona i neprijateljsku, porobljivačku Austriju i njenu dinastiju.

¹⁹ A. Starčević, *Djela*, knjiga III, str. 238 i 241. (Kurziv V. B.) – A kada je 1878 došlo do austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, Starčević je u svom saborskom govoru od 10 listopada 1878 – tridesetšest godina prije Sarajevskog atentata – ovako prorokao sudbinu Habsburške dinastije: »Meni se čini da će svi Habsburgi još groznije plakati nad zauzećem Bosne i Hercegovine«. (*Djela*, I, str. 313).

kopana kao najkrupniji narodni praznik Hrvatske, kult 30 travnja značio je neprekidno svakogodišnje razvijanje zastave hrvatskog nacionalnog otpora i nezaustavljivo ulijevanje u srca i svijest hrvatskoga naroda spoznaje, da se na prijestolju Hrvatske nalaze krivokletnici, krvoloci i najveći zlotvori hrvatstva i da je za Hrvatsku prokletstvo biti i ostati pod Austrijom i njenom neprijateljskom dinastijom Habsburga. To slavljenje uspomene martirstva Zrinsko-Frankopanskoga pretvorilo se u nesavladivu agitaciju, jaču, moćniju i prodorniju od bilo kakvih stranačko-političkih programa i govora, — koja je ne u pretežno građansko-činovničkom saboru, nego u hrvatskom narodu učvršćivala sigurnu, odlučnu, nepokolebivu većinu protivaustrijsku.

Kada je u toku I svjetskog rata došlo do definitivnog obračuna s Austrijom, hrvatski narod je bio i kulturno i nacionalno-politički pripremljen da se konačno oslobodi od Austro-Ugarske. U rušenju Austrije iznutra, u sabotiranju njenoga rata protiv Srbije i Crne Gore, u masovnom dezertiranju, u predavanju na ruskoj i srbijanskoj fronti i stupanju u jugoslavenske dobrovoljačke odrede, u pokretu zelenoga kadra i brojnim seljačko radničkim i vojničkim pobunama za puno nacionalno i socijalno oslobođenje u godinama 1917–1918 — ponovo je nezaustavljivo provalila ona trajna, decenijama gomilana mržnja protiv Austrije. Pa kada je Hrvatski sabor na sjednici od 29 X 1918 donio svoj jednoglasni zaključak o ukidanju svih veza s Austrijom i sa Ugarskom — u Hrvatskoj nije bilo, ni u saboru ni izvan sabora ni jedne jedine stranke ni političara, koji bi se bio usudio suprotstaviti toj općoj želji i volji hrvatskoga naroda. Pod pritiskom jednodušnog raspoloženja narodnih masa za taj zaključak morali su glasati i predstavnici one šake frankovaca, koji su sve dotada bili u službi Austrije.

Od Jakobinske zavjere Ignjata Martinovića devedesetih godina 18 stoljeća, koji je pripremao revolucionarno rušenje Austrije i Habsburške dinastije oslanjajući se na razgranatu mrežu zavjerenika i u Hrvatskoj, preko Ilirskog preporoda u prvoj i pravaškoga pokreta u drugoj polovici prošlog stoljeća, pa sve do Hrvatskoga narodnog pokreta 1903. Frana Supila i njegove revolucionarne omladine — hrvatstvo se zapravo izgrađivalo u trajnom sukobu s Austrijom i Mađarskom. Biti dobar Hrvat značilo je boriti se do krajnjih posljedica protiv austrijanštine, protiv mađaronstva, i protiv svih onih malobrojnih najamnika Beča i Pešte, koji su od naroda bivali odbačeni i prezreni kao narodne izdajice, prodane mješine i dvostruki robovi (i austrijski i mađarski).

Tako stvari stoje s toliko razvikanim austrofilstvom Hrvata, i to bi napokon trebali da uvažavaju oni, koji su na osnovi izvrtanja historijske istine skloni da vjeruju u tendenciozne laži o ropskoj, austrijanskoj čudi hrvatskoj.

2. O PRIVRŽENOSTI RIMU I KLERIKALIZMU

Da su Hrvati nacionalno nesvjesni i u hrvatskom narodnom i u jugoslavenskom i u slavenskom smislu, — dokazivalo se njihovom tobože slijepom privrženosti katoličkoj crkvi i Rimu, njihovom klerikalnom nastrojenošću i pokornošću popovima.

Radi pravilnijeg našeg međusobnog upoznavanja i s obzirom na prošlost, treba na osnovi historijskih činjenica ispitati kako, zapravo, stoji stvar sa tim toliko razvikanim svemoćnim, antinacionalnim utjecajem rimske katoličke crkve na hrvatski narod upće, a na njegovu seljačku većinu napose.

Hrvatsko seljaštvo je od samog početka predstavnike feudalne katoličke crkve smatralo svojim glavnim neprijateljem, i bilo ispunjeno mržnjom prema njima isto onako kao i prema grofovima, barunima i ostalim svjetovnim feudalcima, nosiocima socijalnog tlačenja i političkog obespravljanja kmetstva u Hrvatskoj. Suprotnost između hrvatskih seljaka kmetova i katoličke crkve poprimila je oblik otvorene oružane borbe još od Gupčevih vremena, i nije samo ban i biskup Drašković u krvi ugušio Gupčevu bunu, nego su i poslije njega crkveni feudanci postupali prema buntovnom kmetstvu s istom brutalnošću kao i svjetovni. Klasna mržnja između seljaštva i takve crkve bila je uzajamna manifestirajući se stoljećima u trajnom, nepremostivom neprijateljstvu. Čitav niz seljačkih i graničarskih ustanaka bio je uperen protiv crkve, a velik broj seljačkih buna se i dizao na biskupskim i kaptolskim veleposjedima do godine 1848, a i u samoj toj godini pobune i nemiri izbijali su na crkvenoj zemlji, jer su njeni vlasnici i dalje silom (vojničkim egzekucijama) utjerivali od seljaka zakonom ukinuta podavanja; izvorna grada govori o krvavim okršajima između seljaka na jednoj, a kanonika i upravljača crkvenih imanja na drugoj strani. (I čuvena pobuna granešinskih seljaka bila je izazvana takvim uzrocima). Pa i poslije Četrdesetosme, sve do 1903 i 1917/18 u ustaničkim pokretima seljaštva bila su prva na udaru crkvena dobra i bogatstva.

Svi veliki narodni pokreti u Hrvatskoj imali su po pravilu i antiklerikalno, pa i anticrkveno obilježje (Ilirski, pa onaj iz godine 1848/49, pa Hrvatski narodni pokret 1903/4).

Već sama klasna pripadnost građanskih nosilaca ilirskoga pokreta, koja je odredila njegovu antifeudalnu politiku, učinila je od ilira glavne protivnike feudalne crkve. Katolička crkva u Hrvatskoj bila je u ovom razdoblju najbogatiji feudalac i najčvršći pobornik održanja starog feudalnog sistema. Boriti se protiv feudalizma značilo je istovremeno i voditi nepomirljivu borbu protiv njegova glavnog, crkvenog oslonca u Hrvatskoj.

Uz to je i katoličko i pravoslavno više svećenstvo po pravilu bilo dvorsko i u službi ugnjetačke vladavine Beča i Pešte, pa je i borba za nacionalno oslobođenje od tuđinskoga tlačenja isto tako morala biti uperena i protiv crkvenih dostojanstvenika.

Crkva se, nadalje, javljala kao glavna prepreka ostvarenju osnovnog ilirskoga ideala: nacionalnog ujedinjenja Južnih Slavena. Za vrijeme

stoljetnog robovanja, dvjema vjerskim državama, Turskoj i Austriji, koje su svoje podanike među sobom dijelile po njihovoj vjerskoj, a ne po nacionalnoj pripadnosti, stvoreno je stanje u kome se vjera bila poistovetila sa nacionalnošću: pravoslavni Južni Slaveni su Srbi, katolici Hrvati, a muslimani, — Turci. Ostvariti južnoslavensko narodno jedinstvo ma samo i na duhovnom, idejnom planu, bilo je nemoguće dok traje ova nacionalna podvojenost na osnovi vjerske razlike, koja je stoljećima izazivala međusobnu netrpeljivost i razdor.

Radeći na preporodu Hrvata i ostalih Južnih Slavena, iliri su najprečim zadatkom svoga pokreta smatrali uklanjanje vjerskih pregrada, potiskivanje uske, zastarjele, srednjevjekovne vjerske svijesti novom, modernom, širom nacionalnom svijješću, istiskivanje crkve kao faktora iz javnog, kulturno-političkog života naroda.

Za pobjedu tog svog protucrkvenog stanovišta iliri su se borili i stihovima i prozom, i usmenom agitacijom. Dovoljno je ovdje podsjetiti samo na neke manifestacije te ilirske propagande. Tu su prije svega značajni programatski stihovi mladoga Ivana Mažuranića: *Proklet bio, tko rad vjere Na svojega reži brata, Jer nesreća sva izvire Samo iz tog kalnog blata*. Ili Mažuranićeva sažeta izreka u prozi protiv vjerske rascjepkanosti Južnih Slavena razdvajačkim crkvenim separatizmom: »Na stranu dakle s mračnom samoprodajom (monopolom) nebesah«. Odlučnim protucrkvenim duhom nadahnuta je i poezija Tome Blažeka. (Vidi, na primjer, njegovu pjesmu »Sljepari«.)

Ta njihova borba imala je svog dubokog korijena u puku Hrvatske, a naročito u seljaštvu, koje diže česte bune protiv svojih crkvenih feudalnih ugnjetača. A kada je i provincijalni i graničarski puk po prvi put slobodno progovorio u svojim Narodnim Zahtijevanjima s proljeća 1843. i hrvatski i srpski zahtjevi u pogledu crkve bili su zasnovani na ilirskim koncepcijama, što je još jedan dokaz više, da je ilirska agitacija do godine 1848 bila zahvatila najšire krugove potlačenog stanovništva Hrvatske.

Od osobite važnosti je činjenica, da je takva protucrkvena, izričito proturimska i antiklerikalna ilirska politika pridobila ne samo gotovo svu katoličko-bogoslovsku omladinu, nego i najveći dio nižeg narodnog katoličkog svećenstva. Jedna od osnovnih karakteristika Hrvatske u ilirsko doba sastojala se u tome, da su pored svjetovne školske mladeži, uz slobodoumnu, protucrkvenu politiku ilirskoga pokreta oduševljeno pristajali i oni daci, koji su se po sjemeništima pripremali za svećenički poziv (bogoslovci, klerici). Konfidentski izvještaji i svjedočenja očevidaca o uličnim borbama između ilirske i mađaronske stranke kao neminovnu njihovu popratnu pojavu ističu mlade klerike, koji, čim se negdje zametne stranački boj, jure iz sjemeništa na bojište, držeći u ruci visoko zadignute svoje mantije i sudjelujući u borbi kao jedan glavni dio ilirske vojske. O antirinskoj, projugoslavenskoj, pa i prosrpskoj orijentaciji bogoslovске katoličke omladine, — svjedoči činjenica, da ona oduševljeno čita *srpske novine i autore, uči ćirilicu i pokazuje interes za život Srbije*. (Vidi *Pisma Ljudevitu Gaju*. »Grada«, knjiga 26.) Ti bogoslovci se nalaze u trajnom sukobu s vrhovnim predstavnicima katoličke

crkve, a godine 1848 svog vlastitog, zagrebačkog biskupa, Jurja Haulika, smatraju i žigošu kao »Izdajicu domovine naše«, jer je bio u službi bečke reakcije.

U sjemeništu ilirski odgojeno narodno svećenstvo, ostajalo je vjerno ilirskome pokretu još i zato, jer je socijalni položaj nižeg svećenika u feudalnoj Hrvatskoj bio takav, da je kod »viših«, plemićkih krugova nailazio na prezir i zapostavljanje. I sami plebejci, ti narodni svećenici nisu imali drugoga puta da se politički afirmiraju nego kao pristaše narodske, ilirske stranke. O tome nam daje podatke Tajni izvještaj zagrebačkog konfidenta od 17. IV 1847 bečkom ministru policije Sedlnitzkome: »... Za slavenstvo se ponajviše interesira katoličko i grčko neujedinjeno svećenstvo. Većinom nižeg (pučkog) porijekla, materinski jezik seoskih svećenika je hrvatski ili slavonski, a jezik, što su ga naučili školjući se – latinski. Njemački, koji je naime dosad u upotrebi kao jezik konverzacije u boljem društvu, oni najmanje poznaju, stoga se oni u višim društvenim krugovima osjećaju zapostavljeni, i zdušno pristaju uz onu stranku, koja želi slavenski jezik da uvede u društveni i javni život. Hrvatsko-slavonske novine, koje je osnovao dr Gaj (a koje imaju politički sadržaj) i broje otprilike 800 pretplatnika, većinom se razasliju seoskim svećenicima, od čega jedan veoma znatan broj u Vojnu Granicu...« Na osnovi i svoje socijalne pripadnosti i svoje nacionalne povezanosti s narodom, to niže svećenstvo će najvećim svojim dijelom ostati sve do kraja Ilirskog razdoblja jednim od glavnih oslonaca ilirske stranke.²⁰

Antiklerikalno, pa i anticrkveno stanovište hrvatskoga puka i njegovih istinskih predstavnika jednodušno se manifestiralo u doba Narodnoga pokreta 1848/49. To je prije svega došlo do izražaja u *Narodnim Zahtijevanjima*, u kojima se odlučno traži ukidanje svake vrste ekonomskog iskorišćivanja puka od popova, vladika i biskupa, i ukidanje »štrole« i svih ostalih crkvenih daća i plaćanja, kako katoličkih, tako i pravoslavnih; da prestane zloupotrebljavanje crkve u reakcionarne političke svrhe; da svećenici ne budu tuđinci, nego narodni, domaći sinovi; da se zemlja oduzeme i crkvi, ili da se pojedinoj župi ostavi najviše dva rala zemlje.

Antiklerikalno, protujezuitsko raspoloženje izbilo je na početku Četrdesetosme i u Zagrebu,²¹ tako da poglavar katoličke crkve u Hrvatskoj biskup Haulik, omrznuti mađaron, bježi u Beč gdje se mjesecima krije iz straha da ga ne ubiju.

²⁰ Za odnos Ilirskoga pokreta prema crkvi isporedi *Pisma Ljudevitu Gaju* »Građa za povijest književnosti hrvatske«. Knjiga 26. Uredili, Predgovor i komentare napisali Josip Horvat i Jakša Ravlić. Zagreb, 1956; i moju *Historiju političkih stranaka u Hrvatskoj*, str. 129–132 i 112–116.

²¹ U tom pogledu karakteristične su među ostalim ove riječi jednog štampanog letka iz godine 1848: »Građani! Prošlo je vreme farizeom, prošlo je vreme jezaitom, koji su ... mesto svetla mrak, mesto domorodstva tuđinstvo u srce naše dece usadivali ... Ne čini jezuvite ime nego dela. Zvali se oni ligoriani, ili redemptoriste. ili sive sestre – sve je to jedan skot, sve su to jedni prokleti jezuvite...« (Letak se čuva u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu; Acta politica. Volumen XLIV Anno 1846/1850).

Borbu protiv višeg svećenstva i, naročito, protiv biskupa Haulika i protunarodne politike katoličke crkve – vode nosioci demokratskog narodnog pokreta 1848-e i u saboru,²² i izvan sabora, prije svega kao urednici i suradnici četrdesetosmaške štampe. Od pojave slobode štampe marta 1848, pa sve do njenog ukidanja polovicom 1849, – svi hrvatski listovi koji izlaze u Zagrebu prožeti su antikerikalnim, anti crkvenim duhom. Dosljedna borba protiv svega što je u politici katoličke crkve bilo prorimsko, protunarodno i reakcionarno vodi se i u Gajevim *Novinama dalm.-hrv.-slavonskim* dok ih uređuje Bogoslav Šulek (do jula 1849), i u Vrbančičevim *Saborskim novinama*, i u glavnom organu nosilaca demokratskog narodnog pokreta, Kušlanovom *Slavenskom Jugu*,²³ koji je u narodu bio najčitaniji i najutjecajniji list godine 1848/49. Osnovni principi te antikerikalne politike bili su: ukloniti sasvim utjecaj crkve iz nacionalno-političkog života; narodna država, kao vrhovna vlast u zemlji, ima i pravo i dužnost da regulira djelatnost crkve kako ova ne bi mogla štetiti državnim i narodnim interesima; golemi crkveni imetak ima se smatrati dobrom naroda, koji u slučaju potrebe može njime raspolagati.

I Hrvatski narodni pokret 1903/4 imao je izričito antikerikalni karakter i dobrim dijelom bio uperen ne samo protiv režimskog višeg klera i protiv seoskih svećenika, pristaša Khuenove mađaronske stranke, nego i protiv onih katoličkih popova, pripadnika građanskih opozicionih stranaka, koji su se na bilo koji način suprotstavljali ustaničkom pokretu puka ili se držali prema njemu oportunistički.

Arhivski izvori govore o tome, da su pobunjeni seljaci podjednako ugrožavali i dobra crkvenih dostojanstvenika (nadbiskupa, biskupa, kanonika), kao što su ustajali protiv svjetovnih veleposjednika (grofova, baruna, vlastelina). Majur zagrebačkoga nadbiskupa u Konjšćini bio je stalno čuvan od vojničkog brahija, pa je na tome majuru bio nastanjen i komandant te vojničke asistencije. Nadbiskupovo vlastelinstvo u Gradu bilo je isto tako u trajnoj opasnosti od seljačkih pobunjenika. 12. VI 1903 seljačka »rulja« je kraj Granešine zapalila sijeno »preuizvišenom gospodinu biskupu«. Noću 13. VII 1903 eksplodirali su dinamitni naboji u zgradi vlad nih mađaronskih *Narodnih Novina* i na ulazu kurije jednoga zagrebačkog kanonika.

Izvjestaji velikih župana, podžupana, kotarskih predstojnika i drugih policijskih organa sa terena daju brojna svjedočanstva o neprijateljskom držanju pobunjenog seljaštva prema pojedinim svećenicima. U Topolovu 8. V. je »narod poprijetio župniku g. Franji Pavloviću, da će ga »na paprikaš isjeći«, kapelana da će objesiti za »života, starišinu da će ubiti, jer da se kod njih mora zastava (mađarska), koju će »netko« na crkvu izvjesiti, nalaziti. 9. V. podžupan iz Bjelovara podnosi Vojnom mjesnom zapovjedništvu ovu predstavku: »Oružnička ophodnja javlja upravo, da su se žitelji sela Topolovac u velikom broju sakupili pred župnom crkvom, te da su opkolili župnika, ne puštajući ga na slobodu i zaprećujući mu ulaz u crkvu i bogoslužje. Pošto župnik podjedno javlja, da rulja njemu i kapelanu prijeti ubojstvom, ako se

²² Vidi, na primjer, izvještaje o desetoj i o petnaestoj saborskoj sjednici u *Novinama dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim*, broj 68 od 1 VII 1848, str. 275, – i broj 72 od 11 VII 1848, str. 289, 290.

²³ Sam *Slavenski Jug* donosi što većih što manjih antikerikalnih napisa u ovim svojim brojevima: 6, 12, 17, 19, 27, 32 iz god. 1848; 14, 35, 37, 40, 44, 45, 51, 54, 56, 58, 61, 63, 66, 68, 70, 72, 75, 84, 90, 125, 140, 193, 225 iz god. 1849; broj 3 i 15 iz god. 1850.

igdje vani pojavi, to obzirom na veliki broj sakupljenih buntovnika te obzirom na pogibelj, koja za život župnika i kapelana u odvlaci leži, molim da slavno to zapovjedništvo jednu satniju pješaka na lice mjesta odmah izaslati izvoli, za da ista tamo upećt uspostavi javni mir i red te ugroženoga župnika i kapelana oslobodi».

Kotarski predstavnik iz Varaždina 11. VII 1903 javlja vel. županu: »U Kelemenu izvršena je prije 5 dana na zvoniku kapele jedna trobojnika – a druga jučer prije podne ... Kelemenčani ne će te barjake po svom župniku Jankoviću iz Jalžabeta posvetiti dati, jer je on mađaron ...«

Pošto je župnik iz Glogovnice Novak bio uhapšen, jer je posvetio hrvatsku zastavu, vlasti su u Glogovnicu poslale režimu odanog svećenika Radočaja. Predstavnici seljaka iz Glogovnice su 12. VII javno pred vlastima izjavili povodom toga: »da oni ne priznaju župnika Radočaja iz Carevdara, da oni ne će kod njega niti djecu krstiti niti mrtve pokapati niti u crkvu ići ...«

Za odnos nosilaca narodnoga pokreta prema mađaronskom svećenstvu od naročitog je interesa slučaj Khuenovog političara župnika Šnapa, koji za sve vrijeme pokreta, punu godinu dana, strahuje za svoj život. Zagrebački kotarski predstavnik izvješćuje vladu, da je 7. V 1903. izvršen u Sesvetama napadaj na župnika, mađaronskog saborskog zastupnika Šnapa, koji je zasut kamenjem. U zapisniku, sastavljenom 25. V 1903 pred policijskim vlastima, iznosi se između ostalog i ovo: »Pristupljuje velečasnii gospodin Makso Šnap u Granešini, te prijavljuje, da se njemu kao narodnom zastupniku vladine stranke groze, da će ga ubiti. Ove grožnje koje mu se neprestano svaki dan dojavljuju po njegovim župljanima su vrlo pogibeljne, te je njegov život zbilja opasnosti izvrnut, jer već sama djeca u školi govore, da će župnika ubiti ... Neprestano proti njemu navaljuju. Tako su primjerice pravnici u Sesvetama navallili dne 22. svibnja t. g. kamenjem na nj. Ne manje nagovarali su istoga dana ljude u Sesvetama, da mu easijeka kočiju, a njega da ubiju, jer je magjaron«.

Od osobitog je interesa, da su već početkom maja hrvatski i srpski seljaci zajednički nastupali protiv svećenika u koje se, kao u ljude koji ne drže s narodom, nije imalo povjerenja. Tako organi vlasti 11. V 1903. brzojavljaju iz Bjelovara: »sakupili se žitelji iz okolice Rovišća, oružani sikirama, te opsjedaju obje crkve i ugrožavaju osobnu sigurnost katoličkog i pravoslavnog svećenika ...«

Pravi odnos pobunjenih seljaka prema crkvi i prema svećenstvu jasno je došao do izražaja u Pitomači. Tu se prilikom krvavog sukoba pobunjenih seljaka i žandara, gdje je bilo i mrtvih i ranjenih, dogodilo između ostalog ovo: »Čim se čuo prvi jauk ranjenih, provali više svjetine u crkvu koja je bila otvorena, jer su se orgulje namještale, te stadoše zvoniti u sva zvona na ustanak. Mjesnoga kapelana, koji je doletio u crkvu da ih od zvonova otjera, grubo dočekaše, opsovaše mu Boga i rekoše mu, neka se odstrani, ako mu je život drag, jer je to njihova crkva i jer su to njihova zvana.«

Nije dakle 1903-e katolička crkva podigla i vodila narod, – kako su to, da bi kompromitirali pokret, tvrdili i u štampi i u zagrebačkom i peštanskom saboru ban Khuen i predstavnici njegove mađaronske vlade – nego je puk, smatrajući sebe gospodarem crkve, nastojao da je pritudi da se pokori volji naroda, a sve one svećenike, i mađarone i oportunističke opozicione pomirljivce, izvrkao je svom preziru, žigosao kao narodne neprijatelje i odbacio od sebe.²⁴

Takvo držanje hrvatskoga seljaštva prema svom katoličkom svećenstvu imalo je u stranačko političkom životu Hrvatske jednu veoma karakterističnu posljedicu: golema većina seoskih svećenika i do 1903 i poslije nje pripadala je opozicionim strankama, jer je neposredno zavisila od raspoloženja puka, i materijalno (različite dažbine) i moralno (nedolazak u crkvu i bojkotiranje svećenika režimlja i mađarona).

²⁴ O ulozi katoličke crkve i svećenstva i o odnosu između njih i pobunjenog seljaštva godine 1903 – vidi podrobnije moj *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, nav. djelo, str. 259–274.

Treba, nadalje, imati u vidu i činjenicu, da je dobar dio katoličkog, naročito nižeg svećenstva bio pod jakim utjecajem Strossmayera i Račkoga i njihove ne samo jugoslavenske, nego i antirimske, a u izvjesnim razdobljima i otvoreno antipapske orijentacije.

Od osobite važnosti je i činjenica, da su u hrvatskome narodu najutjecajniji političari (od demokratskih vođa Ilirskoga pokreta: mladoga Kukuljevića, Vrbančića, Kušlana, Šuleka, — preko Makanca, Starčevića, braće Radića i Supila) bili izraziti antiklerikalci.

Starčević je prije Frana Supila i Stjepana Radića bio najviše napadan hrvatski političar sa strane klerikalaca. Godinama oni su ga žigosali i denuncirali kao »buntovnika, neznabošca, antikersta«, koji »ruši sve naredbe Boga, ljudi i crkve«. Ta usijana mržnja crkvojnaka na Starčevića dolazila je otuda, što u drugoj polovici 19 stoljeća nitko nije tako dosljedno, tako oštro i tako argumentirano ustajao protiv negativne uloge klera u nacionalnom i političkom životu Hrvatske, kao što je to, decenijama, činio Starčević. Kao svršeni teolog i izvršni dak, nadaren i načitan on je dobro poznao i historiju i dogme jedne i druge crkve. »Starčević je bio ubeden, odlučan i krajnji antiklerikalac, kako mogu biti oni koji su u mladosti imali religiozno vaspitanje, bio jedan od najbezobzirnijih i najradikalnijih antiklerikalaca u celom našem narodu.« (Jovan Skerlić, *Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju*, str. 70-71).

Izvrjavajući bezobzirno kritici ulogu crkve u društvu, Starčević je podjednako tretirao i zapadnu i istočnu crkvu, i nije bio pristran ni u katoličkom ni u pravoslavnom smislu. Činjenica, da je više i češće udarao na katoličko svećenstvo proizlazila je iz specifičnih okolnosti tadašnjeg stranačko-političkog života u Hrvatskoj.

Trži su glavna uzroka Starčevićevu antiklerikalizmu i njegovu neprijateljskom držanju prema crkvi: što je crkva materijalno izrabljivala i kulturno unazađivala narod; što je služila tuđinskim ugnjetaćima Hrvatske; što je različitost vjerske pripadnosti zloupotrebljavala za širenje nacionalnog razdora u jedinstvenome narodu.

Treba podsjetiti samo na neke Starčevićeve poglede o crkvi, da bi se vidjelo kako je ovaj najutjecajni hrvatski političar devetnaestoga stoljeća, decenijama djelovao u slobodarskom, antiklerikalnom pravcu:

»Ako se vjera plaši slobode, znanosti, ona već tame dokazuje, da je sumnjiva, upravo škodljiva, i sama si smrtnu osudu podpisuje...« (Izabrani spisi, str. 495.)

»Popi ... bez uma, poštenja i vere, u zloćah najpervi, tražahu svoju sreću u neznanju, u potištenosti, u herdji puka.« (Djela III, 174.)

»U obih crkvah vidi se što biva gde bogoslovci, u opće duhovnici ... svojim načinom življenja, tražeć samo dobra ovoga života drugim preporučuju dobra budućega života, najsjajnije dokazuju da ni sami ne veruju što druge uče ...« (Jubilei, 54-55.)

Starčević je protiv kršćanske crkve nadasve i zato, što je ona služila ugnjetačkoj vladavini, pozivajući narod da bude pokoran svakoi, pa i neprijateljskoj, tuđinskoj državnoj vlasti; po učenju te crkve »... svaka je oblast (vlast) od boga, tko se njoj protiv, protiv se bogu; treba biti pokoran i zlim gospodarom ...« (Djela III, 149.)

»Ser i popi, kako i drugi službenici, derže se onoga tko ih postavlja, ter ih za vrat derži, i većinom ne mare za narod ...« (Djela I, 79.)

Govoreći o crkvi kao smetnji u oslobodilačkom pokretu irskog naroda, Starčević je 1881 pisao: *»Daj bože, da se nesrećni narod ne povede za ljudi, koji u ime Boga*

rade samo za se i za vruga, u ime vere, kojoj sloboda mora biti sveta, brane, učvršćuju, uvadaju samo sužanjstvo!» (Izabrani spisi, str. 191).

Da nije bilo austrijskoga i mađarskoga nastojanja za porobljavanjem našeg naroda s pomoću vjerskog razdora »ne bi se bila bratja, pod izlikom verozakona, na korist tudinca, dvesta godinah razala i progonila...« (Djela II, str. 25). »Rim bijaše pod samarom Isusovacah, ovi biahu složni s Bečom, a Beč sceniaše da ima razlogah ne dati da u Hrvatskoj i Ungariji bude sloga i domaći mir.« Sjeme razdora u narod haciše »Isusovci i Austriju« (Djela III, str. 214) Jedan od uzroka, što u narodu »ne moğaše biti sloge« jesu »vere i popi«. (Djela III, str. 154).

Sumarna, sažeta Starčevićeva ocjena uloge katoličkog klera sadržana je u ovim njegovim riječima: »A u puku zapadne crkve, gde potiče štogod dobra i poštena, to prečesto dolazi samo odtuda, što on ne sluša i ne sledi papa. Da ovaj puk ne bi bio poživinčen, on bi uz retke iznimke, u popu smatrao najpervoga svojega neprijatelja. U istinu, narod hrvatski ima svu svoju nesreću najpocma popom pripisati. Ako se pokaže pravi ili bolji svetjenik, on postaje mučenikom«. (Djela III, str. 216).

U vezi s pravaškim stavom prema ulozi crkve u političkom životu naroda treba podsjetiti i na držanje drugoga osnivača i vođe stranke prava. Govoreći o antiklerikalnoj noti i kod inače religioznog i pobožnog Kvaternika, Cesarec upozorava na činjenicu, kako je on polovicom 1871. godine odlučno zahtijevao »da se svećenstvu uopće zabrani svako političko djelovanje« pišući u svojoj Hrvatskoj: »Pop na čelu političkom naroda – to je prava sablazan i poruga na vek, u kome živimo!« (Izraz, god. III, br. 7-8).

I Antun i Stjepan Radić su i u teoriji i u praksi bili prožeti antiklerikalizmom i vodili oštru borbu protiv tudinske, štetne protunarodne politike vrhovnih upravljača katoličke crkve u Hrvatskoj. »... A koliko je baš Slovjenima, osobito nama Hrvatima škodilo, što je – samo pod utjecajem grčko-rimskim – pukao jaz u samom kršćanstvu i razdvojio istočnu i zapadnu crkvu! To je već umni naš Križanić spoznao. Barbarstvo se naše još nije oslobodilo od tisućljetnih mrtvih tradicija grčko-rimskih, još nas naganjaju, da ih hranimo kao svoje, da se poradi njih koljemo. A žive nam tradicije narodne ginu. Nije ni čudo po tom, što ropski kulturni renegati govore, da ih i nemamo«. (A. Radić, *Sabrana djela* I, str. 121). U svojim Uzničkim uspomena Stjepan Radić ističe »kako je zlo, što se Hrvatsvo sve više oslanja, a u Bosni dapače istovjetuje sa katoličanstvom baš kao i Srpstvo s pravoslavljem« (I, str. 93).

Nastojeći da sasvim eliminiraju utjecaj katoličke crkve iz političkog života braća Radići su dolazili u oštri sukob s klerikalcima i frankovcima i bili izloženi bjesomućnim napadajima sa njihove strane. »Popovske novine« *Hrvatsvo* bezobzirno su ih napadale, pišući da »takva stranka (seljačka), koja traži referendum, mora biti proti kralju...«; denuncirale su stranačke odbornike vlastima, da održavaju tajne sastanke; u nekim krajevima Hrvatske svećenici su u crkvi s propovjedaonica pozivali vjernike, da ne pretplaćuju i ne čitaju Radićev Dom; nadbiskupski duhovni stol je optuživao Stjepana Radića pred svećenstvom, kako je on »javno ustvrdio, da naš narod ne će biti sretan, dok ga rimski Papa ne prokune«; nadbiskup zagrebački Juraj Posilović se je »proti seljačkoj stranci digao posebnom okružnicom na svećenstvo, te u toj

okružnici poimence žigoše braću Radiće kao bezvjerce» (Isporedi Sabrana djela A. Radića: VII, 97-98; XVIII, 13-14; VI, 44; X, 200-202; XIII, 39).

Od samog početka svoga javnog rada Frano Supilo će voditi nepomirljivu i dosljednu borbu protiv klerikalizma kao jednog od glavnih stupova austrijske vladavine nad Hrvatskom. Suprotstavljanje »bezdusnoj zloporabi« vjere i crkve u reakcionarne, antinacionalne političke svrhe bit će do kraja jedno od osnovnih obilježja Supilove borbe protiv neprijatelja naroda i slobode. Pritom treba naročito istaći, da se osobita vrijednost Supilove borbe protiv klerikalizma nalazi u tome, što je ona odgovala realnim, narodnim potrebama, ne gubeći se u apstraktnim antireligioznim filozofiranjima:

»Nasprot klerikalizmu, najponiznijoj sluzi Austrije, sveo sam antiklerikalnu borbu iz nebuloznih sfera dogmatskih i filozofskih u praktičan život i načinio je narodnom potrebom. Ko bi nalazio zadovoljstva u tome da se nadmudruje natprirodnim finesama, toga su ostavljali na miru, jer tu narod nije ništa razumijevao; ali ko bi došao i sam iz naroda, pa mu hrabro govorio, da se kloni klerikala vođenih od biskupa i jezuita, bečkih slugana, jer da su oni najveći neprijatelji njegova oslobođenja, i ko bi našao nove mlade ljude da podu za njim i da ga u tome pomognu, taj bi im bio opasan protivnik, i njega Austrija, u svome narodu slijepo odanom i klerikalnom, nije htjela trpjeti ...« - »Ne samo biskup. nego niti najveći crkveni poglavica ne može u narodnom pitanju zahtijevati poslušna ... Jedno je narodnost, drugo vjera; jedno je pop kao svećenik, drugo je pop kao rodoљub; drugo su biskupi kao crkveni starješine, drugo kao politički ljudi.« (Isporedi *Politika u Hrvatskoj*, str. 11-12).

Nalazeći se pod punim utjecajem tih Supilovih principa, sva napredna hrvatska omladina bila je orijentirana protucrkveno u odlučnom, borbenom antiklerikalnom smislu.

U novovjekovj historiji Hrvatske je bilo pojava klerikalizma, a od početka 20 stoljeća i klerikalno-političkih organizacija,²⁵ - ali pokušaji jednog dijela katoličkog svećenstva da crkva zavlada stranačko-političkim životom, ostali su bez svakog znatnijeg i trajnijeg rezultata, - jer su antiklerikalne snage na stranačkom, književnom i kulturnom području bile daleko nadmoćnije, suzbijajući uspješno nacionalno-politička nastojanja katoličke crkve. Takva nastojanja pogotovu nisu nalazila odziva kod hrvatskoga seljaštva. Oni predstavnici katoličke crkve, koji su se nalazili u službi Rima, Beča ili Pešte bili su osamljeni i izolirani od naroda i nikad nisu uspjeli njegove seljačke mase da skrenu na bilo koju protunarodnu tuđinsku stranu. Dajući svoje povjerenje pojediniim stranačkim predstavnicima hrvatski seljaci su se opredjeljivali ne prema vjersko-katoličkoj pripadnosti tih predstavnika, nego prema njihovoj režimskoj ili proturežimskoj političkoj vjeroispovijesti. Prema svim nadbiskupima, biskupima, župnicima i ostalim katoličkim svećenicima, koji su bili u službi tuđinske austro-mađarske vladavine, seljaci su se

²⁵ Isporedi zbirku članaka Natka Nodila: *Protiv klerikalizma*, Zagreb 1954; i Vinka Cčića: *Rimokatolička crkva i Radničko pitanje u Hrvatskoj 1868-1914*, Zagreb 1957.

odnosili isto onako, kao prema mađaronu nadbiskupu Hauliku ili prema Klauenovom saborskom zastupniku granešinskom župniku Šnapu, o kome zagrebački vel. župan izvješćuje 15 VI 1903 bana, da je »narodni zastupnik velečasni gospodin župnik Makso Šnap u nemalom strahu za svoj život, kako on sudi – zbog političke svoje vjeroispovijesti.«²⁶

3. O ODNOSU PREMA JUGOSLAVENSTVU

A) U RAZDOBLJU DO UJEDINJENJA 1918

Što se projugoslavenskog ili antijugoslavenskog držanja Hrvata tiče, treba imati u vidu da jugoslavenstvo ima dva sadržaja: jedan etnički, trajan i nepromjenljiv, koji se zasniva na činjenici da su južnoslovenski narodi po svome porijeklu, po jeziku, po narodnim umotvorinama i običajima daleko srodniji i bliži među sobom, nego pojedini dijelovi danas jedinstvene talijanske ili njemačke nacije.

Drugi, nacionalno-politički sadržaj jugoslavenstva novovjeka je historijska pojava, vezana za prodiranje kapitalizma u naše zemlje i, u vezi s time, za rađanje moderne nacionalne svijesti kod naših naroda.

Otada (od kraja 18 stoljeća), uslijed našeg složenog historijskog razvoja, na tom srodnom, jedinstvenom etničkom području izgrađivale su se, s jedne strane, posebne nacionalne svijesti (hrvatska, srpska, slovenačka, makedonska...) i formirale posebne nacije. S druge strane, paralelno s tim procesom, počela se kod nas izgrađivati i propagirati i jedna opća, jugoslavenska nacionalno-politička ideologija, koja se je, u toku 19 i na početku 20 stoljeća (sve do godine 1918) naročito afirmirala kod predstavnika onih naših, kulturno najrazvijenijih naroda, koji su, nacionalno potlačeni i obespravljani, živjeli pod tuđinskom, austro-mađarsko-talijanskom vlašću. (Kod Hrvata, Slovenaca i kod takozvanih prečanskih Srba u austrijskome carstvu).

Polazeći od etničke srodnosti i jedinstva, stvaraoci i nosioci jugoslavenske nacionalno-političke ideologije izgradili su svoju koncepciju na ovim elementima: porobljeni naši narodi, koji se nalaze pod vlašću tako moćnih tuđinskih država kakve su Austrija, Mađarska i Turska, mogu se nacionalno osloboditi samo zajedničkom borbom svih južnoslovenskih naroda, a tako izvojevanu svoju slobodu mogu sa sigurnošću očuvati samo ujedinjeni sa svim ostalim našim zemljama, sa Srbijom i sa Crnom Gorom u jednu jaku, zajedničku, slobodnu i suverenu južnoslovensku državu. Radilo se, dakle, u suštini o tome, da s pomoću takvog jugoslavenstva i takvog narodnog i državnog jedinstva svaki pojedini naš narod postane i ostane slobodan.

Takva jugoslavenska ideologija sve je više obuhvatala i najnaprednije predstavnike onih naših naroda, koji su se nalazili pod Turskom (Bosna,

²⁶ Isporedi moj *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, str. 272.

a imala je privrženika i među Makedoncima), a za ostvarenje njenih osnovnih ciljeva zalagali su se i oni javni radnici u Srbiji, koji su imali najjasnije i najpravičnije poglede o rješenju našeg nacionalnog pitanja. od Svetozara Markovića i njegovog pokreta, do Škerlića i srbijansko-omladine. Ta je ideologija imala svog eminentnog predstavnika i u crnogorskom vladici Petru II Petroviću Njegošu, a i u kasnijim slobodoljubivim pokretima Crne Gore.

Do godine 1918 bile su principijelno jugoslavenski orijentirane i sve naše socijaldemokratske stranke, a neke su tu svoju opredijeljenost isticala i u samom stranačkom nazivu (slovenački socijalisti, na primjer).

Teorija i praksa takvog oslobodilačkog jugoslavenstva nastala je u Hrvatskoj. Tu je, već u prvoj polovici 19 stoljeća, u Ilirskom pokretu dobilo svoju najpotpuniju i najargumentiraniju ideologiju. Gledajući glavni uzrok porobljenosti naših naroda u njihovoj rascjepkanosti i podvojenosti, iliri su od početka izvodili logičan zaključak, da se ti narodi mogu osloboditi i održati kao slobodni jedino s pomoću svoga ujedinjenja. Borba protiv svakog nacionalnog ugnjetavanja, težnja za sjedinjenjem svih razdvojenih dijelova i za stvaranjem jedne zajedničke nacionalne države bila je glavno obilježje Ilirskog pokreta. Idejni začetci ilirizma bili su zajednički, hrvatsko-srpski. Uz ideje Francuske revolucije i hrvatskih jozefinista (Vrhovac) i jakobinaca (Martinović), najveći utjecaj na formiranje narodnoga preporoda u Hrvatskoj izvršili su Dositaj Obradović i Prvi i Drugi srpski ustanak. Glavna uzdanica ilira, naoružani puk u Krajini, graničarska narodna vojska »koja jedina naše ideje, prije ili poslije, realizirati može« (Kukuljević), podjednako je i srpska i hrvatska.

Već i samim početnim fiksiranjem ilirskoga teritorija bile su obuhvaćene sve južnoslavenske zemlje: Kranjska, Koruška, Štajerska, Istra, Gorica, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna, Crna Gora, Srbija, Vojvodina, Makedonija. (Većina ilira je osim toga i Bugarsku ubrajala u južnoslavenske zemlje). Osnovna teza ilira dobila je svoj klasičan izraz u ovoj paroli Gajevih Novina: »naša narodnost, ako ilirska ne bude, mora propasti«. (Ilirski značilo je u to doba isto što i južnoslavenski.) Istu misao je kasnije (1849-e) Imbro Ignjatijević Tkalac formulirao ovako: »Jer može se govoriti što se hoće, mi smo s ove i s one strane (Save i Dunava, napom. V. B.) jedan narod, s jednim jezikom, s jednim običajima, s jednim određenjem u svijetu, s jednom budućnošću, koju mi moramo zajednički da ostvarimo, jer ćemo inače morati zauvijek da propadnemo«.

Ilirske veze s Vojvodinom, Srbijom, Bosnom, Slovenijom bile su intenzivne; kontakt se uspostavlja i sa Crnom Gorom. U našoj prošlosti sve dotad nije među Južnim Slavenima postojala tako živa i trajna povezanost, koja je obuhvaćala gotovo sve južnoslavenske zemlje. Od osobito dragocjene važnosti su u tom pogledu svjedočanstva koja su sadržana u pismima, upućivanim glavnom organizatoru ilirskoga pokreta Ljudevitu Gaju. (*Grada*, knjiga XXVI).

I svi, već pomenuti, veliki narodni pokreti poslije Ilirskoga, upereni protiv tuđinske austro-mađarske vladavine, bili su po pravilu zajednički, i hrvatski i srpski, pa prema tome, u krajnjoj liniji, i južnoslovenski. Takva je bila i revolucionarna godina 1848, koja dobrim dijelom znači pokušaj ostvarenja ilirskih jugoslavenskih ideala. I *Narodnim zahtijevanjima*,²⁷ i Hrvatskim saborom,²⁸ i cjelokupnom hrvatskom štampom²⁹ te i naredne 1849 godine dominira svijest o neophodnoj potrebi narodnoga jedinstva i borbe za ostvarenje općeg južnoslovenskog oslobođenja i ujedinjenja.

Pa i nakon Četrdesetosme, poslije ukidanja feudalizma, kada je u polukapitalističkoj-polufeudalnoj Hrvatskoj građanska klasa i njena činovnička inteligencija prestala da bude nosiocem radikalnih oslobodilačkih pokreta i vodila oportunističku nacionalnu politiku – svi borbeni, revolucionarni pokreti puka i omladine (iz godine 1859–1861; 1868–1872; 1883; 1895; 1903/4; 1917/18), bili su i po svojim učesnicima, i po krajnjim ciljevima i posljedicama južnoslovenski. U mirnim, običnim vremenima kada obespravljene narodne mase u nacionalno-političkom životu ne dolaze do riječi, prevladavala je partikularistička, protunarodna građanska politika, izazivajući razdore i sukobe među našim narodima. U doba ustanaka i revolucionarnih pokreta vođenje narodne politike preuzima slobodoljubivi, pučki, narodski elemenat – i on plemenitošću, pravednošću i požrtvovnošću svoje herojske borbe za slobodu neodoljivo privlači, spaja i sjedinjuje naše narode.

Jedan od najpozitivnijih hrvatskih sabora koji je, s jedne strane, bio pod najjačim utjecajem puka, a s druge strane odlučujući djelovao na njegovo dalje nacionalno-političko opredjeljivanje, – bio je sabor iz godine 1861. U tom saboru je donesen zaključak da se službeni jezik na području Hrvatske ima zvati jugoslavenski i stvoren zakonski članak koji glasi: »Jezik jugoslavenski trojedne kraljevine izjavlja se ovim za savkoliki opseg trojedne kraljevine za jedino i isključivo službeni jezik u svih strukah javnog života.« (Vidi *Dnevnik sabora 1861*, str. 623).

Dokazujući i na djelu svoju privrženost narodnome jedinstvu, golema većina tog istog sabora je čitavom nizu hrvatskih ustanova, kojima je 1861-e polagala temelje, namijenila jugoslavenske nazive (*Jugoslavenska akademija, Jugoslavensko sveučilište, Jugoslavensko narodno kazalište*).

Takvim duhom narodnoga jedinstva bili su prožeti ne samo sabori, u kojima je puk imao preko svojih neposrednih zastupnika odlučujuću riječ (Sabor iz 1848-e i 1861-e), – nego i oni, na čiji su sastav ili politiku presudno djelovali veliki narodni pokreti (Dalmatinski sabor 1903, Hrvatski 1906 i zadnji 1918-e, koji je pod pritiskom rasploženja narodnih masa 29 X 1918-e donio jednoglasan zaključak o kidanju svih

²⁷ Isporedi moje *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, nav. djelo, str. 108, 109.

²⁸ Vidi izvještaj o 2, 3, 5, 10 i 11 saborskoj sjednici u *Novinama dalm. hrv. slavonskim*, broj 58, 59, 60 i 68 iz godine 1848.

²⁹ Vidi pisanje *Slavenskog Juga, Saborskih Novina i Novina dalm. hrv. slavonskih* u godini 1848 i 1849.

veza s Austro-Ugarskom i o ujedinjenju Hrvatske sa svim ostalim južnoslovenskim zemljama u jednu zajedničku državu).

Za narodno jedinstvo bili su i svi oni već pomenuti političari i javni radnici koji su svojom slobodarskom protivaustrijskom i antimadarskom politikom bili u hrvatskome narodu najutjecajniji: od demokratskih nosilaca Ilirskoga pokreta, do Makanca, Starčevića i Supila. Uz to su se gotovo svi oni zalagali i za to da jedan jedinstven narod prihvati i jedno jedinstveno ime, da se sva južnoslavenska »plemena« nazovu: Iliri, ili Jugoslaveni, ili Hrvati.

Najveći i trajni kamen smutnje u srpsko-hrvatskim odnosima predstavljalo je na neobaviještenoj srpskoj strani rasprostranjeno i ukorijenjeno vjerovanje, da je najutjecajniji hrvatski političar, Ante Starčević, za kojim se povodila golema većina Hrvata, oduvijek bio apsolutni srboljebnik i zakleti neprijatelj i narodnoga jedinstva i svega što je jugoslavensko i slavensko uopće.

Takvo shvaćanje najviše se baziralo na Starčevićovoj strahovitoj mržnji i na njegovim bezobzirnim napadajima protiv Slavoserba, pri čemu se tvrdo vjerovalo, da sav njegov gnjev i sva njegova netrpeljivost prema njima jest direktno vrijeđanje i napadanje Srba i Slavena.

Istina je, Starčević je užasne stvari napisao o slavoserbima i mrzio ih je usijanom, neutaživom mržnjom. Ali sam Starčević pod pojmom slavoserb nije nikada razumijevao Srbe, ni Slavene, ni bilo koji drugi narod. Riječ »slavoserb« kod njega uopće ne označava nacionalnu pripadnost, nego političku kategoriju: slavoserbi su režimlje, sluge tuđinskih, protivnarodnih vlada, dvostruki robovi (selavi i servi) Beča i Pešte.

»Slavoserbi stvorše – piše Starčević – i proglasiše dogmu koja uči da Hervati ne mogu o sebi biti, nego da moraju ili pod Madare ili pod Austriju« (A. Starčević *Djela*, III, 331). »... a što derže Slavoserbi do cele Hervatske, do svega naroda hervatskoga? To, da Hervatska nije za ništa, da Hervati nisu nego za sužnje Tirolcem, Madarom, Ciganom, Rusom, i svakom tko Slavoserbe plati« (*Djela*, III, 245). Slavoserbi »rade da svako, i isti oni, u sužanjstvo dojde, ili da u njemu ostanu« (*Djela*, III, 107). Slavoserbi su »prepredeni tati slobode« (*Djela*, III, 41). Oni su »prodana pseta Austrije«, koji »kao hrti oko lovca ... basrljaju kamo ih Austrija porene i kako ona zavijdi«. (*Hervatska*, Zgb. 1869).

Slavoserbi su prema Starčeviću »oci sužanjstva«, jer su u saboru 1865/67 priznali zajedničke interese s Austrijom, a 1868 ponovo podvrgli Hrvatsku Madarskoj. To su oni političari, koji su, na propast hervatskoga naroda, donijeli *nagodbe*; (vođe unionističke stranke, koji su *Nagodbu* sklopili i izglasali 1868, i vođe narodne stranke, koji su je, neznatno revidiranu, prihvatili 1873).

Slavoserbi su za Starčevića »neprijatelji naroda i slobode« (*Ustavi Franceske*, str. 50) – svakoga naroda i svake slobode. »Slavoserbi smatraju sav narod samo podnožjem za podmiriti svoje sebičnosti« (*Djela*, III, 131).

Da Starčevići »slavoserbi« nisu imali nikakve veze ni sa Srbima ni sa Slavenima. – najbolje se vidi po tome, što je Starčević tu svoju kovanicu veoma često zanijevao jednom drugom, koja je imala potpuno isto značenje, a nije sadržavala u sebi nikakve aluzije ni na srpstvo ni na slavenstvo. Ta druga njegova kovanica »Madjarolci«, sastavljena od »madjaronci« i Tiroleci (Austrijci, austrofilji), označava madarske i austrijske sluge. Da su »Madjarolci« i »slavoserbi« kod Starčevića dva različita naziva za jedan i isti pojam, to potvrđuje među ostalim i ovo mjesto iz njegovih *Djela*: »To bijahu oni isti ljudi ... koji su poslije god 1848. onako plazili pred Njemci za službe i plaće; to bijahu: »domorodci, rodoljubi, poštenjaci, narodnjaci, to bijahu Madarolci, Slavoserbi«. (*Djela*, III, 99).

Značajna je nadalje i okolnost, da je Starčević najmanje slavoserba nalazio u onom dijelu Hrvatske, gdje ima najviše Srba, u Vojnoj granici: »U granici je jako malo pravih Slavoserbah, tj. ljudih suzajnske narave, ljudih, koji su se zakleli proti Hrvatom, ter rade javno i potajno za Astriju« (*Djela*, III, 248).

Važno je isto tako i vrijeme, kada Starčević stvara ovu svoju kovanicu. Ona se kod njega javlja već početkom šezdesetih godina, u doba dakle, kada Srbi u Hrvat-

svoj još nisu bili dali nikakvog povoda, da se specijalno na njih udara zbog režimijstva, zbog služenja tuđinskim vladama. Sam Starčević s mnogo pohvala piše o tadašnjem držanju Graničara (svih, i Srba i Hrvata) u saboru Polovicom sedamdesetih godina Starčeviću slavoserbi pod banom Mažuranićem vrše progone opozicionih Srba. Srpski građanski političari kompromitirali će se kao režimije tek kasnije. Za Kluevova banovanja (1883-1903). Nema dakle nikakve sumnje, da Starčević nije iskovao ovu svoju riječ radi Srba, nego mu je kao povod bilo proustrajsko držanje hrvatskih državnika između 1849-1860: Jelačića, Mažuranića, i drugih.

Isto je tako sigurno, da su dvadesetak godina kasnije i svi takozvani Kluevovi Srbi ušli u ovu Starčevićovu slavoserbsku kategoriju, — ali i opet ne zato, što su bili Srbi, nego zato, što su služili jednom tuđinskom, ognjetačkom režimu, koji je podjednako pogadao i hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj.

Starčević nadalje jasno govori o »Slavoserbima svih narodnosti«, o tome, da u svakom narodu ima sebičnjaka, izdajica, tuđinskih slugu. Tako u mnogo navrata govori o slavoserbima kod Francuza. »Razumi se da su proti Napoleonu ne samo izvanjski neprijatelji i Slavoserbi domaći koji ne moguše na korito doplaziti ...« (*Ustavi Francuske*, str. 62). »Napoleon bi bio pognječio te cerve, da ne bude bilo domaćih što kukavacah, što izdajicah: Slavoserbah! ...« (Isto, str. 66). »... Slavoserb, kasnije Ludovik XVIII izgubi svu priklonost u narodu ... Gledaš bolesne moždane na koliko ih je, gledaš otrovano serdce, licumerstvo, bezobraznost, sebičnost, herđu, zlobu: ti ćeš od toga čovjeka teško naći potpunijeg Slavoserba.« (Isto, str. 72, 73). U istom djelu Starčević govori o francuskim slavoserbima još i na str. 71, 79, 133, 138.

Slavoserba isto tako ima i unutar ruskoga naroda: »Što rade Slavoserbi kod nas, to rade Slavoserbi i u Rusiji: oni su oruđe, pomoćnici tuđinacah proti narodu« (*Djela*, III, 425).

Da Starčević nije bio ni antislaven, da se nije rukovodio nacionalnim ili vjerskim momentima u svojoj borbi protiv slavoserba, o tome nedvomno svjedoči još jedna činjenica: Starčevićovo držanje prema Rusiji. Najžešći protivnik carske Rusije zato, jer se ova nalazi na čelu evropske kontrarevolucije i reakcije, on iz osnova mijenja svoj stav onoga trenutka kad mu se pričini da će Rusija postati pobornikom slobode i prava malih naroda. Na taj način Starčević će naročito poslije rusko-turskog rata postati oduševljenim rusofilom. Evo kako je on sam tu promjenu u svom držanju utvrdio: »Rusija je postala nadom, vidljivom providnošću potlačenih naroda. Poslije god. 1877, to moraju priznati svi oni, koji su do onoga Rusiju mrzili i prezirali. Do onoga dokaza mi smo Rusiju mrzili svom snagom našega srca, od onda mi je ljubimo onom snagom i nadamo se u nju. Nas je, po mogućnosti, vodio i vodi samo razlog općenita dobra« (*Izabrani spisi*, str. 533).

Carska Rusija će ubrzo ponovo razočarati Starčevića i slobodoljubive, napredne pristaeške stranke prava, ali i to će samo potvrditi činjenicu, da su starčevićanci bili protiv Rusije ne zato, što je ona bila slavenska, nego zato, što je bila reakcionarna.

Da je Starčević pod svojim Slavoserbima i Mađarolcima podrazumijevao baš hrvatske političare ne zato, što su Hrvati, nego zato, što podvode svoj narod u tuđe ropstvo, o tome jasno svjedoči i ovo mjesto iz Starčevićeve rasprave »Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu«: »Ne vidite li da sam Hrvatski narod rađa i svojom kervlju uzdržava svoje izdajice?« (*Djela*, III, 41).

U svojim *Jubileima* Starčević govori čak i o »bogoslovlju slavoserbskih katol'čkih bogoslovaca« (str. 16). Lako se nadalje može utvrditi činjenica, da su svi kod Starčevića poimenično navedeni slavoserbi gotovo isključivo hrvatske narodnosti (biskup Štroca = Štrossmayer; Ivša = Ivan Mažuranić, ban Jelačić i sl.).

Da je Starčevićeva kovanica *slavoserbi* imala isključivo stranačko-političko značenje i bila uperena protiv svih onih režimskih političara u Hrvatskoj koji su služili tuđinskoj vladavini, — to je potpuno jasno bilo i svakom onom srpskom učenjaku, koji je objektivno proučavao djela Antuna Starčevića. U tom pogledu je veoma značajna ova Škerlićeva interpretacija Starčevićevih »slavoserba«: »On (Starčević) meškala ni za austrijskim centralistima ni za mađarskim konstitucionalistima, on ne će Hrvatsku ni kao austrijsku provinciju ni kao mađarsku županiju, no kao slobodnu nacionalnu državu. I one koji nemaju vere u narodnu snagu i budućnost, mlake nacionalne oportuniste i političare od »dana i komada«, one koji nisu u stanju da se oslobode ropstva u duši i hoće da se drže jednih ili drugih gospodara, on pre-

zrivo naziva »slavoserbima«, dvostrukim robovima (slavus i servus). Za njega to su slobiđi, kukavice, pandurske duše, ono što su tada bili *ustarabari* u Vojvodini, *dukatovci* u Srbiji«. (Eseji, str. 65.).

Taj tako jasno određen sadržaj i smisao Starčevićeva pisanja o Slavoserbima izopćili su i drastično falsificirali frankovci i ostali klerikalni i fašistički agenti tudinskih porobljivača dajući mu isključivo protusrpsko značenje u cilju da zajedničku borbu Hrvata i Srba za oslobođenje od svakog robovanja tudinu pretvore u međusobni hrvatsko-srpski razdor i na taj način obezbijede vladavinu svojih habshurških, bečkih i peštanskih, a kasnije i hitlerovsko fašističkih gospodara nad Hrvatskom. Apсурdna je u vezi s time činjenica, da su tu, decenijama ponavljano frankovačko-klerikalnu laž o Starčevićovom srbožderstvu, sadržanu tobože u njegovom stavu prema slavoserbima – primali na neobaviještenoj srpskoj strani kao historijsku istinu.

Isto je tako krivo prikazivan i Starčevićev odnos prema pitanju narodnoga jedinstva lažnim tvrdnjama, da je taj »najveći srbožder« bio ujedno i najodlučniji neprijatelj svake južnoslovenske ili hrvatsko-srpske zajednice.

Jedan od najboljih poznavalaca i interpretatora historijske uloge Antuna Starčevića i njegove stranke prava – s autentične, hrvatske starčevićanske strane – dr Blaž Jurišić s pravom je utvrdio Starčevićev odnos prema južnoslovenskome narodnom jedinstvu ovom konstatacijom: »Opreku između Starčevića i Strossmayera hoće nekogi da istaknu tvrdnjom, da je Strossmayerova politika nastavak preporodne politike ilirizma, samo pod jugoslavenskim imenom. S još većim se pravom može reći, da je Starčević nastavljatelj ilirizma, ali pod hrvatskim imenom... Zemljišni opseg Hrvatske, kako ga je Starčević izvodio iz povijesnoga državnog prava, nije už: od opsega, što ga je nacrtao Ljudevit Gaj kao vođa ilirizma... Program Starčevićeve stranke prava obuhvatao je »pučanstvo među Tirolom i Macedonijom, među Dunaajem i Adriatikom«. (Jurišićev Pogovor Starčevićevim *Izabranim spisima*, str. 536–537)

Svoje čvrsto vjerovanje u narodno jedinstvo Južnih Slavena i u neophodnu potrebu stvaranja i jedne zajedničke slobodne i suverene države – Starčević je decenijama izražavao u svojim spisima i svojim saborskim govorima. Po Starčeviću, sve su »hrvatske« zemlje od Makedonije na jugu do Slovenije na zapadu, sačinjavale jednu jedinstvenu zemlju. »S vremenom oltergne se od ove celosti pokrajina za pokrajinom, kus za kusom. Tako imamo povestničku kneževinu, državu Albanesku, povestničke kraljevine Rašije i Bosne itd. Nu to je uđenje državno; *narodno jedinstvo stoji i danas*«. (Godine 1868. *Djela*, III, 263).

»Bošnjaci svih trijuh verah, znajte da za vas ne ima budučnosti, nego ako se budete priznavali i smatrali braćom jednoga naroda i jedne domovine; ako vas jedan drugoga bude bratinski pomagao...« (Godine 1869. *Djela*, III, 237).

U »Naputku« stranke prava iz 1871 Starčević je u točki 13 pisao: »Stranka prava ima narod podučiti, da je vera stvar duševnosti; da se po veri ne deli nijedan narod; da vera mora biti slobodna tako, da ne smi niko u ničiju dirati ni svoju drugom namočati; da narod različan verom nu jedan narodnošću i domovinom, ima biti jedan i u sreći i slobodi, i da dosadanja te struke neslogu u Hrvatskoj dobro služi samo neprijateljima naroda«. (*Izabrani spisi*, 505).

»Što je po naravi spojeno istim porijeklom, istim jezikom, istim običaji, istim interes, mora da se sljubi u jednu državnu cjelinu, pak ako nije bila prošlost, mora da im je budučnost zajednička«. (Sloboda od 25. VI 1879 – *Izabrani spisi*, str. 532).

Ustajući protiv svakog cjepljenja južnoslovenskih zemalja, pa i protiv dijeljenja Hrvatske na tri kraljevine (Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju), Starčević je u saboru 5. XI 1889 između ostalog rekao i ovo: »U svim zemljama Evrope bijaše hrpa samosvojnih država, pak su otadžbenici radili, da se slože u jednu; a vi, gospodo, vi cepate u zemljopisna imena naš jedan narod, vi izmišljate države, kojih n kada nije bilo; vi obavljate posao tudinaca, neprijatelja našega naroda«. (*Izabrani spisi*, 124).

Oba osnivača stranke prava su nadalje računali na Vojnu Granicu, i uviđajući jalovost državnopravnih saborskih nadmuđrivanja, sve su se većma pouzdavali u graničarsko (a to je značilo zajedničko: srpsko i hrvatsko) oružje, kao ponajsigurnije sredstvo za rješanje nacionalnog pitanja. Starčević nije prestajao vjerovati – pa i propagirati – da će Austriji »upravo graničari (a to znači Srbi i Hrvati zajedno,

nap. V. B.) zadati zadnji udarac (Godine 1869. *Djela*, III, 258). A Kvaternik je podizajući 1871 zajedno sa srpskim graničarima u Rakovici ustanak protiv Austrije i Madarske za ovo svoje vjerovanje položio i život.

Ima u Starčeviću životu i radu nekoliko činjenica koje su same po sebi dovoljne, da pobude temeljitu sumnju u Starčevićovo sbožderstvo i u njegovo nepomirljivo neprijateljstvo prema južnoslovenskom narodnom jedinstvu. Nije među njima najvažnija ta, da mu je majka bila Srпкиnja. Znatnija nam se čini okolnost, da su ga profesori u gimnaziji smatrali Srbinom (jedan od njih čak ga je i prozvaao »Vlahom«, i to mu je ime ostalo za sve vrijeme gimnazijskog školovanja), jer je već i po svom čistom štokavskom govoru odudarao od tadašnje zagrebačke kajkavske sredine. Krleža ističe ovu činjenicu, koja je odlučno utjecala na mladog Starčevića »Starčević je zamrzio Austriju zbog jedne nepravedno, po vojničkim oblastima odsječene graničarske ruke, a ta odsječena ruka bila je pravoslavna, dakle srpska« (*Republika*. 1947. str. 778). I u toku svega svog kasnijeg života Starčević će se s najviše ljubavi i priznanja odnositi baš prema ovom dijelu Hrvatske, prema Granici, i to svoj bez razlike, i srpskoj i hrvatskoj. — Prvi svoj rad Starčević je objavio u srpskom listu, u *Bačkoj Vili* za god. 1845. To je pjesma »Ličko gatanje«, koja nije značajna samo u mjestu gdje je štampana nego i po svome odlučnom zalaganju za narodno jedinstvo. Sam Starčević bio je neizmjerно oduševljen, vatren i poštovan Ilir i Jugoslaven dotle, dok se ilirstvo borilo za slobodu, ili dok je on u to vjerovao (do 1849). — a ustajao je protiv onih nosilaca »jugoslavenstva«, koji su od godine 1849 na ovamo radili na tome da se Hrvatska ponovo zasuznji Austriji. Tako će Starčević postati nepomirljivim protivnikom »jugoslavenstva« urednika režimskih austrijskih novina Gaja, carskog generala Jelačića, Bachovog apsolutističkog državnog tužioca Mažuranića, — jer se njihova »jugoslavenska politika« pretvorila u »oruđe sužanjstva austrijskoga«.

Veoma je dragocjen sud Svetozara Markovića o osnivačima Hrvatske stranke prava, o Antunu Starčeviću i Eugenu Kvaterniku. Uzimajući ih u obranu od klevetničkih napadaja reakcionarne štampe povodom Rakovičke bune, Markovićev *Radenik* od 16 X 1871 daje ovu pozitivnu ocjenu Starčevićeve stranke prava: »Kad ostavimo na stranu tu tajanstvenu hrvatsku religiju pomenute stranke, po svim načelima to je zaista najsvetija, najnaprednija i najkuražnija stranka u Hrvatskoj. Jedan od njenih vođa, Starčević, još 1866 smeo je javno u saboru hrvatskom kazati da je Austrija najjačljivija država i da bi on pre pravio s Turskom ugovore no s Austrijom. Zaista u celom javnom radu partija Starčevića ne htede nikakve sveze ni s Austrijom, ni s Madarskom; ona htede nezavisnu, slobodnu Hrvatsku. S našeg gledišta mi bi joj mogli prebaciti jedino to što ona nezavisnot Hrvatske osnivaše na istoriskom pravu krunе Zvonimirove, a ne na slobodi čoveka i naroda da raspolaže sam sobom. No junačka njihova borba protiv madarskog nasilja pokazuje da su oni slobodu svog naroda cenili više svega — više nego »legitimitet« i krunu Zvonimirovu. Slabotinja i podlac neće nikad stati pred kuršume i bajonete... Njihov ceo javan rad, kao i njihova posljednja borba i smrt, pokazuju da su to bili ljudi između najčestitijih građana Hrvatske«.³⁰

Suštinu Starčevićevih često vehementnih napadaja na ime Serb i pravo nacionalno značenje njegova svehrvatstva i samohrvatstva s najviše je razumijevanja izložio Jovan Škerlić, čiji sud u ovom pitanju vistinu može da bude nepristran: »Pisac političkih pamfleta »Imena Serba« i »Pasmine Slavoserbske po Hrvatskoj« u stvari nije odricao Srbe, no ih je obuhvatao u hrvatskom imenu; kao i drugi, i on je za narodno jedinstvo, samo je hteo da to bude pod jednim imenom hrvatskim«. »Ma koliko to paradoksalno zvučalo, ipak se može reći da je Ante Starčević bio mnogo bliži Srbima no što bi se dalo suditi po njegovim antisrpskim pamfletima. On ne samo da je bio za blede i platonsko narodno jedinstvo, nominalno i kulturno »narodno jedinstvo«,

³⁰ Vidi Kosta Milutinović: »Svetozar Marković o Rakovičkoj buni i o Starčevićevoj stranci prava«. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, Vol. III, Zagreb 1960, str. 289-295.

kako su pažljivo i teorijski u Hrvatskoj propovedali kabinetski i katedarski naučnici i lojalni «bofratia». on je odlučno išao korak dalje i bio u stvari za narodnu ujedinjenje, bio nacionalan unitarac. Njegov ideal bio je jedna zemlja »od Triglava do Timoka«. I ovo kako on piše u Hervatu za 1869: »Prvi i najsigurniji lek bi bio taj da mi narod istoka osnujemo jednu državu. To jedinstvo ne može se drukčije zanijeliti no na temelju potpune jednakopravnosti svih plemena. Smatramo se dakle jednom državom. Koje ljudstvo, koje more, koje zemlje, koje reke! Lepše domovine na svetu nema...« On odriče ne Srbe no srpsko ime, on hoće ne da ih se otrese no da ih obuhvati, da bi narodna snaga bila nedeljena i jača, da bi se zajedničkim silama mogao davati jači otpor i moglo plodnije raditi. On napada Srbe zato što se izuzimaju i izdvajaju, što cepaju narodnu snagu, što misle da postoje zasebni interesi srpski i hrvatski. Ime srpsko za njega je bilo lokalno, kao dalmatinsko, bosansko, hercegovačko, koje treba zaboraviti i primiti ime hrvatsko, onako kako su Bavarci, Saksonci, Prusi, napustili svoja lokalna i geografska imena, i usvojili opšte plemensko ime nemačko.

On se boji za Srbe što se tako izdvajaju, i na svoju i na opštu narodnu štetu. 1869 on strahuje da nekom nesrećom Srbija i Crna Gora ne potpadnu pod Austriju. On brine brigu, što se u Banatu »rumunština na našu štetu prejako raširila« strahuje da se tamo »naše, budi rečeno srpsko pučanstvo ne porumunji«. — Onda kada su srpski, pa i srbijanski romantičari podočjenjivali Srbiju na račun Crne Gore. Ante Starčević jasno je video veliku nacionalnu vrednost Srbije. »U Srbiji, piše on, stanuje najplemenitiji del hervatskog naroda«. Njegovo interesovanje za Srbiju pokazuje se naročito u zanimljivom članku Kneževina Serbia (1871). Ovaj istrebitelj Srba osuđuje Rusiju što je 1812. godine »žrtvovala Turskoj Srbiju, jer pokret puka bijaše u francuskom duhu«. Kao organizator Hrvatske, on visoko ceni jednog od glavnih organizatora Srbije kneza Miloša koga naziva »velikim... On isto tako ceni celu onu generaciju srbijansku koja je položila osnov današnjoj Srbiji: »nikada dostojniji vladar nije imao vrednije pomagače...« Kao i srpski omladinski patrioti onoga doba, on ne mari mnogo za kneza Mihaila, jer su se »tudinici mešali u njegovo vladanje... U svome antigermanizmu, on se i u Srbiji kao i u Hrvatskoj bori protiv »švapskog prosvetljenja... I kao Svetozar Marković u isto doba, kao da je čitao njegove članke, on piše protiv »beamterije« i »birokratije« u Srbiji...« (Skerlić, *Essai o srpskohrvatskom pitanju*, str. 65-68).

Da bi još bolje istakao Starčevićovo potpuno indentificiranje Srba sa Hrvatima, Skerlić navodi i ove Starčevićeve teze: »Starčević govori ozbiljno o »prejasnoj hervatskoj dinastiji Nemanićah, koji kroz vekove kao kraljevi vladahu istočno-severnim pokrajinah Hervatske...« Sveti Sava je »istočnu crkvu hervatsku odcenio od patrijarke carigradskog... Arsenije III. Crnojević, koji je bio »patrijaraka u Turskoj Hervatskoj«, jeste iz »vidjene obitelji hervatske...« (Isto, str. 58.)

Pošto je obračunao sa Starčevićevim »lažnim, »naučnim« filološkim i historijskim teorijama« o imenu Serb Jovan Skerlić u svojoj studiji o Starčeviću pravilno ističe njegovo u biti pozitivno značenje: »Kada se uđe u suštinu ideja Ante Starčevića, kada se izbace njegovi histerični ispadi u polemikama — on sasvim drugači izlazi. Kada se skine opora ljuska reči sa njegovih ideja, tek tada se vidi koliko je bilo tačnog i modernog u njima. To je duboko i silno nacionalan čovek, jedan od najnacionalnijih ljudi u našem narodu. čovek pune nacionalne vere i nacionalne energije. Svojim modernim idejama: radikalnim odvajanjem Crkvi od narodnosti kulturnom privrženošću pravom Zapadu, pouzdanjem samo u narodnu snagu i narodni samorad, smelom mišlju potpunog narodnog ujedinjenja, on je čovek današnjice.« (68)

Starčevićovo forsiranje da se narodno jedinstvo obilježi i jednim jedinstvenim, najprikladnijim, hrvatskim imenom, njegova netrpeljivost prema svim ostalim narodnim imenima, pokazali su se u osnovi krivim i izazvali kod drugih naših naroda, a naročito kod Srba ogorčen otpor isto onako, kao što je i Yukova teza narodnoga jedinstva *Srbi svi i svuda* prouzrokovala duboko negodovanje i oštro suprotstavljanje na hrvatskoj strani. U vrijeme kada su se već bile formirale posebne nacionalne svjesti i ukorijenila odvojena imena za svaki pojedini narod, — insistiranje da svi Južni Slaveni prihvate, kao svoje zajedničko, ime jednog od južnoslavenskih naroda, bilo srpsko, bilo hrvatsko, moralo je ne samo ostati bez uspjeha, nego i negativno, razorno djelovati na zbližavanje i sjedinjavanje naših naroda.

Uvidjevši iluzornost, nemogućnost pa i štetnost takvog nametanja jednog imena svima ostalim narodima, Starčević se odrekao svog izmistranja na isključivo hrvatskom imenu i svoje negacije svih ostalih narodnih imena, pa je težeći iskreno za slobodom svih Hrvata i Srba zauzeo principijelno stanovište da nije važno ime, nego zajednička borba za stvaranje slobodne i samostalne države, a da rasporedu imenu siju između nas neprijatelji naših naroda.

Za Starčevićeve napuštanje samohrvatstva i svehrvatstva u pitanju imena od osobite važnosti je njegov članak od 23 ožujka 1883, objavljen u sušačkoj Slobodi, gdje se sa Starčevićeve strane daje ovo rješenje toga problema:

»Pisac pita, kakovo smo stajalište zauzeli naprama pučanstvu, koje se u Hrvatskoj izdaje za srpsko. Mi smo naprama njemu zauzeli sasvim isto stajalište, koje i naprama bilo kojemu drugomu pučanstvu.

U svakoj zemlji ima pučanstva različitih jezikom, vjerom, pasminom itd.; pa se po tom i različitim imeni zovu...

Mi ne vidimo, da ti nazivi općenitosti stanovništva ili domovini škode. Dok je tako, naše je načelo: te nazive ne očitati ni narivavati; neka ih svatko rabi i menja, kako hoće..., mi iskreno ljubimo i za brata držimo i Srba, i... svakoga tko radi za općenito dobro svega naroda i cele domovine; a plašimo se jednako i Hrvata i Srba, itd., svakoga, tko je proti onim skupnim svetinjama... Glavna je stvar, da svi rade za narod i domovinu, a neka se zovu kako im drago.

Naše cepanje, naša nesloga stoji samo zato, jer ih izvana uzdržavaju i ojačuju... mi ne verujemo, da je gladnu i na studeni n. pr. Srbu drugačije nego na pr. Hrvatima...

Mi pazimo samo na stvari općenite slobode i sreće, i na ljude koji su za njih ili proti njima, a za pojedina imena, makar kakova, ne marimo.

Zato, makar se svi proglasili za Hotentote ili nas se svaki zvaao posebnim imenom, samo da budemo svi slobodni i srećni!

Dok drugi imaju vlast nad nami, i dok naš globe i naganjaju kako sami hoće, dotle se mi među se prepiremo ne samo bez koristi, nego na našu štetu i sramotu, a na korist i diku skupnih neprijatelja, proti kojim bi svi morali kao jedan složni biti, ako hoćemo da si pomognemo.» (Izabrani spisi, str. 248, 249, 250.)

Ima, međutim, nešto, što je za starčevićansku nacionalnu politiku daleko važnije od stranačkih deklaracija, principa i bilo kakvog mišljenja o nekoj stranci. To su djela one Starčevićeve stranke prava koja je u posljednjem deceniju prije ujedinjenja radila na ostvarenju osnovnih pozitivnih principa pravaške politike Antuna Starčevića.

Poslije Starčevićeve smrti u stranci prava često je dolazilo do nesuglasica i previranja. Do ponovnog i definitivnog rascjepa došlo je nakon Rauchovih veljačkih izbora iz godine 1908, kada je Rauch preko službenoga lista pozvao činovništvo, da radije glasa za frankovce, ako se pokaže da vladin kandidat nema šansa. Tada je jedan dio saborskih zastupnika pod vodstvom dra Mila Starčevića i dra Antuna Pavelića (utjecajan stranački prvak do 1919-e, koji nema nikakve veze s ustaškim Pavelićem) istupio iz Čiste stranke prava i osnovao Starčevićevu stranku prava. Do rascjepa je došlo zbog Frankova podvođenja stranke u službu Raucha i zbog toga, što je frankovačka protosrpska politika očito bila naručena sa strane Austrije. »...Tko je proti Srbima, taj radi za Austriju, a tko je za Srbe, radi protiv Austrije. Zato se je stranka prava morala napokon rascijepati: jedan dio za Austriju (frankovci), drugi za Srbe«. (A. Radić, *Sabrana djela*, VII, str. 162). Od tog vremena Starčevićeva stranka prava se i u teoriji i u političkoj praksi sve dosljednije drži onog najpozitivnijeg pravaškoga programa, što ga je Ante Starčević zastupao onda kada se je nalazio na vrhuncu svoje stranačke djelatnosti: beskompromisno rušenje Austrije i ujedinjenje svih južnoslavenskih naroda u slobodi. Razvijajući se sve odlučnije u tome pravcu Starčevićeva stranka prava će za vrijeme Prvog svjetskog rata postati glavnim nosiocem borbe za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slavena i u hrvatskome saboru, i u štampi i ostalim izvansaborskim akcijama.

Početkom 1915 organ stranke Hrvat zabranjen je od austrijskih vojnih vlasti, jer je otvoreno pisao sa simpatijama o Srbiji. Godine 1917 nov stranački organ *Hrvatska država* nosi kao podnaslov »Glasilo za narodno ujedinjenje« i biva bezobzirno plijenjen zbog svoje antiaustrijske, jugoslavenske propagande.

Ujesen 1915 rektor zagrebačkog sveučilišta dr Fran Barac odlazi kao starčevićanski pouzdanik po prvi put u Švicarsku, da ondje uspostavi kontakt s predstavnicima Jugoslavenskoga odbora i Srbije, i da im saopći kako Starčevićeva stranka prava odlučno stoji na stanovištu narodnoga jedinstva. Na sjednici od 5 juna 1917 predsjednik starčevićanskoga kluba Pavelić prvi otpočinje u hrvatskome saboru otvorenu akciju za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slavena. U kolovozu 1917 dr Barac putuje po drugi put u Švicarsku radi pregovora o ujedinjenju. Tada je starčevićanska stranka bila već okupila oko sebe i ostale južnoslavenski orijentirane političare u Hrvatskoj i formirala zajednički klub onih opozicionara, koji rade na punom oslobođenju od Austro-Ugarske i na stvaranju zajedničke slobodne države koja ima obuhvatiti sve naše narode. Ovoga puta Barac pregovara u ime toga kluba. Golemo značenje starčevićanske južnoslavenske akcije proizlazilo je i otuda, što je to bila jedina hrvatska građanska stranka koja je imala brojnih pristaša i izvan uže Hrvatske (u Istri, Dalmaciji, Bosni). Zahvaljujući tome dolazi početkom marta 1918 u Zagrebu do sastanka političara iz svih južnoslavenskih zemalja pod Austro-Ugarskom. Sa sastanka je dano ovo programatsko saopćenje: »Sakupljeni, nakon rasprave o općem političkom i narodnom položaju, složni su u tome, da je nužna koncentracija svih stranaka i grupa, koje, stojeći na stanovištu narodnoga jedinstva, te oslanjajući se o načelo narodnoga samoodređenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba«.

Vijeće Starčevićeve stranke prava 5 VI 1918 donosi rezoluciju, koja nacionalno-politički program stranke fiksira u ovim bitnim tačkama: »Narod Hrvata, Srba i Slovenaca jest pod tri imena jedan isti narod. Dosljedno tomu, upitnici se o pravo narodnog samoodređenja:

Tražimo ujedinjenje i slobodu u narodnoj državi Slovenaca, Hrvata i Srba u kojoj će narodne osobine troimenog i jedinstvenog naroda biti obuhvaćene a osiguran državopravni kontinuitet historičko-političkih teritorija. Upruči se napose o historijsko državno pravo, tražimo očuvanje kontinuiteta hrvatske državnosti...«

I u organiziranju i radu Narodnoga vijeća te u ostvarivanju i proglašenju ujedinjenja od 1 decembra 1918 Starčevićeva stranka prava igra sa hrvatske strane presudnu ulogu.

Govoreći o slobodarstvu i naprednosti Antuna Starčevića, Cesarec se poziva na Krležin *Predgovor Hegeđušićevim Podravske Motivima*, gdje je između ostalog dan i ovaj sud o Starčeviću značenju: »I kolikogod to paradoksalno izgledalo, ipak je istina: najlucidnija naša glava koja je našu stvarnost promatrala najpreciznijom protječivošću i koja je o toj stvarnosti dala slike za jedno čitavo stoljeće književno i govornički najplastičnije, jest glava staroga Ante Starčevića. On je bio čovjek, koji je jasno gledao našu bezizlaznu krivuljaču i braneci žlicu našeg mora i stopu gladnog našeg primorja od mađarske grofovske bagre, on je kroz nekoliko decenija pljuvao po našim pripuzima, šuftovima i huljama, po nitkovima koji tjeraju našu »se-ljačku marvu« da brsti trnje, pod tuđinskim, sramotnim mađarskim i bečkim zastavama«. (*Podravske Motivi*, str. 20). Krleža je isto tako pozitivno pisao o Starčeviću i u *Baladama Petrice Kerempuha* (*Planetarijoma*) i u svojem esaju »Prije trideset godina« (*Republika*, g. 1947, br. 11), ali Krleža je upozorio i na to, da se izvor krivim shvaćanjima o Starčeviću nalazi u činjenici, što su Starčevića, sasvim bespravno, prisvojili frankovački, klerofašistički, ustaški elementi: »Starčevića je anektirala ultramontana desnica, crnožuta mafija u našoj novijoj političkoj historiji, a između tolikih drugih naših likova i Starčević očekuje svoje pranje«. (*Republika*, god 1947, br. 11 str. 778). Poslije smrti Antuna Starčevića frankoveci su u Hrvatskoj izvan nje Starčevićovo učenje počelo potpuno identificirati s frankovačkom politikom, a stranački protivnici, čak i oni dobromamjerni, stali su u borbi protiv frankovaca sve više napadati na Starčevića uvjereni da će najuspješnije suzbiti frankovačku akciju na taj način, ako udare na onoga, koga su frankoveci isticali kao svog glavnog vođu i učitelja zloupotrebljavajući njegov golemi autoritet u svoje protunarodne, reakcionarne svrhe. I tako se kod sve većeg broja ljudi sasvim neopravdano počeo stvarati sud

o Starčeviću ne na osnovi njegovih djela i njegova života i rada, nego na osnovi onoga, što su govorili, pisali i radili frankovci.

Još više su pridonijeli širenju krivog mišljenja o Starčeviću fašističko-ustaški elementi, koji su godinama prije Drugog svjetskog rata uvidjevši da sa svojim idejama ne mogu prodirjeti u hrvatski narod, pokušali da se afirmiraju spomoću Starčevića uzimajući monopol na njega i proglašujući ga glavnim ideologom ustaštva. Krajnju mržnju prema starčevićanstvu izazvali su ustaše između 1941-1945. kada su kao hitlerovačko-fašističke sluge podvodili Hrvatsku pod njemačko-talijansko ropstvo i vršili pokolj nad našim narodima - u ime »oca ustaške domovine«, Antuna Starčevića. Na taj se način i kod najboljih naših ljudi uz opravdano gnusanje prema zločinačkim i izdajničkim djelima ustaša stvarala mržnja i prema onome, čije je ime bilo ispisano na njihovoj zastavi. Ta se mržnja širila bez obzira na to, što je ustaško isticanje starčevićanskog barjaka bila obračunata laž i podla prijevara, a njihova kvislinska politika porobljavanja Hrvatske najdruštvenije negiranje i likvid ranje svega onoga za što su se borili Eugen Kvaternik i Ante Starčević na čelu pravaškoga pokreta.

Starčevićovo pravaštvo je zbog svoje dosljedne, požrtvovne i beskompromisne borbe za slobodu Hrvatske značilo ogroman moralno-politički kapital; frankovci i ustaše posegnuli su bespravno za tim kapitalom i pokušali da ga zloupotrijebe za provođenje svoje upravo suprotne, nemoralne politike podjarmljivanja te iste Hrvatske. Nikakve druge veze između istinskog starčevićanskog pravaštva i njegovih frankovačko-ustaških krivotvoritelja nije bilo.

I upravo je neshvatljivo, kako je takvo drastično krivotvorenje starčevićanstva sa strane frankovaca moglo decenijama da posluži kao idejna podloga za raspirivanje srpsko-hrvatske mržnje i razдора.

Smatrati hrvatski narod antisrpskim, reakcionarnim i ropske čudi zato, - jer je u devetnaestom stoljeću išao za svojim najutjecajnijim, najvećima slobodarskim političarima Starčevićem, koga su njegovi frankovački negatori i krivotvoritelji anektirali i proglasili srbožderom, austrofilom, klerikalcem i ideologom frankovačko-ustaško-fašističkim, - isto je tako apsurdno, kao kad bi se srpski narod, koji je u prošlom stoljeću bio privržen slobodarskoj antidinastičkoj politici Svetozara Markovića, smatrao reakcionarnim i dinastičkim - samo zato, što su tog istog Markovića bespravno prisvojili njegovi pašičevski negatori, dinastijaški, velikosrpski radikali.

Za odnos predstavnika hrvatskoga naroda prema pozitivnom, oslobođilačkom jugoslavenstvu (onom do godine 1918) od osobite važnosti je i činjenica, da su osnivači i ideolozi hrvatskog seljačkog pokreta, Antun i Stjepan Radić, bili osvjedočeni propagatori i pobornici južnoslovenskog narodnog jedinstva.

»Plemenitu spoznaju, da su južni Slaveni jedno isto, - to vidimo do danas jedino u tvoritelja jugoslavenske misli, u hrvatskih »iliraca«. Ta je spoznaja bila plemenita, jer je bila čista kao rosa, a iskrena kao djetinje veselje; ta je spoznaja bila takva elementarna pojava nacionalizma - možda jedina u Europi - koja ne pita ni za historiju, ni za državu, ni za ime, ni za vjeru, ni za dijalekat, ni za pismo... ta je spoznaja nastala i pod neodoljivim osjećajem stoljetne i teške narodne bijede, pod osjećajem milosrđa, bratstva i dužnosti prema tomu bratstvu. U jednu riječ: ilirska spoznaja narodnoga jedinstva bila je etična i poetična... i zato je bila onako elementarna, onako zanosna, onako - plodna. Zato je ona hrvatski ponos, hrvatsko narodno evanđelje i danas, a bit će, dok djedovi budu imali dostojnih unuka« (Sabrana djela A. Radića, XVI, 115).

»... nama bez sloge i bratimstva sa Srblijima nema spasa ni srećne budućnosti...«

»... Nema nama Hrvatima većega dušmana i protivnika od onih ljudi, koji hoće, da mi Hrvati budemo samo Hrvati, t. j. da ništa zajedno nemamo i ne čemo da ikad imamo sa Srblijima. Ovo zapamtite kao sveto pismo naše narodne sreće, časti i - pameti!...«

»... U tom je naša budućnost – u slozi s našim narodom istoga jezika i plemena ovdje na jugu: Od kranjskoga Triglava i našega Jadranskoga, pa tamo do Crnoga mora.«

»Samo« – Hrvati, – kako nekogji hoće da budu – to su samoubojice, ili pak tuđinske sluge.« (Sabrana djela A. Radića VI. str. 143; 202; 230).

»... Hrvati ne bi bili nikada postigli ni ovoga, što su u najnovije vrijeme postigli, da nisu pristali uz slavensku i posebice uz jugoslavensku misao. Na nas bez te misli prije 80 godina ne bi nitko bio ni gledao. Ovom politikom, koju zagovara Kršnjavi (frankovac, napom. V. B.) mi se slavenske i jugoslavenske misli odričemo, pilimo granu, na kojoj smo izrasli.« (Sabrana djela A. Radića X, 212).

Prema hrvatsko-srpskome sukobu Antun Radić je zauzimao ovo stajnište.

»Za mene ne opstoji razlika između Hrvata i Srba, za me je spor, što među tim dvjema plemenima jednoga naroda vlada, stvar, koja dolazi iz vana, iz tabora onih, koji mrze jednako Hrvate i Srbe, koji znadu, da bi njihovom gospodstvu i sili odzvonilo onaj čas, čim bi si osviješćeni Hrvati i Srbi iskrenim osjećajem bratstva pružili na uzajamnu potporu ruku. Bez te svijesti ne može ni Hrvatima ni Srbima pomoći nitko... Hrvatima i Srbima može pomoći samo naobrazbom i razboritim razmišljanjem probudena svijest, bistar pogled u našu historiju i potpuno prokuhana logična misao: da su do dva brata bili dvije lude.« (Sabrana djela XVI, 69).

I Stjepan Radić je od početka isticao, da »smo mi svi i jedna krv i jedan rod, jedna patnja u prošlosti, jedna nevolja u sadašnjosti i jedna nada u budućnosti«. (Uzničke uspomene I, 95).

U svojoj knjižici Hrvati i Srbi (objavljenoj 1902-e) S. Radić se obara na »naše partikularističke megalomanije«, i na jednoj, srpskoj, i na drugoj, hrvatskoj strani; po Radiću ta megalomanija »prelazi već u pravu paraliznu, te stvara od nas slijepo orudje tuđinskih prohtjeva«; »usprkos dugogodišnjoj partikularističkoj radosti sve naše gospode, naš narod, t. j. puk naš je sposoban za misao koncentracije svih Južnih Slavena...« (str. 3, 4). – »Tim sramotnim pojavima izvor je baš u tome, što se misli, da se borba ima voditi »do istrage (uništenja) vaše ili naše«, a sve, gle, oko nas svjedoči, da se ta borba vodi do istrage vaše i naše...« – »Zdrav razum svakoga našega seljanina, kojega još ne otrovamo svojom »politikom«, suditi će o ovoj borbi »do istrage vaše ili naše« kao o najstrašnijem zločinstvu, kao o pravom narodnom izdajstvu, kojemu mi uzalud dajemo ime čistoga patriotizma, jer »po djelima njihovim poznat ćete ih«, a politička djela naša govore za nas, da smo sada narodni – samoubojice«. – »... danas samo kretenski um ili zločinačka duša može propovijedati sredovječnu razornu plemensku mržnju... treba što prije pokazati, da ipak nijesmo tako besvijesna masa, da bi se u nas do vijeka mogao žrtvati tuđinski otrov razdora i mržnje, da već jednom hoćemo i možemo biti narod bilo to s dva, pa i s više ravnopravnih imena.« – »Mi smo Hrvati i Srbi jedan narod htjeli mi to ili ne htjeli, priznavali mi to ili ne priznavali«. – »I kad mi Hrvati ne bismo bili samo dio cijeloga našega naroda »od Triglava do Balkana«, mi bismo u toj osamljenosti b'li već propali«. – »A vremenom su tako ozbiljna, samu narodna naša obrana tako teška da nam valja neprestance smišljati nova sredstva, kojima da se ojačamo, a ne razdirati silom još slabi svoj narodni organizam, komu Boe i priroda očito namijenise malo drugu zadaću, nego da u Slavenstvu sramotimo narodno bratinstvo, a u čovječanstvu ljudski razum i ljudsko dostojanstvo.«²¹

Hrvatska omladina pod Supilovim vodstvom bila je sasvim, i idejno i organizaciono povezana s pokretom revolucionarne jugoslavenske omladine, i svojim se brojnim listovima, časopisima, organizacijama i

²¹ Stjepan Radić, Hrvati i Srbi. Zagreb 1902. Str. 10-31.

akcijama predano, požrtvovno i beskompromisno borila za ideju južnoslavenskog narodnog jedinstva.

Od godine 1903-e počela je nezaustavljivo prevladavati politika privrženosti južnoslovenskome narodnomu jedinstvu, tako da u doba I balkanskog rata 1912-e ne postoji u Hrvatskoj ni jedna stranačko-politička ili nacionalno kulturna organizacija koja bi imala bilo kakvog znatnijeg utjecaja u javnome životu, a da nije jugoslavenski orijentirana. To opće pristajanje uz jugoslavensku politiku bilo je tada obuhvatilo i najveći dio narodnog katoličkog svećenstva, koje je nastavljalo tradicije osnivača Jugoslavenske akademije biskupa Strossmayera i njenog dugogodišnjeg predsjednika kanonika Franje Račkoga. Uz to su i neke omladinske katoličke organizacije bile jugoslavenski opredijeljene.

Bilo je u to vrijeme u Hrvatskoj i pojava antisrpsva i antihrvatstva, pa samim tim i antijugoslavenstva, ili, kako se onda govorilo: srbožderstva (kod bečkih agenata frankovaca) i hrvatožderstva (kod Khuenovih mađaronskih Srba činovnika). Ali te pojave su se ograničavale na malen broj građanskih šovinističkih političara i na njihovo međusobno otimanje oko činovničkih mjesta ne uhativši dubljev korijena u puku, u seljaštvu Hrvatske.

Sve to hrvatsko-srpsko gloženje i sijanje nacionalnoga razdora odnio je vjor Narodnoga pokreta iz godine 1903. Khuenovi Srbi mađaronski nestali su netragom, a ubrzo za njima zadesila je ista sudbina i frankovce. Čim je Frankovo otvoreno služenje Rauchu kao eksponentu austro-mađaranskoga porobljavanja Hrvatske postalo bjelodano (1908-e), od njega su se odbili svi oni, koje je on dotad uspijevao da zavarava svojim lažnim nacionalističkim frazama, a koji nisu htjeli da budu oruđe u rukama Beča i Pešte. Svoju protunarodnu politiku nastavili su tako oslabljeni frankovci i nakon Rauchova pada (1910) i smrti Josipa Franka (1911), pod vodstvom njegovih sinova. Ali već od 1908-e je »protiv njih sve, što je pošteno« (A. Radić, *Sabrana djela*, XIV, 267). U godinama prije i u toku Prvog svjetskog rata oni su najbješnji ratni huškači protiv Srbije, glavni stupovi Austrije i poslušno sredstvo u rukama njenih generala. »Jedna stranka (Frankovci), dala se potpuno u službu vojničke vlasti za čitavoga rata s nadom, da će vojska i Beč stvoriti Veliku Hrvatsku u okviru Monarhije, pa je u svojoj hiperlojalnosti sve svoje nade i sudbinu naroda vezala za pobjedu Monarhije.« (Paulova, *Jugoslavenski Odbor*, str. 207).

Ali u to doba, po točnoj konstataciji pravaša Frana Barca, »njih je tako malo, da ne predstavljaju nikakav ozbiljan faktor«. (Isto, str. 356). Potkraj 1918 protivaustrijsko, projugoslavensko raspoloženje u Hrvatskoj bilo je tako jednodušno, da je predstavnik frankovaca, dr Prebeg, na sjednici hrvatskoga sabora od 29. X 1918 (na kome je proglašen prekid svih veza između Hrvatske i Austro-Ugarske i proklamirano ujedinjenje Hrvatske sa Srbijom, Crnom Gorom i svim ostalim južnoslavenskim zemljama u zajedničku državu) morao glasati za te zaključke i dati izjavu, da je program frankovačke stranke prava uglavnom ispunjen i da će saborski klub frankovaca predložiti, da se stranka raspusti. Takva kapitulacija značila je tada stvarnu i definitivnu propast frankovluka,

koji se je poslije 1918 povampirio zahvaljujući samo velikosrpskoj hegemoniji beogradskih vladodržaca.

Takav je bio odnos Hrvata prema jugoslovenstvu u doba do kraja 1918-e, dok se nadalje, vjerovalo i sa sigurnošću očekivalo da će južno-slovensko narodno jedinstvo donijeti i osigurati slobodu svim porobljenim i razdvojenim našim narodima.

I uistinu se od Jurja Križanića u sedamnaestom preko Ilirskoga pokreta u prvoj polovici devetnaestoga, pa sve do Supila i njegove revolucionarne jugoslovenske omladine u dvadesetom stoljeću – nigdje nije tako sanjalo o sveobuhvatnom južnoslovenskom oslobođenju i ujedinjenju kao u nacionalno potlačenoj Hrvatskoj, u kojoj se javlja najveći broj jugoslovenskih ideologa, političara, pisaca i pjesnika. I nigdje se s toliko oduševljenja nije pisalo o oslobodilačkim pokretima u Srbiji, o Prvom srpskom ustanku, o pokretu Svetozara Markovića, o godini 1903, o Balkanskom ratu, o herojskoj borbi srpskog naroda 1914–1918, – i s toliko pouzdanja gledalo u sjedinjenje sa takvom idealiziranom, slobodarskom Srbijom.

B) U RAZDOBLJU 1919–1941

Takav odnos ne samo Hrvata, nego i ostalih potlačenih naroda prema jugoslovenstvu iz osnova se promijenio od onoga trenutka, kada je nakon ujedinjenja od 1. decembra 1918 srpska vladajuća klasa počela zasnovati svoju centralističko-hegemonističku vladavinu na zloupotrebi narodnoga jedinstva: zato što smo jedan narod, treba da imamo i jednu srpsku dinastiju, jednu unitarističku državu, i jednu centralističku vladu u Beogradu. Takva zlouporaba narodnog jedinstva u cilju održanja monopolističke vlasti jedne, srpske vladajuće klase nad svim drugim narodima – razvila se pod šestojanuarskom diktaturom u najdrastičniji oblik nacionalnog tlačenja, koje je pod krinkom jugoslovenstva negiralo i uništavalo nacionalno-politička prava i slobodu svakog pojedinog južnoslovenskog naroda, – i to ne samo hrvatskog, makedonskog, slovenačkog ... nego i samog srpskog, jer se i poslije 1918-e potvrdila ona historijskim iskustvom ovjerovljena istina, da narod čija vladajuća klasa u mnogonacionalnoj državi tlači druge narode, ni sam ne može biti slobodan.

Protiv takvog narodnog i državnog jedinstva i protiv takvog »jugoslovenstva« opredijelio se hrvatski narod prije svega zato, jer mu ujedinjenje iz godine 1918 nije donijelo očekivano nacionalno i socijalno oslobođenje i jer je u novom državnom uređenju s pravom vidio nastavljanje starog ugnjetачkog austromadarskog vladavinskog sistema. Nacionalno i socijalno-političko obespravljivanje svih južno-slovenskih naroda što su ga u monarhističko-centralističkoj Jugoslaviji vršili na čelu s dinastijom velikosrpski hegemonisti – bilo je uistinu kopiranje i dovođenje do neodržive apsurdnosti onog omrznutog protunarodnog austromadarskog vladanja, protiv kojeg su se hrvatski i ostali naši potlačeni narodi u Habsburškoj monarhiji decenijama borili.

Hrvati su se prema hegemoniji velikosrpske buržoazije pod krinkom jugoslavenstva u suštini držali isto onako, kao što su se najbolji pobornici oslobodilačkog jugoslavenstva i najautentičniji predstavnici Srba držali prema pokušajima nametanja hrvatske hegemonije u ime narodnoga jedinstva.

Bilo je u historijskom razvoju našeg nacionalnog pitanja jedno razdoblje kada su se pojedini hrvatski građanski političari teoretski, propagandistički zalagali za ujedinjenje svih južnoslovenskih naroda pod hegemonijom, pod prevlašću i predvodništvom Hrvatske. Protiv toga je odlučno ustao jedan od najbeskompromisnijih ideologa jugoslavenstva, Imbro Ignjatijević Tkalac. On je godine 1866 u svom *Pitanju austrijskom* ovako osudio to, ma samo i teoretsko nastojanje oko uspostave hegemonije jednog, hrvatskog naroda nad ostalima: »Misao političkog i narodnog sjedinjenja svih južnih Slavena sasvim je lijepa i dobra, no osnovati na zastarjelim i zapljensjivim hartijama i tobož istoričkim izmišljotinama pretensiju naroda hrvatskog i rimske crkve na hegemoniju nad svima narodima južnoslovenskim — ... dokaz je tolike sujetnosti i tolikog neznanja čudi naroda, da ne samo nije mogla imati željenog uspjeha, nego je baš razdor među dva najnaprednija i najkrepča jugoslavenska naroda, među Hrvatima i Srbima, povećala i gotovo u mržnju narodnu pretvorila ... A ova je jugoslavenska politika zagrebačka osim toga i obmana i nepravda prama ostalim narodima jugoslavenskim. Svaki od njih teži za slobodom i samostalnosti političkom i narodnom, i akoli se za nju uzbori, sigurno ne će da se podčini drugom narodu, ma bio mu ovaj i najbliži rod njegov. Zašto se bori protivu Turaka, zašto se prepire s Mađarima i Nijemcima, akoli ne da se otrese hegemonije njihove? Na to vi kažete, da vi niste ni Turci ni Mađari ni Nijemci, nego da ste Slaveni i braća njihova; da se vaša hegemonija osnivlje na istoričkom pravu vašem i na naprednosti vašoj u izobraženju, i da se ne može dakle usporediti sa vlasti onih naroda nad našim. — Moj odgovor zdravo je lasan i prost. Ako narod srpski, hrvatski i bugarski u turskom carstvu ustane, učinit će to za slobodu svoju, a ni za čiju hegemoniju na svijetu, jerbo narod koji hoće da bude svoj, ne će si već unaprijed postaviti gospodara i odreći se slobode svoje podajući se volji ili samovolji drugog naroda, ma bio mu on rođen brat.« (str. 76 i d.)

A kada su sedamdesetih godina 19 stoljeća mađaronski vlastodršci u Hrvatskoj, nastojeći da svoje služenje austromadžarskim ugnjetateljima prikriju lažnim ultrahrvatstvom, pokušali da hrvatsku hegemoniju primijene u praksi progoneći i zabranjujući i samo srpsko ime, onda je autentični predstavnik srpskog naroda u monarhiji i osvjedočeni pobornik južnoslovenskog narodnog i državnog jedinstva, slobodoumni i napredni Svetozar Miletić reagirao ovako: »*Ko drugome ne da ni nazivati se po svojoj volji, taj će još manje poštovati druge slobode, druga prava i potrebe. S tim zajednica nema vrednosti, ma bio i rođen brat.*«³²

Ono pozitivno, oslobodilačko jugoslavenstvo kojim su se do godine 1918 oduševljavali, kome su težili i za koje su se borili hrvatski kao i

³² Navedeno kod V. Stajića, *Svetozar Miletić. Život i rad*, str. 216.

svi ostali naši, u Austriji potlačeni narodi – nije poslije ujedinjenja od 1. decembra bilo srušeno nekim tobože apriornim antijugoslavenskim i antidržavnim stavom Hrvata, – nego je to jugoslovenstvo uništila ona sebična, kratkoviđa, nasilnička politika grabežljive, izrabljivačke vladajuće klase na čelu s velikosrpskom buržoazijom i dinastijom, koja politika je u cilju održanja svoje nepravedne monopolističke vlasti i hegemonije nužno morala izazvati protiv sebe i protiv takvog porobljivačkog nacionalnog jedinstva sve slobodoljubive južnoslovenske narode.

Od trenutka, kada je monarhofašistička diktatura ispunila »narodno jedinstvo« i »jugoslovenstvo« jednim jedinim sadržajem glavnjačkoga terora, nacionalnog i socijalnog tlačenja i političkog obespravljanja, – protiv takvog »jugoslavenskog« vladavinskog sistema u zajedničkoj državi digli su se svi južnoslovenski narodi, pa i Srbi. A u prvim redovima borbe protiv takvog jedinstvenog tlačenja što ga vrši ta diktatorska »jugoslavenska« država našli su se oni predstavnici naroda, koji su do 1918-e prednjačili i u borbi za nacionalno oslobođenje protiv Austrije: preživjeli članovi jugoslavenske revolucionarne omladine i svi ostali razočarani iskreni privrženici markovićevskog miletićevskog i supilovskog slobodarskog narodnog jedinstva, koje je imalo za jedini i glavni cilj sjedinjenje naših naroda u slobodi i ravnopravnosti.

Najodlučniju, najmožrtvovniju borbu protiv takvog ugnjetačkog državnog sistema, kamufliranog jugoslovenstvom, vodi od početka Komunistička partija Jugoslavije.

Mržnja prema takvom režimskom, diktatorskom jugoslovenstvu nije, dakle, bila nikakva hrvatska specifičnost, nego su se prema njemu neprijateljski odnosili i svi ostali naši narodi: Makedonci, Slovenci, Crnogorci, pa i Srbi, i to ne samo oni u takozvanim prečanskim krajevima (u Bosni, Vojvodini, Hrvatskoj) nego i u samoj Srbiji. To se naročito jasno manifestiralo u doba šestojanuarske diktature, koja je onemogućavala svaku narodnu slobodu i tako izazvala protiv sebe sve, što je u staroj Jugoslaviji bilo pošteno i slobodoljubivo, i što nije plaćenik ili korisnik omrznutog protunarodnog režima.

A hrvatski narod je tako masovno i tako jednodušno bio protiv takve »jugoslavenske« države ne zbog svoje tobože tradicionalne privrženosti Austriji i Rimu, nego baš zato što je do 1918-e jednodušno mrzio Austriju, nije mogao a da se isto tako ne odnosi i prema monarhističko-centralističkoj Jugoslaviji, koju je osjećao kao produženu i uskrnutu Austriju zbog daljeg trajanja sistema nacionalnog tlačenja.

Neminovna posljedica takve »jugoslavenske« nacionalno-političke stvarnosti bila je, da se hrvatske narodne mase u aprilskome ratu nisu htjele da bore za održanje stare, ugnjetačke države, monarhističke Jugoslavije. Ne zato što im ne bi bilo stalo do slobode svoje zemlje i do nacionalne nezavisnosti, nego zato što nisu vjerovale u mogućnost borbe za takvu stvarnu slobodu pod vodstvom svojih dotadašnjih tlačitelja, starih kompromitiranih državnika i pod komandom omrznutih kraljevskih generala.

Kada je ugnjetačka jugoslavenska država, Kraljevina Jugoslavija bila zahvaćena ratom, njeni potlačeni narodi držali su se prema njoj otpri-

like isto onako, kao što su se, dvadesetak godina ranije, držali prema tlačilačkoj državi austrijskoj. Primjer stare Jugoslavije je samo još jedna potvrda one iskustvom provjerene i veoma poučne historijske istine, da država, koja vlada nad nezadovoljnim, obespravljenim i ugnjetenim narodima, u slučaju rata ne može računati na obranu sa strane tih naroda.

Aprilski kaos i katastrofu stare Jugoslavije nisu dakle prouzrokovali njeni potlačeni narodi, nego njeni protunarodni vlastodršci.

*G) ODNOS PREMA ZAJEDNICI SA SRBIMA I OSTALIM JUZNOSLAVENSKIM NARODIMA
POSLIJE PROPASTI STARE JUGOSLAVIJE*

I hrvatski i ostali naši narodi promijenili su iz temelja svoje držanje prema narodnoj i državnoj zajednici na osnovi djela nosilaca i boraca Narodnooslobodilačkog pokreta. Od samog početka Komunistička partija je kao rukovodilac ustaničke borbe paralelno s oslobađanjem zemlje od okupatora i kvistlinga jasno postavila i dosljedno ostvarivala osnovni cilj NOB-e: potpuno rušenje starog diktatorskog »jugoslavenstva« i lažnog, ugnjetačkog hegemonističkog narodnog jedinstva, da bi se svakom našem narodu obezbijedio život u slobodi. »Današnja narodno-oslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodno-oslobodilačka borba ne bi bila ni tako uspjeha i tako uspiješna, kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima, koji su ugnjetavali i teže daljnjem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ narodno-oslobodilačka borba – bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim općejugoslavenškog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, muslimana itd., kada narodno-oslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu, da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije«. »Potpuno oslobođenje svakog naroda posebice ne bi se moglo postići, ako on ne bi već sada uzeo pušku u ruku i pošao u borbu za zajedničku pobjedu svih naroda Jugoslavije nad svim neprijateljima naroda«. »U Jugoslaviji ne smije više biti nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja.«³³ I na oslobođenom teritoriju i u svim svojim pothvatima NOP je sistematski uništavao i uklanjao sve što je predstavljalo bivšu centralističkomonarhističku državu nacionalnog i socijalnog tlačenja i na mjesto starog hegemonističkog državnog aparata velikosrpske buržoazije izgradio novu narodnu vlast, koja je – od Narodnooslobodilačkih odbora do Antifašističkih Vijeća Narodnog Oslobođenja u svakoj našoj zemlji – u stvarnosti osiguravala slobodu i ravnopravnost svakog našeg naroda.

³³ Tito, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodno-Oslobodilačke Borbe*. Izdanje »Naprijed«; Zagreb 1945, str. 9, 10 i 3.

Uništenjem kapitalističkog sistema, obaranjem s vlasti buržoaske klase i uklanjanjem protunarodne dinastije – naša Socijalistička revolucija razbila je onu podlogu, na kojoj su vladajuće građanske klase u međusobnom hegemonističko-separatističkom otimanju oko vladanja kapitalističkom eksploatatorskom državom vršile nacionalno tlačenje i sijale mržnju i razdor među našim narodima. Negacijom, potpunim uništenjem starog, ugnjetačkog »jugoslavenstva« hegemonističke velikosrpske buržoazije – stvoreno je novo bratstvo i jedinstvo, koje garantira slobodu svakog pojedinog našeg naroda i jednog naprama drugom, i svih njih zajedno prema potencijalnim vanjskim neprijateljima.

II

ODNOS PREMA OKUPATORU I USTAŠKOJ NDH

Pri razmatranju hrvatskog držanja 1941-e od osnovne važnosti je prije svega ispitati, uolikoj su mjeri Hrvati stali na stranu okupatora i ustaša i postali oslonac kvislinške NDH-e. Glavna svrha ove radnje je u tome da pridonese raščišćavanju toga pitanja.

U vezi s time glavni je zadatak naše historiografije da se temeljito obračuna s onim zlonamjernim, štetočinskim svaljivanjem odgovornosti za zlodjela velikosrpskih hegemonista na cijeli srpski, a za ustaška zločinstva na čitav hrvatski narod. Korijen propagiranja teze da su svi Hrvati ustaše, a svi Srbi četnici nalazi se u onom, poslije aprilskog slova od okupatora iniciranom i podržavanom šovinističkom bjesnilu, koje je išlo za međusobnim istrebljenjem naših naroda putem izazivanja bratoubilačkog rata. »Tako, u svojoj propagandi, okupator i njegove služe prebacivali su odgovornost za nacionalno ugnjetavanje hrvatskog naroda u monarhističkoj Jugoslaviji sa vladajuće klike na srpski narod u cjelini, pokušavajući na taj način da raspale mračne instinkte i bratoubilačku mržnju. S druge strane, kod srpskog naroda reakcija je pokušavala prebaciti krivicu i odgovornost za ustaške zločine na cje'lokupni hrvatski narod, i nastojala tako organizirati bratoubilačku borbu.«³⁴

U *Direktivi Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije od 16 XI 1941* ističe se između ostalog: »Razni petokolonaši u Srbiji i reakcionarni banditi već trpaju sve Hrvate u ustaški koš i bruse svoj nož za pokolj Hrvata« (*Zbornik V-2*, str. 21–22).

Velikosrpska šovinistička propaganda, koja je ustaška zvjerska zločina, vršena nad Srbima, zlonamjerno generalizirala izjednačujući sve Hrvate s ustašama, – bila je neko vrijeme poprimila takve omjere, da su tom psihozom svrstavanja svih Hrvata u ustaše bili zahvaćeni i neki partizanski logori sa srpskim sastavom, u kojima se utjecaj partijskog rukovođenja još nije bio ucvrstio. U tom pogledu je značajan *Izvoještaj*

³⁴ Karlo Mrazović u Predgovoru *Zbornika*, tom V, knjiga 1, str. VI.

delegata CK KPH Ive Marinkovića od 15. XII 1941 Centralnom Komitetu, gdje se između ostalog iznosi: »*Gomirski logor*: Zbog slabog političkog rada bila se pojavila tendencija da se trpaju u isti koš s ustašama svi Hrvati, te se počelo s likvidacijom nekih ljudi na osnovu vrlo mršavih dokaza. Komanda im je skrenula pažnju da to neće trpjeti i da će im u slučaju da oni nastave s takvim postupkom oduzeti pravo da se nazivaju partizanskim odredom. U posljednje vrijeme stanje se popravilo. U logoru nema članova Partije, osim druga Jove Mamule . . . Potrebno je poslati jednoga ili dva partijca za pojačanje i kontrolu.« (*Zbornik V-2*, str. 177).

Da su svi Hrvati, bez razlike i bez izuzetka, izdajice i ustaše, – to se od godine 1945 na ovamo ne širi ustrajno samo u četničkim i integralno-jugoslavenskim šovinističkim krugovima bivših vlastodržaca u inozemstvu,³⁵ nego se protura i u zemlju zaplotnjačkom, nekontroliranom usmenom propagandom šovinstava.

S obzirom na sve to još uvijek nije sasvim prestao biti aktuelan onaj apel, što ga je Privremeni Glavni Štab gerilskih odreda za Liku uputio još augusta 1941-e: »Ne izjednačujmo cijeli hrvatski narod sa ustašama« (*Zbornik V-1*, str. 31).

Na osnovi čitave svoje prošlosti i svog nacionalno-političkog iskustva, hrvatski puk, hrvatsko seljaštvo bilo je od samog početka antiokupatorski, antiustaški nastrojeno.

Hrvatski narod dobro je poznao sve okupatore, i Nijemce, i Talijane, i Mađare, i imao, na osnovi dugog, teškog iskustva formiran stav prema njima, jer su mu godine 1941 još uvijek bili u svježoj uspomeni kao glavni nacionalni ugnjetači Hrvatske.

Hrvatsko seljaštvo je isto tako imalo i svoje određeno, iskustvom iskristalizirano shvaćanje o protunarodnom nasilničkom vladavinskom sistemu koji su ustaše uvele odmah poslije okupacije. Tko je poznao i mrzio tu vrstu države, i tko se decenijama borio i protiv Austrije i protiv Mađarske i protiv stare kraljevske Jugoslavije, taj nije mogao a da ne mrzi i okupatorsko-ustašku NDH-u, a ta mržnja bila je povećana u onolikoj mjeri, u kolikoj je ta kvistliška tvorevina svojim neljudskim, zvjerskim terorom nadmašila one ranije omrznute države i sistem nasilja dovela do čistog kriminala. Za hrvatske seljake ustaški najamnici u službi tudinskih porobljivača Hrvatske nisu bili samo dobro poznata crnožuta, mađaronska i šestojanuarska »pokvarena ugnjetačka gospoda«, nego i profesionalni zločinci ogrezli u krvi.

³⁵ Vidi članke i govore četničkih koljača u emigraciji, navedene u Vilderovoj knjizi *Bika za robove*. »Za nas ne postoje i rdavi Hrvati; postoji na određenom geografskom prostoru jedna etnička grupa, koja se naziva Hrvatima i čija je jedina želja i misao, čija je svrha uništenje srpskog naroda . . . Kad se bude stvarala južno-slovenska zajednica, treba voditi o tom računa, da ljudi između sebe i zverova ili stavljaju plot, ili zverove zatvore u kavez«. (Dobroslav Jevđević na Vidovdanskoj proslavi Srpske Narodne Odbrane u Čikagu 28 juna 1955, navedeno kod Vildera, str. 114); – ili Predavanje Adama Pribičevića, održano u Parizu 1947-e, navedeno na istome mjestu, str. 9.

Uz to je hrvatski seljak godine 1941 već bio imun protiv svake vrste lažnog nacionalizma i prijevarnog hrvatovanja na riječima, jer je nasilnu, protunarodnu državnu vlast bio iskusio pod svakom, pa i najhrvatskijom firmom: imao je ultrahrvatske banove i vlade pod Rauchom ocem (1868) i pod Rauchom sinom (1908), i upoznao mađaronske i frankovačke političare, koji su pod krinkom hrvatskih nacionalističkih fraza služili tuđincu. Naglašavanje hrvatskog imena i Nezavisne Države Hrvatske sa strane fašističkih ustaških najamnika imalo je kod hrvatskoga puka isto onoliko uspjeha, koliko i isticanje srpstva i Srpske države sa sa strane okupatorskih slugu Aćimovića i Nedića u Srbiji.

Kada se je u doba aprilskoga sloma rušila jedna tamnica naroda, hrvatski puk, toliko puta prevaren i razočaran, nije bio i nije mogao biti sklon da dobrovoljno stupi u drugu tamnicu, i da jednog zlog ugnjetača zamijeni drugim, gorim. Kada su mađaronski političari iskorišćujući opću mržnju hrvatskoga naroda protiv bečkih vlastodržaca, godine 1861 agitirali da će Hrvati postati sretni i zadovoljni samo ako se od cijepe od svog glavnog neprijatelja Austrije, pa potpadnu pod Mađarsku, koja će tobože osigurati i braniti slobodu i samostalnost Hrvatske. — Ante Starčević, koji je u drugoj polovici 19 stoljeća najvjernije izražavao težnje hrvatskoga naroda, odgovorio je u njegovo ime i u ime ostalih potlačenih naroda na tu promađarsku propagandu u svom saborskom govoru od 26. VI 1861 ovako: »mi svi želimo osloboditi se od jarma bilo čijega, a ne želimo jarme menjati« (Dnevnik sabora 1861. str. 281)

Tom osnovnom težnjom bila je prožeta golema većina hrvatskoga naroda i godine 1941.

Ako je, dakle, hrvatski narod kao cjelinu čitava njegova prošlost usmjeravala protiv fašističko-ustaških porobljivača, da li ga je 1941-e bilo tko mogao prevesti na stranu ustaša i okupatora?

Postoji prilično rašireno shvaćanje, da su hrvatske seljačke mase prešle nakon aprila na stranu okupatora i ustaša i postale oslonac kvilinske NDH-e pod utjecajem reakcionarnog, proustaški nastrojenog vodstva HSS-e iz stranačke discipliniranosti i apsolutne privrženosti i poslušnosti prema vodstvu svoje stranke.

Da bi se to pitanje raščistilo, neophodno je potrebno utvrditi kakav je odnos u prvoj godini okupacije postojao između hrvatskih seljačkih masa na jednoj i stranačkog hss-ovačkog vodstva na drugoj strani.

Taj odnos formirao se u godinama prije okupacije. Jedinstvo između hrvatskog seljaštva i stranačkog vodstva nije uvijek postojalo ni u razdoblju do godine 1941. Seljačke mase išle su jednodušno i predano s vodstvom samo onda i samo dotle, kada su i dok su vjerovali da se to vodstvo istinski bori protiv ugnjetačke, protunarodne vladavine za ostvarenje osnovnih seljačkih ideala: za republiku, za socijalnu pravdu i za punu nacionalnu slobodu. Takva solidarnost postojala je prvih godina poslije ujedinjenja (1918–1924), u doba kada je Radić vodio opozicionu politiku protiv monarhije i centralističko-hegemonističkog državnog uređenja, protiv socijalnog i nacionalnog tlačenja i protiv političke

obespravljenosti narodnih masa. Sličan je bio odnos između hrvatskoga seljaštva i vodstva HSS-e i u vrijeme Radićevce ponovne oštre opozicije protiv beogradskih vlastodržaca (od 1927 pa sve do njegove smrti 1928), i u godinama šestojanuarske diktature prema kojoj se HSS nalazi u opoziciji.

Do razilaženja između seljaštva i vodstva Hrvatske seljačke stranke dolazi marta 1925, zbog Radićevce kapitulacije pred dinastijom i Pašićem. Vodstvo HSS-e priznalo je tada monarhiju, Vidovdanski ustav i postojeći centralistički državni poredak i stupilo u radikalsku beogradsku vladu. Desolidarisanje hrvatskih seljačkih masa sa stranačkim vodstvom došlo je do punog izražaja na prvim izborima poslije te kapitulacije, održanim septembra 1927, kada se broj glasača Hrvatske seljačke stranke smanjio za 150.000.

Neslaganje između seljaštva i vodstva HSS-e još više se manifestiralo prilikom druge, Mačekove kapitulacije pred dinastijom i monarhističkim sistemom augusta 1939, kada je Maček sklopio sporazum sa Cvetkovićem, stupio u beogradsku JRZ vladu, a vodstvo Hrvatske seljačke stranke preuzelo vlast u Banovini Hrvatskoj.

Vodeći hssovački političari su početka tvrdili da je takvo, kompromisno, oportunističko sklapanje sporazuma sa strane vodstva HSS-e samo taktički potez, da bi se osvojila prva, početna pozicija, sa koje bi se moglo pristupiti istinskom provođenju punog nacionalnog i političkog oslobođenja i demokratskoga preuređenja države. Ali ubrzo se pokazalo, da je građansko vodstvo HSS-e, čim je došlo na vlast, napustilo osnovne slobodoljubive i demokratske principe svoga programa iz opozicije, pretvorilo se u vladinu stranku, i nastojalo da održi postojeći poredak, jer je on sada i tom HSS-ovskom vodstvu osiguravao jedan dio vlasti. Tako je nastavljen onaj stari vladavinski sistem, protiv kojeg se hrvatsko seljaštvo onako ustrajno i predano borilo kroz punih dvadeset godina. Stari diktaturini zakoni su ne samo zadržani, nego čak i poštreni. Sačuvane su i stare, omrznete, kompromitirane ustanove diktature (parlament, senat, za koji su po starom zakonu čak vršeni i izbori). Na najosjetljivijim mjestima državnog aparata (u ministarstvu unutrašnjih djela, u policiji) ostavljeni su na svojim položajima i najkompromitiraniji i najomrznutiji stupovi monarhofašističke diktature. I dok su tako novi HSS-ovski vlastodršci zadržali u svemu stari poredak, oni nisu ostvarili ni jedno od svojih obećanja iz vremena opozicije: nije dana opća amnestija, nije ukinuta cenzura, nisu vraćene političke i građanske slobode, nisu provedeni slobodni, demokratski izbori, poslije kojih bi se, na osnovi slobodno izražene narodne volje, imala izvršiti temeljita reorganizacija sistema. Seljaštvo nije postalo političkim subjektom, »pokvarena gospoda« nisu uklonjena sa vlasti, a ostvarenje socijalne pravde i seljačke vladavine (ni u Banovini Hrvatskoj) ovome građanskom vodstvu otkako je došlo na vlast nije više uopće padalo na pamet. Uz to je Maček-Cvetkovičeva vlada protiv svih onih, koji su i poslije ove kapitulacije HSS-ovskog vodstva nastavili da se bore za istinsko oslobođenje i hrvatskog i ostalih južnoslovenskih naroda, — ne samo primjenjivala stare, glavnjačke metode, nego ih je još i nadopunila no-

vim (nastavljanje bezobzirnih progona Komunističke partije, osnivanje koncentracijskih logora za komuniste i ostale antifašiste, progoni ljevičarski orijentiranih, nezadovoljnih članova i unutar same HSS-e, i sl.).

Takvo držanje vodstva Hrvatske seljačke stranke na vlasti izazvalo je razočaranje i ogorčenje hrvatskih seljačkih masa. U takvim okolnostima kao dosljedni nosilac borbe protiv nastavljanja seljacima omrznutog vladavinskog sistema ostao je gotovo isključivo revolucionarni radnički pokret pod vodstvom KPJ, zbog čega je tome pokretu sve više prilazilo razočarano siromašno seljaštvo.

O dubokim promjenama i nesuglasicama koje su nakon takve stranačke politike na vlasti nastale u odnosu između seljaštva i vodstva HSS-e daje brojna konkretna svjedočanstva rasprava Ljube Bobana »O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj«. ³⁶ Čak i ako se ima u vidu pristrana pa i zlonamjerna pretjeranost izvještaja armijske obalsti, Centralnog presbira i nekih drugih organa beogradske vlade o rasulu u Banovini Hrvatskoj uopće a unutar Hrvatske seljačke stranke napose, Boban je i na osnovi brojnih drugih arhivskih dokumenata i vjerodostojnih izvještaja sa terena nesumnjivo utvrdio postojanje onih suprotnosti i onoga jaza između seljačkoga članstva i građanskog vodstva Hrvatske seljačke stranke, koji proces je otpočeo poslije Sporazuma Maček-Cvetković ujesen 1939, a otada pa do sloma stare Jugoslavije uzimao sve više maha.

Evo samo nekoliko eklatantnih primjera, iznesenih u Bobanovoj raspravi, o previranju unutar Hrvatske seljačke stranke nakon dolaska stranke na vlast. Uz zadržavanje starog omrznutog vladavinskog sistema seljačku ogorčenost izazvala je prije svega agrarna i ekonomska politika HSS-e kao vladajuće stranke. »*Pitamo se: Dokle će ovako biti?*« – piše jedan pristalica HSS. *Uvijek se vodi rasprava oko agrarne reforme, da se zemlja daje onome kome pripada, ali to je samo mrtvo slovo na papiru.*« – »Kada su izaslanici vodstva HSS na konferenciji u Podgori govorili o ekonomskim i političkim pitanjima, prisutni ih nisu htjeli slušati već su počeli vikati tražeći od njih da izvrše ranija obećanja. . . Izaslanici su morali da napuste konferenciju. Članovi HSS iz sela Pole postavljali su poslaniku Tomašiću pitanja: što je su onim obećanjima o kojima je on govorio dok još nije bio na vlasti. Tomašić je najprije počeo da prijeti seljacima, a zatim je pobjegao na vlak, ali su ga seljaci silom skinuli s vlaka i natjerali da odgovara na pitanja. Predsjednik mjesne organizacije HSS iz Ostrene žali se da on ne može braniti politiku HSS, narodu vječno lagati i raznim ga obećanjima obmanjivati, jer mu u selu i onako nitko ne vjeruje.«

Otvoreno nezadovoljstvo seljačkih masa, pristaša HSS-e, manifestiralo se i zbog načina provođenja općinskih izbora. »Naročito je karakterističan ton kako se seljaci ohtaćaju banskoj vlasti: *Ovo naše pismo, to je vapaj očajnog hrvatskog seljačkog naroda koji sud možda po zadnji put traži pravdu od svojih vodećih. Ako je ne nađe, morat će sam pravdu sebi da pribavi, jer ovakove i još gore pojave hrvatski seljački narod nije mirno snosio pod tuđinskim režimima, pa ne će ih snositi niti sada kada dolaze od propalica iz vlastite sredine.*«

Ogorčenje seljaštva nije bilo upereno samo protiv vodstva stranačke organizacije, nego i protiv drugih organa HSS-e, a naročito protiv Gospodarske sloge »Jedan funkcioner sloge iz Senja augusta 1940. godine piše vodstvu HSS: »*Kakovo je ogorčenje ne smim spomenuti ime Sloge, niti se kao kotarski povjerenik smim pojaviti među narodom.*« Ministarstvo unutrašnjih poslova u decembru 1939. piše banskoj vlasti da raspolaze podacima iz kojih se vidi da je *veliki deo stanovništva u brćan-*

³⁶ Istorija XX veka. Zbornik radova II. Instituta društvenih nauka. Odjeljenja za istorijske nauke. Beograd 1961. Str. 225-264.

skom srezu vrlo nezadovoljan sadašnjim stanjem u državi i da protiv njega govore, tražeći izlaz iz ove situacije u promeni režima. Ova djelatnost poprimila je veliki zamah i stvorila izvjesnu nezdravu psihozu, koja preti da se u nekim naročito posu-
 skim selima pretvori u anarhiju. Sresko načelstvo u Derventi izvještava da usljed
 tih teških prilika, u toj skupoci, nastajući sad ovog sad onog, u toj psihozu teških
 ratnih prilika, onako spontano bez ikakve agitacije, primijećeno je da seljaštvo po-
 pušta u disciplini i da se rado zanosi za neke druge ideje i sisteme... Sresko na-
 čelstvo Benkovac piše u oktobru 1939 godine Ispostavi banske vlasti u Splitu: Sva-
 kako treba naglasiti još jednu vrlo neugodnu i zaprepašujuću činjenicu, da se kod
 narodnih masa, koji srpskih toli hrvatskih, opaža jedno anarhističko duševno stanje,
 spremno i naklonu na bilo kakove destruktivne akcije. - »U takvim prilikama kaže
 se u jednom izvještaju, nije čudo što su sirotinja u gradu i selu ode u krajnje ko-
 muniste, a bogati stazež u frankovce... U maju 1940 godine Ministarstvo unutrašnjih
 poslova piše (3. V 1940, s očitim pretjerivanjem što se broja komunista tiče, napom.
 V. B.) banskoj vlasti da je srez Vojnić sa oko 50% svojih stanovnika nastojan ko-
 munističkim duhom. U srezu se javno govori o tome da su pokvarena gospođa osiroma-
 šila narod, zavaravajući ga raznim obećanjima, koja nikada nisu izvršena. Masov-
 no se govori o tome da će u slučaju rata biti stvoren zeleni kadar dala'o veći i
 opasniji nego što je bio za vreme Austrije, jer se tadu nisu hteli boriti za tuđu ze-
 mlju, a danas će bežati da se ne bore za političare koji samo pune svoje džepove, a ne
 brinu se za narod...« U Dalmaciji se val komunizma tako širio, da se, po mišljenju
 ispostave banske vlasti (Izvještaj od 16. XI 1939, napom. V. B.), policijskim sred-
 stvima ne će moći nikada potpuno suzbiti komunizam u ovim krajevima.« (Boban,
 nav. djelo, str. 236-258).

Stranačko-politička stvarnost neosporno svjedoči o tome, da se vod-
 stvo HSS-e od jeseni 1939 do proljeća 1941, nalazeći se u Banovini
 Hrvatskoj na vlasti, bilo, poput vodstva svake naše vladajuće stranke,
 »istrošilo« i u velikoj mjeri kompromitiralo u očima siromašnog selja-
 štva.

Uz to je nejedinstvenost toga vodstva, njegova podvojenost na demo-
 kratsku ljevicu, na frankovački, profašistički orijentiranu desnicu i na
 centar, - postojala još i ranijih godina, a nakon aprilskoga sloma i gu-
 bitka vlasti poprimila je oblike otvorenog rascjepa. Vodstvo HSS-e kao
 cjelina nije, dakle, moglo aprila 1941-e povući seljaštvo ni na jednu,
 ni ustašku ni neustašku stranu, jer je samo vuklo na nekoliko strana.

Nema nikakve sumnje da je za NOB-u bila štetna politika svih reak-
 cionarnih hss-ovačkih frakcija, pa i one koja je propovijedala »čekanje«
 i pasivno držanje. U toku Narodnooslobodilačke borbe uopće, a u prvoj
 mjesnoj godini napose - politika čekanja i gledanja objektivno je služila
 tada neosporno jačoj strani, strani okupatora. Isto je tako nesumnjivo
 da je početka na masovno prelaženje seljaštva Narodnooslobodilačkoj
 borbi negativno djelovala, sprečavajući i usporavajući taj proces, poli-
 tika Mačekova dijela vodstva koje je svim raspoloživim sredstvima na-
 stojalo da odvraći hrvatsko seljaštvo od aktivnog nčešća u NOB i od
 svake oružane borbe protiv okupatora.

Ali nas ovdje prvenstveno interesira, da li je bilo tko unutar takvog
 nejedinstvenog vodstva HSS-e mogao utjecati na hrvatsko seljaštvo
 tako da ono godine 1941-e velikim dijelom prijede na stranu ustaša.

Onaj dio vodstva, koji je prešao na stranu okupatora i otvoreno se
 stavio u službu Pavelića - vršio je isti onakav utjecaj na mase hrvat-
 skoga seljaštva, kakav su u doba diktatorskih režima imali na seljake
 hss-ovački disidenti, ministri u vladi Pere Živkovića, Karle Kovačevići

i drugi. Oni nisu za sobom povukli nikoga, nego su se takvim svojim stavljanjem u službu omrznete nasilničke vladavine potpuno izolirali od seljaštva i bili od njega definitivno odbačeni i prezreni. Najbrojniji, i u prvo vrijeme još uvijek razmjerno najutjecajniji Mačkov dio vodstva, zauzimao je oportunističko stanovište pasivnoga držanja i ne angažiranja u oružanoj borbi ni na jednoj, ni part'zanskoj, ni ustaškoj strani.

Godine 1941-e nije dakle bilo u vodstvu HSS-e nikoga, tko bi mogao na hrvatsko seljaštvo djelovati u pravcu njegova masovnog prelaženja na ustašku stranu, a najmanje su to bili u mogućnosti da učine oni bivši stranački prvaci, koji su se otvoreno unajmili okupatoru i ustašama, postali ministri u kvislinškoj NDH i ušli u Pavčičev ustaški »sabor«.

Pri razmatranju pitanja o držanju naroda u Hrvatskoj godine 1941 treba imati u vidu, da su sačuvani dokumenti iz te godine veoma malo-brojni i nepotpuni iz ovih razloga: rukovodioci Partije, nosioci Narodno-oslobodilačke borbe tada su se gotovo isključivo borili i radili i jedva stizali da pišu, a golema radničko-seljačka većina boraca i vođa Ustanka kao ljudi akcije i nisu bili naročito skloni mnogom pisanju; rasejpatnost naših područja baš u toj godini onemogućavala je svako sistematsko dopisivanje, pa su se veze održavale i direktive prenosile pretežno usmenim putem, delegatima, kuririma; na čitavom neoslobođenom teritoriju organizaciona i politička aktivnost NOP-a odvijala se konspirativno, izbjegavajući do krajnjih granica svako pisanje kako bi se spriječilo širenje provala i pružanje kompromitirantnog materijala policiji; iz sličnih razloga znatan dio i tih malobrojnih napisanih svjedočanstava je sistematski i po pravilu uništavan, a mnogi dokumenti i na oslobođenom teritoriju propali su uslijed ratnih operacija i razaranja.

Uz to treba imati u vidu da je baš u toj prvoj godini NOR-a mogućnost svestrane, pravilne obaviještenosti bila veoma otežava, tako da su neki izvještaji sa terena o prilikama u pojedinim našim zemljama u to prvo vrijeme pisani na osnovi oskudnih, krnjih, a ponekad i neproverenih informacija i prvih utisaka.³⁷

U takvim okolnostima često se događalo da je negdje neka, sasvim izuzetna pojava zabilježena, a mnoge druge, njoj suprotne pojave ostale nezapisane. I na kraju – a to je za naše razmatranje od posebne važnosti – podaci o antiustaškom, antiokupatorskom držanju pojedinih osoba ili skupina, simpatizera i suradnika NOP-a na okupiranom teritoriju čuvani su u najvećoj tajnosti, pa su svjedočanstva o držanju takvih elemenata u dokumentima po pravilu izbjegavana.

Ivan Šibl u uvodu svoje knjige *Zagrebačka oblast u Narodnooslobodilačkoj borbi* konstatira 1950-e: »Na žalost, za period 1941. do sredine 1943. godine, ne postoje nikakvi pismeni dokumenti, koji bi se mogli koristiti za iscrpniji prikaz života, borbe i rada gerilskih grupa i parti-zanskih odreda kao i partijske organizacije« na ovom području Hrvat-

³⁷ Značajno je u vezi s time da drug Kardelj, na primjer, 2. VIII 1941 u uvodnom dijelu svog izvještaja Titu o stanju u Hrvatskoj ističe: »Koliko mogu prosuditi po prvim utiscima (nedelju dana sam tek tu) položaj je ovdje dosta težak...« (*Zbornik dokumenata o NOR*, nav. djelo, tom II, knjiga 2. str. 28. Kurziv V. B.)

ske (str. 5). Nakon štampanja Šiblove knjige objavljena je godine 1952 prva a 1954 druga knjiga petog toma *Zbornika dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1941 god.* Ali i dokumentima, sadržanim u tim dvjema knjigama još uvijek je sasvim nepotpuno obuhvaćena historijska stvarnost 1941-e. U uvodnoj *Napomeni redakcije Zbornika* (tom V, knjiga I, str. XIV) iznosi se kako »o prvim danima nstanka u Lici, o situaciji i akcijama u Zagrebu, okolici Broda i Siska . . . nisu sačuvani dokumenti ili ih nije ni bilo, pošto je dobar dio tih akcija izvođen bez ikakvih pismenih tragova (naređenja, izvještaja itd.)«, i da zbog toga »prva i druga knjiga (V toma *Zbornika*, u kojima se objavljuju dokumenti o *Borbama u Hrvatskoj 1941-e*, napom. V. B.) ne pružaju iscrpnu sliku o toku svih događaja na čitavom teritoriju Hrvatske u 1941 godini«.

Sama I. knjiga V. toma *Zbornika* sadrži ove podatke o nepotpunosti objavljenih dokumenata i, u vezi s time, brojne ispravke i nadopune redakcije. Objavljujući *Naredbu Štaba Drvatske brigade* od 16. VIII 1941 redakcija daje ovu napomenu: »Ovo je naš najraniji sačuvani dokument o borbama u Lici; međutim, one su počele još u srpnju« (str. 36). – Komandir Partizanskog odreda iz sela Crne Vlasti M/le J. Uzelac završava svoj Izvještaj od 1. X 1941 ovim riječima: »Ovaj izvještaj podnosim tek sad iz razloga što sam bio zauzet mnogim poslovima« (157). – Izvještaj Štaba Primorsko-Goranskog NOP odreda od 6. X 1941 sadrži ovaj P. S.: »Dajemo vam kratak izvještaj o Drežničkom bataljonu: 6 odreda (broj boraca vam ne šaljemo ovog puta iz *konspirativnih razloga*) . . .« (175). – Objavljujući knjži Izvještaj OK KPH Karlovac od 10. X 1941 Centralnom Komitetu KPH – redakcija *Zbornika* konstatira: »Nije sačuvana prva strana izvještaja« (190). – *Naredba br. 1 Komande NOP odreda Korduna i Banije* od 16. X 1941 o organizacionom ustrojstvu jedinica – sadrži ovu uputu: »Administraciju treba svesti na minimum i izbjegavati svako suvišno dopisivanje« (198). – Dokument broj 67 sadrži i ovu napomenu: »ne pišemo cijelo ime iz konspirativnosti!« (201). – Ponekad nije postojala precizna obavijestnost ni o zbivanju u najbližem susjedstvu. Tako zapisnik sa sastanka vojnih delegata Liko od 21. IX 1941 sadrži i ovu konstataciju: »Pobližih izvještaja o događajima u Dalmaciji nemamo« (126). Izvještaj PK KPH za Dalmaciju od 10. X 1941 Centralnom Komitetu KPH o političkoj situaciji i izvršenim akcijama počinje ovim riječima: »Dragi drugovi: Zakasnili smo da pošaljemo ovaj izvještaj o stanju kod nas u Dalmaciji, jer nitko od nas nije mogao dobiti propusnice Drug Majki sprema se dnevno za odlazak, da vam podnese *detaljan usmeni izvještaj*, ali nije još mogao otputovati« (183).

U 2. knjizi V toma *Zbornika* karakteristična su za nepotpunost objavljenih dokumenata ova mjesta: U Direktivi Vrhovnog Štaba NOP odreda Jugoslavije od 16. XI 1941 Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske zahtijeva se među ostalim: »Dajte nam malo podrobniji izvještaj o stanju u vašim partizanskim odredima i akcijama koje vodite« (str. 23); – Izvještaj Štaba Grupe NOP odreda za Liku o akcijama ličkih partizana u novembru 1941-e završava se ovom napomenom: »Ovo je knjži izvještaj, jer nismo dobili podatke o akcijama iz svih jedinica . . .« (59). – Pismo političkog komesara NOP odreda Korduna i Banije od 28. XI 1941 sadrži između ostalog i ovu konstataciju: »drugovi komesari ne šalju redovno izvještaje o političkoj situaciji u njihovom rajonu, o raspoloženju masa i o svom radu uopće« (67). – Pismo Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske od 2. XII 1941 Komandi NOP odreda Korduna i Banije upozoruje: »Redovno slanje vaših izvještaja o brojnom stanju, naoružanju i akcijama još uvijek zapažje. Ponovno vas upozoravamo da izvještaje treba slati svake sedmice bez obzira da li je bilo kakvih promjena ili ne, jer jedino na taj način ovaj G. Š. može zadovoljiti zahtjevima Vrhovnog štaba« (93). – Izvještaj Štaba Primorsko-Goranskog NOP odreda od 30. XII. 1941 Glavnom Štabu NOP odreda Hrvatske o stanju u Hrvatskom Primorju – konstatira među ostalim: »Informacije koje ste vi dobivali o navodnim preseljenjima jedinica od privatnih i neslužbenih lica nisu odgovarale istini, niti je do danas i jedan partizan iz Primorja bio preseljen u neki drugi

kraj...» (308). – U kolikoj je mjeri postojala nemogućnost svostrane, potpune i tačne obaviještenosti čak i nekih rukovodilaca NOB-e o zbivanju na pojedinim područjima Hrvatske, – o tome svjedoči Izvještaj sekretara operativnog partijskog rukovodstva Centralnog komiteta KPH od 15. prosinca 1941 god. Glavnom Štabu NOP odreda Hrvatske o stanju partizanskih odreda i partijskih organizacija u sjevernoj Hrvatskoj. Na osnovi tog Izvještaja proizlazi, kao da su se partizanski odredi u okolini Slavenskog Broda počeli formirati tek u doba pisanja toga Izvještaja, u decembru 1941-e dakle. Redakcija *Zbornika*, objavljujući taj dokumenat, daje ovu ispravku: »Ovdje se prvi put u našim dokumentima pominju partizanski odredi i diverzantske grupe u okolini Slavenskog Broda. Međutim, partizanski odred formiran je još 4 srpnja 1941 godine« (169).³⁸

Nemogućnost preciznog i potpunog obavještavanja postojala je godine 1941-e i na područjima izvan Hrvatske. Tako drug Ivan Milutinović 14. XII 1941 u svom Izvještaju Centralnom Komitetu KPJ saopćava među ostalim: »...ni do danas nemamo detaljnijih izvještaja o našim gubicima na Pljevljima, kao ni obavještenja o daljem radu našeg odreda u Sandžaku...« (*Zbornik*, II-2, str. 102). – Dokumentat broj 7 (*Zbornik*, II-2, str. 35) sadrži i ovu napomenu redakcije: »Podaci dostavljeni Glavnom Štabu NOP odreda Jugoslavije o borbama u Crnoj Gori nisu bili potpuno tačni...« – Dokumentu broj 8 (*Zbornik*, II-2, str. 37) dodana je ova napomena redakcije: »Zbog izvanredno teških prilika na teritoriji Slovenije, veza sa CK KPJ uspostavljena je tek krajem augusta 1941 god., preko CK KPH«. – Ivan Milutinović u svom Izvještaju Centralnom Komitetu KPJ od 14. XII 1941. govoreći o Savjetovanju Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak (održanom 7. XII 1941), – iznosi između ostalog: »Sve do savjetovanja situacija u Crnoj Gori izgledala je mnogo ljepša nego je u stvari. Naši drugovi su suviše optimistički gledali na političku situaciju, a naročito u pogledu aktivnosti bivših jugoslavenskih partija...« (*Zbornik*, II-2, str. 100).

Zbivanje iz godine 1941-e je, dakle, u sačuvanim dokumentima NOB-e, pisanim te iste godine, sadržano nepotpuno, fragmentarno – dogodilo se je mnogo više, nego što je zapisano – tako da se cjelovita historija prve godine Ustanka ne može u potpunosti rekonstruirati samo na osnovi tih pisanih svjedočanstava.

Spisi okupatora i ustaša iz godine 1941 čak i kad ne sadrže očite propagandističke laži, rijetko kad su vjerodostojni (to je slučaj samo s internim, povjerljivim tajnim izvještajima), istina o držanju naroda u njima je po pravilu ili falsificirana ili zatajivana, a značenje pojedinih pojava tendenciozno preuveličavano ili umanjivano.

Isto su tako sasvim nepouzdati i mnogi spisi vodećih građanskih pa i hss-ovačkih političara; i sa te strane se često javno, pismeno izjavljivalo jedno, a mislilo i radilo drugo.

Zato je neophodno potrebno da se fragmentarnost, nepotpunost i nepreciznost pisanih izvora nadopuni vjerodostojnim svjedočanstvima i kazivanjima neposrednih učesnika u događajima.

Malobrojni sačuvani i nepotpuni dokumenti uz ostale vjerodostojne iskaze daju ova svjedočanstva o držanju hrvatskoga seljaštva i hrvatskih narodnih masa godine 1941.

³⁸ O tome da sadržaj pojedinih dokumenata ne prikazuje uvijek precizno i u potpunosti historijsko zbivanje ima podataka i u dokumentima broj 7, 8, 12, 13, 18, 30, 44, 56, 66, 104 prve knjige II. toma; i u dokumentima broj 21, 29, 35, 62 prve knjige V. toma *Zbornika*.

Da je odnos hrvatskoga seljaštva prema svakoj tlačilačkoj državnoj vlasti ostao isti i u doba okupacije, i da je od seljačke mržnje protiv Austrije i protiv diktatorske Jugoslavije vodila ravna, dosljedna i logična linija neprijateljstva i prema okupatorsko-ustaškoj državi – o tome nam pruža provjerene podatke neposredni učesnik u događajima drug Ivan Šibl. Opisujući svoje skrivanje po čisto hrvatskim selima u okolici Zagreba, on u svom dnevniku pod 9. X 1941 daje ovo dragocjeno svjedočanstvo o držanju tih hrvatskih seljaka prema ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: »Svi seljaci bili su po tradiciji protiv vlasti. Prije protiv žandara, sada protiv ustaša, i njihova je solidarnost u tom pogledu bila na visini« (Iz *Ilegalnog Zagreba*, str. 106).

Govoreći o Proglasu Centralnog komiteta KPJ izdanom u Zagrebu 15. IV 1941 – Aleksandar Ranković ističe da su u Hrvatskoj »najsravniji izdajnici i plaćene sluge Musolinija i Hitlera, prezreni od hrvatskog naroda, došli pomoću imperijalističkih bajuneta i uspostavili svoju kvislinšku »državu«, uz najsravnije fraziranje o tzv. nezavisnoj i slobodnoj Hrvatskoj« (*Četrdeset godina*, V, str. 110. Kurziv V. B.)

Na Majskom savjetovanju Komunističke partije Jugoslavije, održanom u Zagrebu, stvoreni su na osnovi referata druga Tita među ostalima i ovi zaključci: »Hrvatski narod zaždesila je ne samo ta nesreća da bude okupiran, nego je pala na njega i ljaga koju je prouzrokovala jedna šaćica hrvatske izdajničke gospode pod imenom ustaša, na čelu sa zloglasnim Pavelićem, orudem Musolinija. Za cijenu da bi se dočepali vlasti, ovi izdajnici prodali su već davno prije rata najhrvatskije pokrajine imperijalističkim razbojnicima ... Ova komedija sa »nezavisnom hrvatskom državom«, koju je priredio Pavelić uz pomoć Musolinija i Hitlera, toliko je sramotna, da se čitav narod stidi i smatra to najvećom sramotom koju je ikad Hrvatski narod doživio u svojoj povijesti ... Nikada Hrvatski narod nije vidio takvih zločina kao što ih je učinila u roku od ne puna dva mjeseca ova šaka Hrvatskih izdajnika ...« (*Zbornik II-2*, str. 14, kurziv V. B.)

Kakvo je bilo raspoloženje nakon prvog mjeseca okupacije i ustaške vladavine u Hrvatskoj, o tome nam daje veoma značajna neposredna svjedočanstva drug Kosta Nađ, opisujući svoj bijeg iz Njemačke kamo je kao španski borac bio dospio iz Francuske. Nakon mnogih peripetija on je od dolaska na našu granicu doživio ovo: »Do granice Slovenije došla je grupa u kojoj smo bili Kveder, Kreačić, Mlakar (Slovenac koji je poginuo kao sekretar Okružnog komiteta Celja) i ja. Ovdje je već postojala kontrola na granici između Slovenije i Austrije. Uspeli smo da se ilegalno prebacimo i pešice stignemo do Maribora. Odatle smo, bez veze, krenuli ka Sutli na tadašnjoj granici Slovenije i Hrvatske. Tu smo našli vodiča koji nas je preveo preko Sutle. Prolaz je bio vrlo težak, jer je reka bila nabujala. Neki drugovi su tada pogubili deo garderobe, tako da smo imali dosta muke dok smo se ponovo obukli za ulazak u Zagreb.

Posle prelaza reke sakrili smo se u jedno šipražje, čekajući vezu. Međutim, veza nikako nije dolazila. Situacija je bila kritična. Okolina puna žandarma i ustaša, a dvanaest nepoznatih mladića se vrzma oko granice. Doneli smo odluku da se po dvojca kako ko zna prebacujemo do Zagreba.

Posle dosta teškoća, Mlakar i ja, kod Podsuseda, blizu Zagreba naišli smo na ustašku zasedu. Kada su ovi hteli da nas zaustave, tražeći legitimacije, počeli smo da bežimo na dve različite strane. Tada sam imao oko pedesetak kilograma i ubrzo sam osetio da ne mogu izdržati dugo. Bežeći, zapetljao sam se u neke kupine, pao sam

i brzo se zavukao u grmlje. Ustaše su prošli kraj mene; nisu me primetili. U blizini je bio jedan stariji čovek koji je cepao drva. Mislio sam da me ni on nije primetio. Ali sam uskoro osetio kako neko baca granje preko mene. Zatim su došla pojačanja ustašama, počeli su da pretražuju celu šumu, ali me nisu uspjeli naći. Kada se tražanje primirilo, čuo sam glas onog starca i poziv da izađem jer je sve u redu. Dobro sam ga zapamtio; on me je spasao. Nudio sam mu novac, ali je odbio da ga primi. Rekao mi je da još ima puno ustaša i da ne idem dalje nego da će me on kada padne veće izvesti iz šume. Preko dana mi je triput donosio da jedem. Neću zaboraviti ni razgovor s njim. Rekao mi je da je ouaj ustaša koji je pucao na mene. Onaj visoki, njegov sin. »Uvek je – veli – bio lopov, a sada je ustaša«.

Kada je pala noć izveo me je na drum i poslednji put upozorio da se čuvam železničkog mosta kod Stenjeveca.

Blizu mosta učinilo mi se da nema nikoga, pa sam krenuo. Međutim, kada sam došao bliže, odjednom su iskrsnula trojica ustaša. Pokušao sam da prođem, ali me oni zaustaviše, tražeći legitimaciju. Ispričao sam im kako sam bio u Nemačkoj kao zarobljenik stare Jugoslovenske vojske i da sam pušten kući pošto sam bolestan. Imao sam neki čir kod uha koji je jako krvario, pa mi je maramica bila puna krvi. Stavio sam je na usta i jako kašljao. Dobili su utisak da pljujem krv, pa su se izmicalo od mene da ih ne bih zarazio. Ali ipak su odlučili da me sprovedu u Zagreb. Vezali su me lancima i tako povelu. Znao sam da ako me dovedu u policijsku stanicu, da je onda sa mnom gotovo, jer policija raspolaze i mojim otiscima prstiju i fotografijama i poternicom. Ali na sreću, nisu me odveli u policiju nego u sud. Tamo su me zatvorili u jednu ćeliju, gdje je bilo oko dvadesetak zatvorenika. Iznemogao legao sam u jedan ugao i počeo strašno da kašljem. Kada su zatvorenici videli maramicu punu krvi, počeli su da viču i udaraju u vrata, upozoravajući stražu da jedan čovek umire.

Posle toga me je odveo u kancelariju i doveo lekara. Rekao sam mu da sam ležao tri godine u sanatorijumu za lečenje tuberkuloze. Nije me ni pregledao. Napisao je: »Nesposoban za izdržavanje zatvora«. Sudija je onda doneo presudu: »Sedam dana zatvora za ilegalan prelaz granice«. Dodao je da posle ozdravljenja odmah dođem na izdržavanje kazne.

Nisam verovao svojim očima, bio sam na ulici, sâm slobodan...

Tako sam se našao u Zagrebu... Bilo je to negde u maju 1941. godine.³⁹

O raspoloženju i držanju hrvatskoga naroda prema okupatoru i ustašama u Hrvatskome Primorju godine 1941 govori nam između ostalog i svjedočenje druga Blaža Kalafatića: »Dolazak talijanskog okupatora u ove krajeve narod je dočekao jedinstven u mržnji i preziru, spreman da se bori za slobodu i nezavisnost. Baš u tim danima, više nego ikada ranije, došla je do izražaja visoka politička svijest, pa je ovdajšnje stanovništvo sve više prihvaćalo politiku naše Partije. Pokušaj da se formira ustaška organizacija na ovom području, stanovništvo je veoma brzo paralisalo. Dovoljno je istači činjenicu da su okupator i njegove ustaške sluge imali velikih teškoća da popune općinske uprave i druge organe. Bili su prisiljeni da na mnoga odgovorna mjesta postave i takve ljude, koji su u raznim oblicima održavali vezu s našim organizacijama i pomagali ih. Ono malo pojedinaca, koji su se našli na strani okupatora, bili su mahom ljudi bez ikakvog političkog ili drugog utjecaja.«⁴⁰

Na partijskoj konferenciji okruga Slavonski Brod održanoj 22 juna 1941-e – iznesena je među ostalima i ova konstatacija: »U referatu o

³⁹ Kosta Nad: »Iz ratnih dana«. Četrdeset godina. Zbornik sećanja... Knjiga V, str. 315-316.

⁴⁰ Blaž Kalafatić: »Pripremanje za borbu u Vinodolskom kraju«. Četrdeset godina. Zbornik sećanja... Knj. V, str. 561.

radu na selu i agitaciji i propagandi konstatovano je: da je ntjecaj ustaša na selu iz dana u dan sve slabiji; da ustaše poslije kapitulacije u pojedinim selima – kao Topolju, Andrijevcima i drugima, – nisu imali ni toliko pristalica da bi mogli uspostaviti svoju vlast; da naša propaganda i agitacija zaostaje za raspoloženjem naroda; da su seljaci nezadovoljni i ogorčeni zbog pripajanja Dalmacije i otoka Italiji i zbog namjere ustaša, da talijanskog princea Spoleta dovedu za hrvatskog kralja.⁴¹

Vjesnik, ilegalni organ Hrvatske jedinstvene narodno oslobodilačke fronte, u svom I broju za godinu 1941 saopćava među ostalim: »Glina: 14/7 – Ustaše su došli raseljavati dva sela u kojima su muškarci većinom ranije bili poubijani. Iz druga tri obližnja sela došli su seljaci u pomoć. Jedan seljak je goloruk razoružao trojicu ustaša na prepad. Na to je došao jedan kamion ustaša u pomoć. Seljaci su podigli barikade od poljoprivrednog alata i pripucali na njih. Ustaše su se morali povući i tek kada je došlo pojačanje ustašama, seljaci su se povukli u šumu. To se ponovilo 15 i 16/7 u drugim selima. Tom prilikom su se hrvatska sela pridružila srpskim selima i spriječila ustaše u raseljavanju.« »Vel. Kladuša: 29/7 – U Cetingu gradu izbila je pobuna seljaka uzduž Petrove Gore. Razorena je pruga i cesta. Ustanku su se pridružili Hrvati i muslimani. (Zbornik, V-1, str. 33–34)

O raspoloženju i držanju seljaštva prema NOB-i na području Kotara Makarska daje ovaj podatak drug Dragan Granić: Prva Partizanska »Grupa je bila smještena u selu Promajna, u štali Zvonka Granića, jednog od članova grupe. Gotovo su svi susjedi znali za njeno prebivalište i ne samo da je nitko nije prokazao, nego su gotovo svaka žena i čovjek bili u službi te grupe i obavještavali je o pokretima i namjerama žandarima.«⁴²

U izvještaju sekretara Operativnog partijskog rukovodstva CK KPH koncem kolovoza 1941 Glavnom Štabu NOP odreda Jugoslavije iznosi se među ostalim: »Scoske su se mase odlučno okrenule protiv okupatora i njihovih slugu. To najbolje pokazuju demonstracije povodom povlačenja ustaša iz Like. U Dugu Resu to naime 19. VIII došlo 2000 ustaša iz Like, koji su logorovali u tvorničkim barakama. U noći 22. VIII počeli su seljaci iz susjednih sela pucati iz pušaka i mitraljeza na taj ustaški logor. Pucnjava je trajala oko jedan sat. Isto su tako demonstraciji pomogli seljaci u noći 27. VIII. U ovom slučaju ne mogu ustaške prodane duše pred narodom sakriti da su ovu demonstraciju izvršili sami hrvatski seljaci i to nakon (mahom, ispravka redakcije Zbornika) pri- staae HSS-a.« (Zbornik V-1, str. 54–55).

Izvještaj sekretara operativnog partijskog rukovodstva Centralnog Komiteta KPH od 25. studenog 1941 god. Centralnom Komitetu KPJ o borbama i akcijama partizana Hrvatske u listopadu i studenom 1941 godine – sadrži između ostalog i ova saopćenja: »24 oktobra u selu Smiljanu, uz pomoć i poziv hrvatskih seljaka, izvršen je napad na ustaše.

⁴¹ Josip Zmaić: »Partijska konferencija okruga Slavovski Brod 22. juna 1941«. Četrdeset godina. Zbornik sećanja... Knj. V., str. 252.

⁴² D. Granić: »Formiranje prvih partizanskih grupa u kotaru Makarska«. Četrdeset godina. Zbornik sećanja... Knj. V., str. 569.

Tom prilikom je ubijeno 4 ustaše koliko ih je i bilo. Na našoj strani nije stradao niko« (Zbornik V-2, str. 50).

U Izvještaju Vjećeaslava Holjevca od 19. XI 1941 o akciji partizana u Karlovcu, izvršenoj 17. XI 41-e, saopćava se između ostalog: »Istu noć krenuli su (partizani koji su izvršili akciju, napomena V. B.) dalje do sela T. (Tušilović) gdje je bio odmor sa spavanjem, a zatim su opet krenuli dalje. Kroz sva sela narod ih je oduševljeno dočekivao, pošto su već bili čuli za njihov pothvat. Seljaci su izlazili pred njih noseći hranu i vino . . . Odmah sutradan Talijani su pohapsili mnogo hrvatskih seljaka iz sela Mekužja i Kamenskog . . .« (Zbornik V-2, str. 41).

Izvještaj Štaba Grupe NOP odreda za Liku Glavnom Štabu NOP odreda Hrvatske o akcijama ličkih partizana u drugoj polovici studenog 1941 godine – javlja među ostalim: »Ovaj odred za vrijeme boravka u srezu Perušićkom imao je više političkog uspjeha. Oni su za 15 dana održali tamo nekoliko sastanaka na kojima su govorili o zajedničkoj borbi Srba i Hrvata i nailazili su na vrlo dobar prijem kod hrvatskih masa« (Zbornik V-2, str. 58-59).

¹ Izvještaj delegata Centralnog Komiteta KPH od 15. prosinca 1941 o vojno-političkoj situaciji u Gorskome Kotaru, Hrvatskom Primorju i kotaru Brinje – saopćava o držanju i raspoloženju čisto hrvatskog sela Liča: »Drugovi su formirali partizanski logor i rade prilično. Masovno raspoloženje je dobro, nema ni jednoga ustaše u selu ni domaćeg ni stranog. Simpatije naroda su na našoj strani« (Zbornik V-2, str. 172).

Izvještaj političkog komesara Primorsko-Goranskog NOP odreda od 18 prosinca 1941 god. Centralnom Komitetu KPH o vojno-političkoj situaciji na području odreda – sadrži između ostalog i ove konstatacije: ». . . i u čisto hrv. krajevima kao što je naše Primorje, kao i u srpskim krajevima Drežnica, Srp. Moravice itd. su naše pozicije dobre i tako reći bez ozbiljne konkurencije, to vrijedi barem što se sela tiče; partizanski odredi su naši i pod isključivo našim uplivom i rukovodstvom, moguće svega tu i tamo (ima) kakva šovinistička pogreška nevrjedna spomena. Dakako, da partizani budu do konca nepokolebljivi, ovisi samo od našeg političkog rada u odredima. Isto tako imademo teritorija Mrkopalj, Ravna Gora i još neki manji gdje su naše pozicije minimalne ili nikakve, gdje su partizani neprijateljski sretani, ali i u tim se krajevima upravo posljednjih dana situacija popravila, došli su naime već prvi partizani iz Mrkoplja u odrede« (Zbornik V-2, str. 193).

Drug Ivan Šibl u svom dnevniku iznosi ova svoja neposredna zapažanja o držanju hrvatskih seljaka godine 1941:

»9 X 1941. Sinoć je Marko Belinić došao, Sjeli smo u Samoborac i odvezli se u selo Novake. Novaki su u Samoborskom kotaru, Marko nas je povjerio brizi Pavla Videkovića, koji je naš čovjek i član Partije. Dočekao nas je kao iskusan konspirator. Sigurno veoma često dočekuje slične goste. Još je mlad čovjek. tako oko trideset pet godina, čini se da je dobro raspoložen i vedre naravi. Ostavlja dobar utisak.

Mnogo smo s njim razgovarali. Ranije je pripadao HSS-i, njenom lijevom krilu. Osobno je sudjelovao u mnogim akcijama stranke; i to kao jedan od vodećih njihovih ljudi toga kraja. Seljaci ovih sela inače su ljuti opozicionari. – Tako su se negdje prije rata pobunili protiv tamošnjeg vlastelina i podhana Mihalovića. – HSS-ovci

ovih krajeva uvijek su pripadali lijevom krilu stranke i Partija je još i prije rata imala ovdje velik utjecaj.

Poslužili su nas večerom, a poslije večere nas je sam Pavel odveo dalje u susjedno selo Rakitje, do seljaka Fabijana Sabarića.

Fabijan je znao da ćemo doći. Sve je bilo unaprijed organizirano i pripremljeno. On je veseo i simpatičan čovjek i – puki siromah. Čim smo se pozdravili, odmah je izjavio: »Niš se ne bojte, dečki, pri meni bute sigurni«. Potom nas odvede u štalu i širokom kretanjom ruke pokaze slamu – naše novo obitavalište...

Fabijan nam je pričao o Pavlu Videkoviću. Pavel je, dakle, glavna ličnost ovih sela oko Sv. Nedjelje u Samoborskom kotaru. Uživa velik ugled i ono što on kaže uvažava se. Njemu daje direktive za rad drug Marko (Belinić) i sve je dobro organizirano...

Odmah smo primijetili, da se ova seoska konspiracija prilično razlikuje od gradske, na koju smo se bili navikli. Ovdje su svi znali za sve. Među njima kao da nije bilo tajni. Svi seljaci bili su po tradiciji protiv vlasti. Prije protiv žandara, sada protiv ustaša, i njihova je solidarnost u tom pogledu bila na visini.

Mi smo smatrali svojom dužnošću upozoriti Fabijana, da o našem boravku u njevoj štali treba šutjeti kao zaliven... (On je, naime, izgledao sve prije nego šutljiv). Obećao nam je i čak se zaklinjao da nikom ne će reći ni riječi, čak da o tome ne će znati ni njegova vlastita žena.

Polu sata kasnije pojavio se s nekim čovjekom i upoznao nas s njim. Zvao se Julius. – Uvjerio nas je, da je taj Julius isto tako pouzdan kao i on sam i da se ne trebamo »niš bojati«. Slegnuli smo ramenima i prepustili se sudbini, ili bolje rečeno, pomirili smo se s ovom fabijanskom seoskom konspiracijom...

12. X 1941. Jučer nas je Fabijan odveo Juliusu...

Julius ima kuću na drugom kraju Rakitja. – Sklonište nam je opet sjenik u štali.

Počinjemo se sastajati s ljudima i razgovarati o događajima u svijetu i u zemlji. – Razgovore vodimo uvijek noću. Ili ljudi dolaze k nama u štalu, ili mi idemo u kakvu drugu štalu gdje nas okupljeni čekaju. Dakle, ponešto se radi.

17. X 1941. Kod Juliusa smo proveli punih sedam dana...

Jučer smo prešli na brigu Pavlu Žukcu. Taj ima najljepši sjenik, jer je dosta imućan i ugledan gospodar...

Pavel Žugec je HSS-ovac, i to ugledan čovjek stranke. Bio je čak i predsjednik seoske ili općinske organizacije HSS-a, ne znam tačno koje. Ističe da nije komunist, ali da smatra našu borbu pravednom i neophodnom. Mrzi ustaše i Nijemce i osuđuje njihova zlodjela. Ne odobrava ni držanje Mačeka. – Spreman je sudjelovati u borbi i pomagati je. To i dokazuje. Skrivati komuniste znači riskirati glavu, i on je toga do kraja svjestan. Voli mnogo razgovarati o politici. Svaki čas dode do nas na razgovor...

20. X 1941... Već četrnaest dana živimo ovdje na sjenicima, a o odlasku u partizane još ni govora. – Drugovi iz Zagreba stalno nam poručuju da se još strpimo. Čini se da ne žure s nama, jer smatraju da smo na sigurnom mjestu...

21.-25. X 1941. Danas smo opet prešli u Novake. Naš novi stanodavac zove se Jandraš Čakančić. (Od braće Čakančića neki su živi, a neki su poginuli u partizanima.) Porodica je velika. Jandraš ima mnogo braće.

Čini se da naša goltoga tek započinje. Prema sadanjem našem skloništu ranija su skloništa bila izvanredno komforna i luksuzna. – Dakle, u sijenu je izdubena rupa veličine dva i po metra u kvadrat. Tu smo se smjestili. – Čakančić nam je rekao da su u istoj toj rupi našli sklonište već mnogi ilegali iz Zagreba. Valjda nas je htio utješiti.

Rupa ni u času našeg dolaska nije bila bez stanara. Na Jandrašev poziv iskobeljao se iz sijena krupan, crn čovjek, srednjih godina i napačno blijeda lica, kakvo se vida jedino kod ljudi, koji već dulje vremena žive u zatočeništvu. – Bio je to drug Valjin. On se već više od sto dana skriva u ovom i nekoliko sličnih sjenika sela Novaka i Rakitja. Saznajemo da spada među nekolicinu drugova, koji su se uspjeli spasiti prilikom bijega iz Kerestincea...

Inače u Rakitju i Novakima nema ustaša, izuzev jednog jedinog koji obavlja više formalno neku ustašku funkciju u Novakima. Ali taj živi u vječitom strahu od Pavla Videkovića i ne usuđuje se učiniti bilo što, čime bi se mogao zamjeriti...

Mislim da ne ću pretjerati, ako nstvrđim da najmanje polovica stanovnika Rakitja i Novaka, muškarci, žene i djeca znaju da se u njihovim selima skrivaju nekakvi ilegalci – komunisti. Druga polovica stanovnika možda to baš pozitivno ne zna, ali naslućuje. Međutim, ova seoska konspiracija, ili još bolje seoska solidarnost, toliko je savršena, da «niko ništa ne zna». Čak i sasvim mala djeca čim ugledaju žandare, lete naokolo i upozoravaju da je opasnost na pomolu. Doučivanja i denunciranja nema. – Zahvaljujući svom ranijem utjecaju, Partija je i za vrijeme okupacije našla u ovom kraju dobar teren za revolucionarnu akciju, idealan za skrivanje kompromitiranih ljudi i održavanje raznih sastanaka.

26.-27. X 1941. Opet smo promijenili hotel. Ne stanujemo više u rupi Čakanić nego na sjeniku Habelčić...

Dobro nas čuva i kod njega se osjećam najsigurniji. Veoma je bistar i lukav, jako se stalno pretvara da je naivan i da ništa ne zna. – To je tako, seljački stil ilegalnog djelovanja. Postoji takav tip seljaka kod nas. Borba za život naučila ih je da budu nepovjerljivi i da se lako ne otkrivaju. – Pomalo je osobenjak. Govori čudnim umjerkavim glasom i naglaskom svojstvenim seljacima toga kraja. Samoglasnik u prvom slogu otegne, a drugi slog naglasi brzim akcentom i izgovori ga uvijek glasnije nego prvi slog.

»Ja se znate tak delam beeedast, ali znam svoooje, pak naaavek dobro precej-dem.«

Ta izjava odnosi se na obavljanje kurirske službe. Obavljao ju je pouzdano i uspješno. Održavao je veze i radio mnoge druge tehničke poslove.« (Iz *ilegalnog Zagreba 1941*, str. 105–113)

Drug Rade Pavlović, govoreći o osnivanju Partizanskog odreda *Matiya Gubec*, iznosi o držanju lijevih HSS-ovaca na području Daruvara: »Narodnooslobodilačke odbore smo formirali u selima Tomašica, Hercegovac i Uljanik. Sjećam se sastanka u Tomašici, na koji su, pored nekoliko naših drugova, većinom došli lijevi HSS-ovci. Izlaganje predstavnika odreda živo su komentirali i u većini odobravali. Tako smo ostvarili kontakt i s jednim poslanikom HSS-a, koji je kasnije stupio u narodnooslobodilačku borbu« (*Četrdeset godina*, VI, str. 154–155).

Učesnik u događajima drug Dragutin Saili u svom napisu *Partijski rad u Hrvatskoj Zagorju 1941–1942* ovako prikazuje raspoloženje hrvatskih seljaka HSS-ovaca: »U mnogim selima kotara Zagreb formirani su odbori Narodnooslobodilačke fronte čiji se rad sastojao u agitaciji i propagandi protiv okupatora i ustaških bandi, na okupljanju poštenih HSS-ovih pristaša u cilju pomoći narodnooslobodilačkoj borbi i raskrinkavanju vodjstva HSS-a. Ti su odbori sakupljali također priloge za Fond narodnog oslobođenja. Naš politički utjecaj na široke mase seljaka rastao je sve više. Seljaci su se opredjeljivali za borbu protiv okupatora i njegovih slugu, dok je vodstvo HSS-a uvijek stajalo u stavu čekanja i kolaboracije s ustašama...

I u kotaru Stubica su se također vodile partizanske akcije. Tu su već prije osnovani odbori NOF-a, koji su pomagali partizane hranom, obavještavali ih o kretanju neprijatelja i po potrebi skrivali ilegalce. Teror režima bio je žestok; hapšenja i prebijanja seljaka masovna.

U kotaru Šamohor, unatoč jakim progonima u aprilu i maju 1942, SKOJ je nastavio s aktivnim radom... Seljaci sve više napuštaju izdajničko vodstvo HSS-a i prilaze odborima NOF. Dosta njih odlazi u partizane; prišlo nam je i 260 vojnih bjegunaca.

U kotaru Zelina osnovan je Kotarski odbor NOF, u koji su, pored naših ranijih simpatizera, ušle i pristaše HSS-a i neki bivši članovi Mačekove zaštite. Među članovima odbora NOF nalazili su se ugledni seljaci, koji su uvidjeli izdajničko držanje vodstva HSS-a. I u tom kotaru vršila se snažna diferencijacija seljaka, koji su sve više prihvaćali borbu, a osuđivali politiku vodstva HSS-a. Koncem decembra 1941 popunjen je OK Krapina novim drugovima...

U kotaru Klanjec osnovani su u pet sela odbori NOF, koji su svoj utjecaj proširili na mnoge seljake, pa su oni osuđivali izdajničku politiku vođstva HSS i sve više prilazili narodnooslobodilačkoj borbi» (*Četrdeset godina*, VI, str. 152-153).

Još jedna veoma značajna karakteristika odnosa hrvatskoga puka prema ustaškoj vlasti bilo je izbjegavanje mobilizacije u domobrane. Pojava masovnog neodazivanja u domobransku vojsku bilo je u svima krajevima NDH-e.

»I same ustaše počeli su da osjećaju da neko organizuje narod i utječe na stav i držanje radnika i seljaka. To se naročito pokazalo u junu 1941. godine kada je pozvano na prevaru za odsluženje vojnog roka oko 200 mladića. Nije se niko odazvao. Slično je bilo i u jutu, kada je oko 300 seljaka pozvano da idu na tri dana rada-kuluka. Otišla su mislim, svega dvojica starijih ljudi, kojima se nije moglo dokazati da ne idu. U oba ova slučaja, kao i na drugim pitanjima, partijska organizacija je sa uspjehom utjecala na stav naroda, upravo narod je sve više slušao šta komunisti govore.«⁴³

U Izvještaju PK za Dalmaciju od 22. XI 1941 Centralnom Komitetu KPH iznosi se između ostalog: »Na Pelješcu vojni obveznici ne će da idu u ustašku vojsku, većina ih je spremna da ide u partizane«. (*Zbornik V-2*, str. 47).

U tački 5 *Uputstva OK KPH Karlovac od 6 X 1941* kaže se između ostalog: »OK je odlučio da se pristupi mobilizaciji svega ljudstva, a naročito Hrvata koji se javljaju u odrede da izbjegnu odlazak u vojsku«. (*Zbornik V-1*, str. 171).

PK za Dalmaciju javlja 10. X 1941 Centralnom Komitetu KPH između ostalog: »Vojni obveznici se ne odazivlju pozivima u ustašku vojsku. U svim općinama iz kojih posjedujemo podatke, najveći se dio vojnih obveznika nije odazvao pozivu, a u nekim općinama nije se nitko odazvao. Tako na primjer i u Krajišvoj (općini) od 30 pozvanih nije ni jedan išao u vojsku, a u općini Poljice otišlo je u vojsku od 54 pozvana samo 17; iz Omiša otišlo je od 24 samo 7. Ovi vojni obveznici koji se ne odazivlju pozivima, prisiljeni su da se skrivaju i morat će se boriti protiv ustaša i okupatora, i tako će se priključiti partizanima«. (*Zbornik V-1*, str. 187).

O sabotiranju ustaške mobilizacije u domobranstvo i o masovnom dezertiranju pozvanih Hrvata vojnih obveznika na području Dalmacije Rade Končar izvješćuje 22. X 1941 iz Splita: »Isto tako postoje i u južnoj Dalmaciji uvjeti za osnivanje partizanskih odreda. I tamo ima po šumama ljudi, koji uglavnom ne će u hrvatsku vojsku... Masovna strijeljanja u Dalmaciji su uzrok da mnogim neće u hrvatsku vojsku. Ovi svi bježe u šume i tamo se skrivaju, samo da ne moraju u vojsku. Mi se nadamo, da ćemo dobar dio tih bjegunaca pridobiti za naše odrede« (*Zbornik V-1*, str. 223-224).

U Izvještaju delegata CK KPJ pri CK KPH od 21. XII 1941 iznosi se o stanju u Hrvatskoj između ostalog: »U vezi s postepenom mobilizacijom koju provodi Pavelić, kao i u vezi s povoljnim stanjem na frontu, raste neraspoloženje naroda. Dobar dio pozvanih u vojsku ne odaziva se pozivima. Jedan dio tih aktivno prilazi partizanima. Tako su odredi u Gorskom Kotaru i Primorju podvostručeni za posljednjih 12 dana. U okolici Broda ima već oko 100 ljudi u odredu. Drugovi nam javljaju da pripremaju odlazak u partizane 90 radnika iz tvornice vagona, koji su dobili pozive za vojsku. Povećao se i odred u Moslavačkoj Gori (Ivanić Grad-Čazma), tako da sada broji oko 50 ljudi. U Zagrebačkom kotaru, Samoborskom, Velika Gorica, Sv. Ivan i Stubica, dobar dio pozvanih se skriva. Činimo sve da ih okupimo i formiramo sitnije odrede u neposrednoj blizini Zagreba. U Zagorju se odazivaju pozivima, jer je part. organizacija vrlo slaba« (*Zbornik II-2*, str. 112).

⁴³ Ljubo Babić: »Organizovanje Ustanka u Drvarsko-Grahovskom kraju.« *Četrdeset godina*, Zbornik sećanja... knjiga V, str. 222.

U Izvještaju delegata CK KPJ Ive Ribara-Lole od 12. I 1942 Centralnom Komitetu KPJ o situaciji u Hrvatskoj saopćava se između ostalog: »... Izbjegavanje Paveličeve opšte mobilizacije počinje da uzima masovne razmere ne samo u Primorju i Gorskom Kotaru, već i u Zagorju...« (Zbornik II-2, str. 210).

Za odnos Hrvata i, naročito, hrvatskog seljaštva prema okupatoru i ustašama na jednoj, a prema partizanima na drugoj strani – od osobite je važnosti držanje domobranske vojske, u koju su, uglavnom prinudno, bili mobilizirani najvećim dijelom hrvatski seljaci.

Već na samom početku, odmah nakon formiranja domobranske vojske, nesumnjivo se pokazalo da vojnici u njenom sastavu ne žele za račun okupatora i ustaša da se bore protiv partizana.

Jedan od glavnih komandanata narodnooslobodilačke vojske Kosta Nađ u svom napisu *Iz ratnih dana* iznosi o držanju domobrana između ostalog: »... formirali smo narodni sud i na trgu u Drvaru organizirali javno suđenje domobranima. (Radilo se o preko 140 zarobljenih domobrana kod Drvara ljeti god. 1941 napom. V. B.) Suđenje je pokazalo da nijedan od njih nije učestvovao u borbi, jer su nam svi predali podmazane puške, što je dokaz da niko nije pucao. Na osnovu toga oslobodili smo ih krivice. Na suđenju je učestvovao i narod i, po mom mišljenju, time je postignut veliki politički uspjeh. Čini mi se da smo ipak jednog domobrana osudili, jer se borio kao mitraljezac. Zatim smo suđenje pretvorili u veliki miting. Nekoliko domobrana je tada prešlo u partizanske jedinice, a ostalima smo dali autobuse i hranu i pustili ih kućama. Naravno, pošto su nam uniforme bile potrebne oduzeli smo ih domobranima, a njima dali civilna odela.

Ovo i ovakvo naše puštanje domobrana, prema podacima koje smo dobili iz Karlovca i iz Zagreba, delovalo je kao bomba u NDH. Kasnije su nam se mnogi domobrani sami predavali, a bilo je i primera da nam je jedan te isti vojnik po tri puške donosio. Tako su ti domobrani postali u stvari naši agitatori u domobranskoj vojsci... Imali smo veze sa partijskom organizacijom u Bihaću, a i sa nekim domobranima, koji su nam poslali podatke o utvrđenjima«. Govoreći o oslobođenju Prijedora drug Nađ daje ove podatke o držanju domobrana avijatičara: »U toj operaciji Rudi Čajavec i Franjo Kluz su se spustili avionom na oslobođeni aerodrom u Prijedoru i umesto da bombarduju grad doneli nam pun avion pušaka i municije« ... (Četrdeset godina, V, str. 319, 332, 328).

O tim prvim partizanskim avijatičarima iznose dalje značajne podatke drugovi B. Baškot, J. Marjanović i D. Misirača u svom napisu *Razvrat Narodnooslobodilačke borbe na Kozari*: »Sedamnaestog maja spustio se na poljanu Urije kod Prijedora Franjo Kluz u avionu »Potez«, kojim je uzletio sa neprijateljskog aerodroma u Banjoj Luci, a odmah iza njega stigao je i pilot Rudi Čajavec na avionu »Brege«. Avioni su sa Urija otpremljeni na aerodrom u selo Međuvode (Bosanska Dubica), koji je već od ranije bio pripremljen. Avioni su bili u potpuno ispravnom sta-

nju. Već 21. i 22. marta avioni su bombardirali neprijateljske kolone u rejonu Bosanske Dubice i sela Orahove, zatim neprijateljsku posadu u Bosanskom Novom. Dvadeset prvi maj – dan prvih akcija partizanskih aviona dočnije je proglašen za Dan jugoslavenskog ratnog vazduhoplovstva. Četvrtog juna 1942. godine Rudi Čajavec svojim aparatom »Brege« bombardovao je Banja Luku, a istog dana se njegov avion pogođen od neprijateljske artiljerije srušio nedaleko od Banje Luke. Tom prilikom Čajavec je bio ranjen. U takvoj situaciji on je radije odabrao smrt od vlastite ruke, nego da živ padne u ruke neprijatelja. Njegov pomoćnik Dragutin-Mišo Jazbec ostao je neozlijeđen, te je s oružjem u ruci stao uzmicati pred četničkom potjerom. Uspio je izmaći do sela Klačnica (na Vrbasu) u želji da se dokopa Lijeveča Polja i Kozare, ali je tu konačno bio savladan. Odatle je sproveden najprije u Banju Luku, a zatim u Zagreb, gdje su ga ustaše poslije svirepih mučenja umorile. On se u zatvoru junački držao i kao heroj pošao u smrt. Herojska smrt ove dvojice prvoboraca partizanske avijacije izazvala je duboku žalost u cijeloj Bosanskoj Krajini, a naročito među partizanima Kozare«. (Četrdeset godina, VI, str. 21).

»Prošlog tjedna – saopćava *Vjesnik* – bio je iz Sarajeva otpremljen jedan transport tzv. dobrovoljaca protiv Sovjeta. Dobrovoljci su prije polaska primili unapred po jednu plaću, koju su im obećali prilikom verbovanja. Oficir koji je trebao taj transport voditi, otišao je brzim vlakom u namjeri da dobrovoljce dočeka u Brodu. Međutim, od 200 ukrcanih dobrovoljaca do Broda se dovezlo svega 83. Ostali su se, pošto su primili plaće, predomislili i otišli svojim kućama« (Zbornik V-1, str. 34).

Sekretar operativnog partijskog rukovodstva CK KPH u svom Izvješćaju od augusta 1941 u vezi s položajem u Lici saopćava Glavnom Štabu NOP odreda Jugoslavije: »*Hrvatski domobranci, koji silom i prevarom dolaze ovamo boreći se bez ikakve borbe i elana, pucaju većinom u zrak i veoma često se predaju*« (Zbornik V-1, str. 54).

O tome kako su neke vojne jedinice NDH-e već potkraj godine 1941 na izvjesnim područjima sabotirale borbu protiv partizana – daje zanimljive podatke *Zapisnik o saslušanju Karla Martina od 29. prosinca 1941 god. o borbama ustaša protiv partizana na planini Pšunaj* – koji zapisnik je povjerljivo upućen Zapovjedništvu II domobranskog zbora: »Kad je počela pucnjava vidjeli smo jednu veliku skupinu komunista, bilo ih je oko 30. koji su bili raspoređeni u strijelce pa smo čuli poklike: »Naprijed crvena armija; Desno krilo otvaraj vatru, lijevo krilo obilazik i još drugih poklika, pa je odmah na nas otvorena vatra iz tri mitraljeza... Videći naš teški položaj ja sam nagovarao oružničkog narednika, da se povučemo, ali mi je on odgovorio, da ne možemo i ne smije pa makar poginuo. Ja sam na to povlačeći se iza grmlja otišao potražiti ostale vojnike i ustaše. Našao sam ih po prilici 1 km. od ovoga mjesta gdje sjede i puše. To mjesto je bilo zaklonjeno iza brijege i nije moglo biti ugroženo od pucnjave komunista. Ja sam na to njima rekao da ih može sram biti, gdje vide da će ovi ljudi sigurno poginuti od komunista. Na to su se oni ipak digli i otišli na vrh odakle su onda otvorili vatru na komunste koji su bili udaljeni oko 700-800 m. Narednik je neprestano vikao da pođu naprijed, ali se od njih niko nije odazvao... oružnički narednik je sve prisutne rasporedio u strojnu liniju i dao zapovijed da se krene napred. Zaista se krenulo ali su pred komuniste došli samo oružnici dok se vojska i ustaše posakrivali po šikari... Drugi dan smo saznali

da je onaj oružnik mitraljezac već u 5 sati poslije podne stigao u Španovicu, pa je dakle napustio borbu, bez da se ikome javio... Časnici, koji su vodili vojsku iz Požege, došavši na mjesto borbe nisu se dali u potragu za komunistima nego su izjavili da to nema smisla i odmah se vratila (Zbornik V-2, str. 421, 424, 425).

Na samom početku NOB-e pojedini simpatizeri unutar domobranske vojske pružali su pomoć i surađivali s partizanskim odredima: »U domobranskoj satniji nalazio se također naš simpatizer Ivica Grbec, rodom iz Siska, koji nas je obavještavao šta se odigrava među domobranima. Iznosio je i municiju«.44

Izvičtaj Okružnog Komiteta KPH Karlovac od 18. IX 1941 Centralnom Komitetu KPH javlja o sabotiranju što ga domobranci vrše prilikom progona partizana: »Tušilović: 13. IX došla vojska sa jednom ženom koja je nhapšena i prokazala koji se ljudi nalaze u šumi, sa partizanima. Opolikli selo. Pohapsili su nekoliko ljudi, ali ih je oficir pustio bez ikakvog pitanja. Ovo se treba uzeti pozitivno. Tek je odveden otac od jednog partizana« (Zbornik V-1, str. 89).

»Kasnije sam saznao - piše Slavko Markon o atentatu na zagrebačku poštu od 14. IX 1941 - da je ovaj eksploziv (trotil) Partija nabavila iz Pirotebničkog zavoda na Grmošćici preko našeg simpatizera domobranskog oficira Augustinića, s kojim je najprije imao vezu Ivo Rukavina, a po njegovom odlasku iz Zagreba Blaž Mesarić«. (Četrdeset godina, VII, 269).

Izvičtaj Komande NOP Odrada Korduna i Banije o akcijama u toku studenog 1941 sadrži među ostalim i ova saopćenja: »4. i 5. XI... Polit. delegat odreda Perna uspio je preko veza da dobije jedan karabin »Mauzer« sa 130 metaka i dvogled. Ovo je dobiveno od Hrvata iz Topuskog«. - »23. XI Odred Crni Potok... dobio je 3 karabina Mauzer od Hrvata iz Topuskog i 120 metaka«. - »13. XI. Prebježla 2 domobrana iz Bovića i donijeli puškomitraljez marke Brno sa 8 okvira i 1 Mauzer«. - »21. XI. Poslato 25 partizana iz Šamarice da razoružaju želj. stanicu u Vlaoviću. Tamošnji komandir stanice je obećao da će metnuti na stražu 4 vojnika koji će se predati, tako da se može privući stanica. Međutim na stanici su bile 4 ustaše koji su primijetili da se radi o izdaji, te su tajno telefonirali u Glinu. Iste noći uhapšen je komandir stanice«. (Zbornik V-2, str. 72-79).

U Naređenju Komande NOP odreda Korduna i Banije od 18. XI 1941 Komandantu drugoga bataljona saopćava se između ostalog: »Domobranski oficir koji se nalazi u Širokoj Rijeci treba od tebe i po tvom naređenju da vrši izvještaj rad. Dakle, razgovaraj s njim i odredi mu dužnost«. (Zbornik V-2, str. 38).

U Izvičtaju broj 2 Štaba Primorsko-Goranskog NOP odreda od 18. XII 1941 saopćava se između ostalog: »...veća grupa (domobranskih) vojnika i podoficira traži vezu sa nama i želi prijeći sa čitavim naoružanjem i spremom na našu stranu« (Zbornik V-2, str. 191-192).

U svom izvičtaju Centralnom Komitetu KPH od 27. XII 1941 drug Vladimir Bakarić, tada politički komesar Glavnog Štaba NOP Odredba Hrvatske - saopćava među ostalim: »Interesantno je i to da gotovo svagdje na Kordunu domobranci traže pregovore...« (Zbornik V-2, str. 280).

Potkraj godine 1941 rukovodioci NOB u Hrvatskoj bili su već uspostavili suradnju i s avijatičarima u vojsci NDH-e. Delegat CK KPJ pri CK KPH piše o tome u svom decembarskom Izvičtaju Centralnom komitetu KPJ: »Protiv naših odreda spremaju ofanzivu Nijemci, Talijani i ustaše. Pored artiljerije i tenkova u planu je da učestvuju i avijacija. Sa tim avijatičarima održavamo kontakt, Izražavamo spremnost da se spuste na teritorij koji partiz. kontrolišu. Mi ćemo ih poslati na Luburić Polje, ako bude moguće. Zato je potrebno da na aerodromu kod Sokolca preko dana bude stalno crvena 5-kraka zvijezda na bijelom polju« (Zbornik II-2, str. 137).

⁴⁴ Ljubo Babić: »Organizovanje Ustanka u Drvarsko-grahovskom kraju«. Četrdeset godina. Zbornik sećanja... Knjiga V, str. 224.

Već ljeti 1941 noć'no prelaženje domobrana na stranu NOB, — da u daljem razvoju Narodno-oslobodilačke borbe poprimi masovne omjere prisiljanja čitavih vojnih jedinica s potpunim naoružanjem na stranu Narodnooslobodilačke vojske.

Izvještaj sekretara operativnog partijskog rukovodstva Centralnog Komiteta KPH koncem kolovoza 1941 god. Glavnom Štabu NOP odreda Jugoslavije o izvedenim akcijama u Lici i Kordunu — saopćava u vezi s bitkom više Kulen Vakufa augusta 1941-e, gdje je zarobljeno 120 domobranskih vojnika: »Većina zarobljenih vojnika zatražila je da ih se primi u gerilske odrede i mnogi se već nalaze na našim položajima kao borci. Svi od reda kažu da ih ne predajemo ustašama, nego da ostanu među nama« (*Zbornik V-1*, str. 53).

O prelaženju domobrana na stranu NOB-e govori se između ostalog i u *Okrugnici broj 3 CK KPH od 30. IX 1941*: »Prelaz jednog dijela vojske — koja je bila poslana da guši narodno-oslobodilačku borbu — na stranu partizana pokazuje da se pravilnim radom u vojsci mogu razbiti planovi narodnih krvopija i pljačkaša i da se ona može pridobiti za narodno-oslobodilačku borbu« (*Zbornik V-1*, str. 151).

Vijećnik u svom 1. broju od augusta 1941 donosi između ostalog: »...ustanici iz Gračaca napali su jedan vlak sa živežnim namirnicama za okupatore i razdijelili ih okolnim seljacima. Na njih je poslana vojska iz Zagreba, Karlovca i Otočca, ali je jedan dio vojnika prešao na stranu naroda« (*Zbornik V-1*, str. 32).

Cvijetin Mijatović u svojim *Prvim ustaničkim danima u istočnoj Bosni* iznosi između ostalog: »...Kasnije smo saznali da domobranska satnija nije smjela da izvrši napad. Među njima je bilo i nekih naših simpatizera, oficira u komandi satnije, koji su nagovorili ostali dio komande da nas ne napadaju...«⁴⁵

U kolikoj mjeri domobranska vojska nije htjela da se bori protiv partizana svjedoči i Slobodan Kezunović: »Partizanske grupe nalazile su se u Zvijezdu. Odmah su krenule za domobranima. Poslije prvih pucnjeva domobrani su počeli da bježe prema Kijevu i Krupcu. Bacali su puške, mitraljeze, municiju i dijelove opreme. Ova akcija je imala izvanredan odjek u selima«. (*Četrdeset godina*, V, str. 529.)

U svom članku *Zagorska tehnika* drug Vlado Stopar iznosi zanimljive podatke o tome kako je već u jesen 1941 bilo moguće štampati letke Komunističke partije u Ministarstvu domobranstva zahvaljujući antiustaškom, propartizanskom raspoloženju domobranskih podoficira i oficira koji su radili u VII odjelu toga ministarstva: »Zagorska partijska tehnika, osnovana u proljeće 1942 godine odlukom Povjereništva CK KP Hrvatske, ima svoju predhistoriju. Otpočeli smo s radom u jesen 1941 godine. Preko partijskih veza stupio sam na posao u VII odjel Ministarstva domobranstva. Nisam baš imao slavan položaj: dočimovnik-daktilograf. Moja se dužnost sastojala da na matricama kucam razne formulare, a zatim da ih izvlačim na geštetneru. Šef našeg odsjeka u tom odjelu bio je neki stari, oronuli potpukovnik, koji mi je obično govorio: »Samo radi, sine, marljivost stijene lomiti! I postao sam neobično marljiv. Svakog dana dolazio sam potpukovniku i molio ga za dozvolu da mogu i poslije podne dolaziti, jer vrijeme leti, ne stignem da sve uredim prije podne, a znam kakve su potrebe...« »To mi se sviđa, sinko!« — govorio je stari.

Tako sam radio dvostruki posao: prije podne sam štampao domobranske cirkulare, a poslije podne naše letke. Te letke bih spakovao, zapečatio i naslovio Općinskom poglavarstvu Veliko Trgovišće, pod strogo pov... Taj materijal kao i letke nosio sam u velikoj, prilično upadljivoj taški. Čitava ova procedura se tako lagano odvijala i zbog toga što su mornarički podoficiri, a i pojedini oficiri, koji su, kako

⁴⁵ *Četrdeset godina*, V str. 263.

rekli, tamo »radili«, bili gotovo svi antifašistički raspoloženi, pa, iako su slutili da nešto nije u redu s tim mojim radom i taškom, mudro su šutjeli. Dapače, jednog popodneva iznenada je došla kontrola. Dežurni podoficir odmah me o tome obavijestio i ja sam na brzinu sklonio već odštampane letke.⁴⁶

Učesnik u događajima drug Slobodan Šakota u svom napisu *Prve ustaničke borbe u Hercegovini* daje ova svjedočanstva o držanju domobrana: »Moral i borbenost domobranskih jedinica, koje su u većini sačinjavali mobilisani seljaci iz Hrvatskog Zagorja, bili su vrlo slabii«. Prilikom zauzimanja Berkovića: »Pošto su se domobrani predali, ubrzo su likvidirana uporišta iz kojih su se branile ustaše« ... »Miro Popara u svom izvještaju javlja: »... odredi narodne vojske razoružali su bez borbe oko 340 domobranskih vojnika na Trusini. Zaplijenjeno je oko 340 pušaka, 3 teška i 5 lakih mitraljeza sa preko 20 sanduka municije i manjim brojem bombii«. ... »Naročito se pokazalo da domobranska vojska ne predstavlja oružanu snagu koja bi mogla da osigura vlast ustaša. O tome Miro Popara piše u svom izvještaju: »Hrvatska vojska se raspala i ona je daleko da bude oslonac okupatoru ... Sve zarobljene vojnike u borbama ispraćali smo poslije ... održanih govora i pozdrava hrvatskom narodu u zajedničkoj borbi ... Čitavi odredi zarobljenih neće u komandu, nego traže propusnice komandira narodne vojske. te idu preko planina Bosna i Slavonije«. (*Četrdeset godina*, V, str. 376, 378, 380, 383).

Komandanti i politički rukovodioci partizanske vojske na Kozari, drugovi Boško Baškot, Joco Marjanović i Dušan Misirača daju ova svjedočanstva sa svoga područja: »Upornim političkim djelovanjem među domobranima (odašiljanjem u njihove posade letaka, radio-vijesti itd.), a naročito pravilnim odnosom prema domobranima koji su se u borbi predavali – poslije kraćeg objašnjenja o ciljevima narodnooslobodilačke borbe uvijek su bili otpušteni kućama – na širem području Kozare bita je postignuta potpuna izolacija ustaša i njihovih formacija, dok su domobranske jedinice postale neka vrsta partizanskog arsenala oružja i opreme. Već krajem 1941. godine pojedinci iz redova domobrana počeli su se priključivati našim jedinicama kao aktivni borci narodnooslobodilačke vojske, a 5. februara 1942. godine organizovano se predala čitava jedna domobranska posada iz Svodne na čelu sa poručnikom Slavkom Obajdinom«. (*Četrdeset godina*, VI, str. 14, 15).

Od osobite važnosti je u vezi s domobranima svjedočanstvo o držanju domobranskog artiljerijskog diviziona u Jalkovcu kraj Varaždina s kojim su partizani uspostavili vezu još potkraj godine 1941: »U neposrednoj blizini Varaždina na bivšem veleposjedu u Jalkovcu bio je u toku okupacije stacioniran domobranski artiljerijski divizion, kojim je komandirao Dimitrije Varda. Okružni komitet KPH Varaždin stupio je u vezu sa Vardom preko drugorice Štefice Kukec-Mrvice, pošto je došao do zaključka, da Varda pokazuje određene simpatije prema NOP-u... kasniji dodiri su pokazali da se nismo prevarili i da sa sigurnošću možemo računati na njegovo potpuno angažiranje na liniji borbe protiv okupatora i domaćih izdajica... Mjeseca veljače 1942 drug Stjepan Puktek-Jura, član OK KPH Varaždin i ja preuzeli smo u Vardinom stanu devet pušaka tipa mauzer i, zamotavši ih u šatorska krila, prenijeli

⁴⁶ Četrdeset godina, VII, str. 421, 422.

biciklima u Kućan, u našu partizansku bazu. Tim je puškama bila naoružana naša druga grupa partizana formirana u Kućan-Marofu. Varda nam je tada dao i veliku količinu pušane municije i nešto bombi.

Suradnja i veze s Vardom sve su se više proširivale. Prilikom neprijateljske ofanzive na Kalnik u travnju 1942 dobili smo od Varde znakove raspoznavanja i razrađeni plan akcije, koju je neprijatelj tada namjeravao poduzeti. Postalo nam je savim jasno da se možemo osloniti na Vardu, pa smo o svemu obavijestili Povjereništvo CK KPH, od kojega smo ubrzo primili odgovor da i dalje s Vardom održavamo kontakte. Kratko vrijeme poslije toga organiziran je u Zagrebu (u jednom stanu u Palmotičevoj ulici) sastanak između Varde i drugova iz CK KPH – Belinića, Saitija i Krajučića, na kojem je razmotrena nastala situacija i utvrđeno šta treba dalje raditi.

Radi jačeg i efikasnijeg povezivanja s NOP-om, formiran je u domobranskom artiljerijskom divizionu poseban vojni komitet od nekili oficira toga diviziona. Preko toga komiteta organizirano je prebacivanje oružja, municije i različite opreme partizanima. Organizaciju prebacivanja bilo je veoma teško otkriti: vojni komitet je slao oružje i opremu neprijateljskim garnizonima, i o tome je unaprijed obavještavao partizane. Na dogovorenom mjestu, partizani bi izvršili prepad i tako došli do ratnog materijala. Taj vojni komitet nam je pružio veliku pomoć dobavljanjem domobranskih vojnih isprava, pomoću kojih su se članovi Okružnog komiteta slobodnije kretali terenom... Prilikom jedne neprijateljske akcije na Kalnik odred se nalazio u dosta teškom položaju, u neprijateljskom okruženju. Oficiri domobranskog vojnog komiteta obavještavali su svoje nadređene o mnoštvu partizana na Kalniku, o njihovom dobrom naoružanju, itd. Rezultat toga bilo je naredenje o povlačenju jedinica s Kalnika, tako da nismo pretrpjeli nikakve gubitke.

Zbog svega toga, zbog čitavog niza akcija koje su poduzimali, cijenili smo držanje vojnog komiteta na čelu s Vardom. Treba imati u vidu da je čitav vojni komitet bio u neposrednoj opasnosti od neprijatelja i da je trebalo raditi veoma pažljivo, da se ne otkrije je najmanja sitnica, koja bi kasnije onemogućila planirane akcije. Treba također naglasiti da je to bilo u vrijeme kada je Hitlerova mašina bila u punom pogonu i kada su se nacističke trupe nalazile na domaku Moskve... Srpnja mjeseca 1943 dolazi do ponovnog sastanka oficira vojnog komiteta iz Jalkovca i oficira zajedničkog operativnog štaba. Na tom su sastanku definitivno utvrđeni vrijeme i datum prelaska artiljerijskog diviziona na Kalnik. Odmah su počele i detaljne tehničke pripreme za to... »Dolazi sloboda!« – te rečenice bile su lozinka i odziv. Naše straže zauzele su mjesta stražara domobranskog diviziona. Bez ikakvih smetnji ušli smo u dvorište kasarne. U krugu dvorišta počeli su se sakupljati domobrani, sneni i nemoćni da shvate što se događa. Prisutnim domobranima održani su kratki govori u kojima im je objašnjena situacija u svijetu i u našoj zemlji i istaknuta potreba borbe protiv okupatora i domaćih izdajica, Kolske sprege, napunjene oružjem i municijom, sanitetskim materijalom i ostalom opremom počele su jedna za drugom napuštati Jalkovac.

»Varda, kod tebe nešto nije u redu?« – javio se telefonom komandant garnizona Varaždin. »Jest, gospodine pukovniče, ovim časom otkazujem vam poslušnost i odlazim u partizane s cijelim divizionom«, – bio je kratak odgovor. Telefonska je centrala minirana – svaka veza s Varaždinom prekinuta.

Napuštali smo Jalkovac uz pratnju eksplozija granata i pušane municije, koju smo bili prisiljeni zapaliti, jer nismo mogli sve ponijeti sa sobom. Bez ikakvih gubitaka u ljudstvu i materijalu, udaljivali smo se od Jalkovca s osam topova, 250 karabina, velikom količinom svakovrsne municije i vojne opreme, među kojom je bio velik broj cipela i uniformi, koje su nam baš u to vrijeme bile prijeko potrebne... Pored vojnog uspjeha, akcija u Jalkovec imala je i veliki politički odjek ne samo u Varaždinu već i u velikom dijelu sjeverne Hrvatske«. (*Četrdeset godina*, VI, str. 395-398).

Značajno je da je već u godini 1941 dolazilo i do otvorenog suprotstavljanja domobrana pretpostavljenim vlastima.

O masovnom otkazivanju poslušnosti kod domobrana delegat CK KPJ pri CK KPH javlja 21. XII 1941: »Vojska sve češće otkazuje poslušnost. Prije par dana dopremljeno je iz Bjelovara 400 vojnika u Zagreb, s tim da idu na Istočni front. Kao i uvijek, i ovog puta pretpostavljeni su to krili od vojnika. Ali, na putu do Zagreba, vojnici su ipak saznali kuda ih kane poslati. Nastalo je komećanje, protesti i povici: »Nećemo na Istočni front«. Kad su stigli na zagrebački kolodvor, prisilili su oficire da se prvim vlakom vrate u Bjelovar. Nikakva obećanja i prijetnje nisu pomogli. Vratili su se u Bjelovar... U prošlom pismu smo vam javili da domobrane presvlače u talijanske uniforme i da ih šalju u Italiju. Od prvog transporta, u kojem je po pričanju bilo oko 1000, do granice je polovica otpala i razbježala se svojim kućama« (Zbornik II-2, str. 112-113).

Već od ljeta 1941-e dolazi do sukoba između domobrana na jednoj i ustaša na drugoj strani. U Pismu OK KPH Karlovac od 18. VIII 1941 konstatira se: »U vojsci se sve više zaoštavaju odnosi prema ustašama i ovom krvoproliću. Frankovačka banda nema tu sigurnog oslonca. A sami ustaše su neznatni i suviše preslabi za borbu protiv naroda.« (Zbornik V-1, str. 39).

Delegat CK KPJ javlja augusta 1941 Centralnom Komitetu KPJ među ostalim: »Postoje trvenja između vojske, koja se uglavnom ne bori, i ustaša. – Krahirala je akcija sa dobrovoljcima protiv SSSR-a. Poslati su na domaći front« (Zbornik II-2, str. 43-49).

O zaoštavanju suprotnosti između domobranske vojske i ustaša izvješćuje delegat CK KPJ pri CK KPH 21. XII 1941: »Nesuglasice između ustaša i domobrana svakim danom sve više dolaze do izražaja. Jednom ustaškom majoru stavljeno je u dužnost ilegalno da organizuje satniju ustaša, koja bi u slučaju jačih potresa imala za zadatak da poučija veći broj domobranskih oficira« (Zbornik II-2, str. 114).

Delegat CK KPJ pri CK KPH javlja 12. I 1942 o situaciji u Hrvatskoj između ostalog: »Sukob između vojske i ustaša je sve dublji: vlastodržci toliko osećaju nepouzdanost vojske, da preduzimaju stalna »čišćenja«, koja sa svoje strane produbljuju ovaj sukob. Tako je, samo u toku zadnjih dana, streljan potpukovnik Neuburger, uhapšen podmaršal Marčić, general Prpić i oko 50 oficira, degradirano oko 80 oficira itd.« (Zbornik II-2, str. 210).

Zbog takvog svog držanja mnogi domobrani, a naročito domobranski oficiri bili su već godine 1941-e izvrgnuti najbrutalnijim progonima sa strane okupatorsko-ustaških vlasti.

Delegat CK KPJ pri CK KPH 21. decembra 1941 javlja Centralnom komitetu KPJ o progonima što ih okupatorsko-ustaške vlasti vrše nad domobranskim oficirima zbog njihove suradnje s Narodnooslobodilačkom borhom: »Pred prijemnim sudom se nalazi jedan poručnik, jedan satnik i jedan potpukovnik (domobranski), – jer je navodno utvrđeno da su pomagali narodno-oslob. borbu« (Zbornik II-2, str. 113).

U svom Izvještaju od decembra 1941 delegat CK KPJ pri CK KPH javlja: »Prije 5 dana je obješen Stjepan Neuburger, p. pukov. hrv. vojske, zbog veleizdaje. Mi smo sa njim održavali kontakt. Kroz sve vrijeme do stratišta držao se vrlo hrabro. Pod istragom se nalazi oko 200 domobrans. oficira. U Požegi su strijeljali 6 oficira, jer su navodno htjeli dići u zrak kasarnu« (Zbornik II-2, str. 137).

Delegat KPJ Ivo Ribar-Lola piše 12. I 1942 predstavniku PK KPJ za Srbiju u Beogradu: »Gotovo svakog dana su na dnevnom redu degradiranja, hapšenja i streljanja aktivnih oficira hrvatskog domobranstva...« (Zbornik II-2, str. 215).

Od osobite važnosti je povjerljivi, interni Izvještaj glavnog stožera ministarstva hrvatskog domobranstva od 12 prosinca 1941 god. o teškom moralno-političkom stanju u domobranskim pukovnijama (Oper. br. 7.700/taino), koji izvještaj je podnio glavar glavnog stožera generalporučnik Laxa. Tu se između ostalog iznosi:

»Događaji u pobunjeničkim krajevima, kako oni u toku posljednjih mjeseci, tako i najnoviji, pokazuju očito, da je akcija pobunjenika svakoga slijedećeg dana šira i snažnija, a postiže sve značajnije uspjehe. Danas, gledajući na situaciju otvorenim očima, moramo biti veoma ozbiljno zabrinuti za sudbinu ovih krajeva, sudbinu našeg ondašnjeg mirnog i lojalnog stanovništva, a i mogućnost abstanka same akcije uz njih domobranu, oružnika i ustaša... Radi svega ovoga Operativni odjel. Gl. st. nije više u mogućnosti, da aktivnim djelovanjem spriječi rat pobunjenika, a postavljanjem posada na ugroženim mjestima zaštiti i trajno osigura život, imetak i ostali građanska prava našeg pučanstva, već se njegova uloga u stvarnosti svodi na to, da samo prima izvješća i registrira događaje... Još jednu činjenicu treba imati u vidu, a to je, da je i onaj broj četnika jedinica i snaga kojima raspoložemo, — u veoma lošem stanju. Sve pukovnije, izuzimajući možda jedino 1. pješakačku pukovnicu koja je uvedena u akciju tek prije kratkog vremena, pod puno su iznurene... Slabo moralno stanje i borbeni duh kod naših domobrana, a sve brojniji slučajevi kukavičluka i panike cijelih jedinica U posljednje vrijeme čak i slučajevi pobune i bjegunstva pojedinaca i cijelih jedinica (pobune u 15. p. p. i 1. p. p.). Razloga za ovo ima mnogo, pa ih ne treba sve nabrojati. Dovoljno je naznačiti: neprijateljsku neobično snažnu promičbu, ograničenost trajanja vježbe pričuvnika i njihov revol. i protesti, ako su zadržani nešto preko roka trajanja vježbe, neraspoloženje pričuvnika iz mirnih krajeva za borbu izvan svoga tražnog kraja, i ostalo. Zato je i borbeno sposobnost naših jedinica, i pored tradicionalne i dobro poznate dosadašnje hrabrosti Hrvata, ipak danas veoma slaba. Veoma česti slučajevi gubljenja: topova, strojica, strojopuškaka, puškaka, strijeljiva i osalog, ne trebaju posebnog komentara... A na samom zemljištu sada je teško nabaviti namirnice za ishranu, dok će u buduće svakog slijedećeg dana ovo biti sve teže, a konačno i nemoguće... Pokušaj sa milicionerima, organiziranim od mještana dotičnog kraja, a čijim je organiziranjem i postrojavanjem trebalo stvoriti iscrpenim i onesposobljenim jedinicama mogućnost za retabiliranje, nije uspio... izvjestan dio primi oružje i prede na stranu pobunjenika... Akcija pobunjenika uzela je drugi izgled i ima drugi karakter, nego u svojim počecima. Dok smo u početku vodili akciju protiv manjih lokalnih grupa, imamo danas pred sobom organiziran pokret, snažan, dobro vođen, sa konačnim ciljem, koji se danas već pouzdano nazire... Ne uzimajući u obzir one, koji samo podpomažu pobunjenički pokret, služeći za snabdjevanje, obavještavanje i druge pomoćne službe, broj naoružanih i organiziranih pobunjenika iznosi danas već oko 20-25.000 ljudi, koji se broj daljim odmetanjem stalno povećava. Brojčano pak stanje naših boračkih snaga iznosi danas oko 30-35.000 ljudi... Samim tim ova akcija izlazi iz okvira lokalne pobune i nije više samo naše unutrašnje pitanje. Pobunjenička akcija postala je sada gerilski rat protiv naših saveznika — Nijemaca i Talijana, i ma koliko da je po svome izgledu neznatno u odnosu na upravo gigantske operacije, koje vode saveznici, mogla bi nanijeti ipak izvjesne udare, koji bi dosta naškodili saveznicima, a naročito ako se dozvoli pobunjeničkom pokretu da se širi, organizira i postiže uspjehe (moralne i materijalne) onim tempom, u kome ih postizava u posljednje vrijeme« (Zbornik V-2, str. 377-383).

U istom izvještaju se na kraju konstatira da je u narodu autoritet ustaških vlasti pokoleban i da pobunjenici imaju podršku u pučanstvu (Isto, str. 384).

Veoma je karakterističan za prilike u tzv. NDH-i i, naročito, za raspoloženje i držanje domobranske vojske i ovaj službeni izvještaj njemačkog generala u Zagrebu Glaise Horstenau-a iz godine 1941: »Spada u tragediju ove mlade i u sadašnjem jalovom stanju za život jedva sposobne države, da joj do sada nije pošlo za rukom da iz jednog odličnog vojničkog materijala, čiji su pretci na svim bojnim poljima Evrope slavu zadobijali, stvori nešto više od milicije najskromnijih razmjera . . . Sigurno su se pojedini delovi, kao ono par četa, koje su 70 dana držale Višegrad, izvrsno borili. Ali uopšte opala je napadna i odbrambena snaga hrvatskih vojnika u posljednje vreme od nedelje do nedelje. Napadni poduhvati zastaju sada skoro po pravilu posle prvog naleta. Odbrambene borbe izrodavaju se vrlo često u paniku. Pa i u pogledu discipline ljudstva moglo bi se mnogo šta boljeg poželeti. Otkaz poslušnosti, pohune i bekstva povećavaju se. Iz svega toga govori zamerenost i nedostatak u obuci, ali i duševna odvratnost protiv borbe, koja se u širokim krugovima hrvatskog naroda oseća kao bratoubilački rat za čije izbijanje i širenje se kao presudno odgovornim smatra besnilo omrznutih ustaša«. (*Četrdeset prva. Ustanak naroda Jugoslavije. Izdaje »Mlado pokoljenje«, Beograd, 1961. str. 833-834.*)

Takvo držanje domobrana bilo je dobrim dijelom i rezultat planskog rada Partije u neprijateljskoj vojsci koji se organizirano provodi već od prvih dana mjeseca maja 1941: »Početkom juna 1941, - piše drug Dragutin Saili - odlukom CK KPH, bio sam zadužen za organiziranje partijskih jedinica u neprijateljskoj vojsci. Svaka partijska jedinica formirala je vojni komitet u svom garnizonu. U svibnju smo imali partijsku organizaciju u avijaciji i u domobranskoj vojarni u Zagrebu. Organizacijom avijatičara rukovodio je poručnik Stanko Grabrić-Crni. Kod njega smo održavali mnoge sastanke (u Zagrebu na Bukovačkoj cesti broj 17). Početkom jula 1941. Grabrić je bio premješten u Sarajevo. Poslije sam ga vidio još dva-tri puta, prilikom njegovih dolazaka u Zagreb, gdje je tražio upute za daljnji rad u Sarajevu. Grabrić je kasnije, s još nekolicinom drugova, zarobljen u Bosni, te su ga 1942. godine strijeljali Talijani.

Odlaskom Grabrića u Sarajevo glavna veza s avijatičarima u Zagrebu bio je tadanji avijatičarski zastavnik Miljenko Lipovšćak. Na njegovo ime imali smo na Svačićevu trgu stan, u kojemu smo održavali sastanke.

Rad u vojsci uglavnom se sastojao u širenju propagandnog materijala i prikupljanju podataka o okupatorskim snagama. Osnovni zadatak bio je pripremanje neprijateljskih vojnih jedinica za pobunu i prijelaz na našu stranu u određenom vremenu. U bivšoj domobranskoj vojarni u Zagrebu imali smo prilično jaku partijsku organizaciju i Vojni komitet. Sekretar je bio Franjo Benko. Rad s vojskom obavljao sam sve do septembra 1941« (*Četrdeset godina, VI, str. 151.*)

Tu svoju aktivnost Partija je u isto vrijeme, pa i nešto ranije, već u maju 1941, razvijala i na ostalim područjima takozvane NDH. Za centralnu Bosnu drug Drago Mažar iznosi ove podatke: »Omer Ahmetašević, narednik, bio je prvi među domobranima koji je pristao na saradnju

sa nama, obećao oružje i preuzeo na sebe zadatak da organizuje grupu koja će politički raditi među vojnicima«. (*Četrdeset godina*, V, str. 406).

Svoj rad u redovima neprijateljske vojske Partija je nastavila i u godinama poslije 1941. Ilegalni partijski funkcioner u okupiranom Zagrebu Josip Hrnčević daje o tome između ostalog i ovo svjedočanstvo: »Slavko Janjić imao je zadatak da od Mjesnog komiteta primi i dalje razvija veze s grupama domobranskih oficira, kakve smo imali u svim rodovima domobranskih jedinica, da od njih prikuplja podatke o planiranim vojnim akcijama i kretanju neprijateljskih jedinica i da o tom obavještava Glavni štab. Pripremao je pojedine grupe domobranskih oficira i za odlazak u partizane i radio na prebacivanju oružja do kog se dolazilo pomoću spomenutih veza. Kasnije mi je Slavko pripovijedao da je imao i zadatak da uspostavi radio-stanicu, preko koje je trebalo da Glavnom štabu naših jedinica u Hrvatskoj šalje vojne i druge podatke, dohivene od veza što smo ih imali u domobranskim komandama«. (*Četrdeset godina*, VII, str. 199).

O tome govori i drugi ilegalni partijski rukovodilac u Zagrebu, drugarica Lepa Perović: »Imali smo uspostavljene i veze sa svim rodovima domobranske vojske. Na primjer, vojni dokument o odbrani Zagreba u slučaju napada partizana imali smo sutradan u svojim rukama, čim je bio dat najpovjerljivijim putem odgovarajućim komandantima. Vrlo brzo smo preko veza u domobranskoj vojsci i preko naših drugih obavještajnih kanala, saznali za koncentraciju neprijateljskih trupa protiv pojedinih dijelova naše oslobođene teritorije u Hrvatskoj«. (Isto, str. 350).

Drug rukovodilac Knežević iznosi zanimljive podatke o tome kako su kasnije rukovodioci Narodnooslobodilačkog pokreta usmijevali u izvjesnim dijelovima Hercegovine da pridobiju na stranu oslobodilačke borbe i takozvanu muslimansku antikomunističku miliciju koju su formirali talijanski okupatori: »U to vrijeme počela je čvršće da se sprovodi organizacija takozvane »muslimanske antikomunističke milicije«, po inicijativi i pod pokroviteljstvom Talijana, u svrhu borbe protiv NOP-a. Mi smo uspjeli da u Stoljećkom i Mostarskom srezu ubacimo u rukovodstvo te milicije svoje drugove i većinu ljudi da otpremimo u partizane. Nijemci su početkom Pete ofanzive potpuno rasturili ovu organizaciju kao nepouzdanu«. (*Četrdeset godina*, VII, str. 426).

Pozitivno držanje domobrana prema NOB-i odred'lo je još ujesen 1941-e i postupke partizanskih rukovodilaca prema njima. U tom pogledu je karakteristično *Pismo Štaba Drvarske brigade od 20 rujna 1941 god. Štabu partizanskih odreda za Liku o upućivanju grupe zarobljenih domobrana*, koje u cijelosti glasi:

»Štab brigade upućuje preko gornjeg štaba za Korenicu i Krbavicu 35 ljudi i to 32 oslobođena hrvatska vojnika i sa njima 3 civila.

Napominjemo da su hrvatski vojnici potpuno ispitani i njihovo službovanje u vojsci kao i političko uvjerenje potpuno provjereno, zato tim ljudima mora se potpuno obezbijediti lična sigurnost i pomoć u svakom pogledu. To su ljudi koji će ustvari koristiti našoj Narodnooslobodilačkoj borbi.

Tražimo da nam se odmah pošalje iscrpan izvještaj o prošla dva transporta koja su upućena isto preko vašeg štaba za gore navedena mjesta.

Sve ove ljude po mogućnosti uputiti na druga Marka Kentiju u Krbavicu.

Uz drugarski pozdrav

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

Št. br. 20/IX 1941.

Politički komesar

V. Stojnić

(M. P.)

Komandant brigade

Ljubović

Prema prednjem rešenju naređuje se svim gerilskim odredima Like, Korduna i Gorskog Kotara, da ovom ljudstvu ukažu svaku pomoć i zaštitu. Naređuje se Štabu za srez Korenicu da po prijemu ovog ljudstva pošalju izvještaj da su ovo ljudstvo primili.

21. IX 1941 g.

Za Štab

(Ovaj dio teksta dodat je na dopis Štaba Drvarske brigade. Redakcija nije mogla tačno ustanoviti da li je to dodao narodni heroj Marko Orešković, a najvjerojatnije je da jest.) – Napomena redakcije *Zbornika*, V-1, str. 129-130).

Bilo je, naravno, i slučajeva da su neke domobranske jedinice ili pojedinci posvjedočili u ratu protiv NOB držanje slično ustašama, – ali to su i na osnovi okupatorsko-kvislinških i naših dokumenata bile sasvim izuzetne pojave.

Opredijeliti se protiv okupatora i ustaša bilo je za puk u Hrvatskoj pitanje morala i poštenja. Za hrvatsko seljaštvo – kod koga je osjećanje pravde i humanosti bilo jako razvijeno baš zato, što se nad njim decenijama vladalo nepravedno i nečovječno – ustaštvo nije značilo nikakvu, ni lijevu ni desnu nacionalnu politiku, nego zločinstvo i kriminal. Od samog početka Pavelićeva krvološtva ti seljaci tretirali su ustaše ne kao predstavnike ove ili one stranačko-političke ideologije, nego kao zlikovce, pa su se prema njihovoj zvjerskoj nasilničkoj vladavini odnosili isto onako, kao i prema monarhofašističkoj diktaturi stare Jugoslavije. I u koliko su nasilja NDH-e bila krvoločnija i zvjerskija od onih šestojanuarske diktature, u tolikoj je mjeri bila veća i seljačka mržnja i prezir prema okupatorsko-ustaškim vlastodršcima. Konstatacija, sadržana u srpanjskom Pozivu CK KPH: »Vlada teror kakvog ne pamtimo ni za najrnijih godina velikosrpske šestojanuarske diktature«⁴⁷ – vjerno je odražavala ustaško okupatorsku stvarnost koju je neposredno vđio hrvatski seljak i prema kojoj se nije mogao držati drugačije, nego što se je u svojoj historiji držao prema svakoj nasilničkoj vlasti.

U brojnim spisima NOB-e s pravom se naglašavalo da je opredjeljivanje protiv okupatora i njihovih ustaških najamnika u prvome redu stvar poštenja. U Pozivu CK KPH početkom kolovoza 1941 domobranskoj vojsci za priključenje Nacionalno-oslobodilačkoj borbi kaže se između ostalog: »Svi čestiti i napredni ljudi, svi oni koji vole svoj narod, svi koji teže za slobodom i pravdom, svi, svi bez obzira na nacionalnu, vjersku i političku pripadnost, treba da se udruže u jedinstvenu nacionalnu oslobodilačku frontu, za istjerivanje okupatora i uništenje njihovih frankovačkih plaćenika.« (*Zbornik*, V-1, str. 29). Uputstvo Komande NOP odreda Korduna i Banije od 12. XI 1941 podčinjenim komandantima i komandirima naročito ističe: »Cilj koji stoji pred nama jeste toliko velik i toliko svet da *svaki poštenii čovjek*, da sva-

⁴⁷ Iz »Poziva CK KPH koncem srpnja 1941 god. na oružanu borbu protiv okupatora i njegovih slugu«. (*Zbornik*, V-1, str. 21.)

ki slobodoljubivi čovjek osjeća se spremnim i gotovim ponijeti na svojim ledima a pred narodom veliku odgovornost stvaranja narodne vojske i njenim rukovođenjem u borbi protivu neprijatelja, okupatora i ustaša» (*Zbornik*, V-2, str. 35).

Kako je na području NDH-e puk, bez razlike na nacionalnu i vjersku pripadnost, reagirao na ustaška zvjerstva i nasilja. – o tome nam svjedoče i neka povjerljiva kvislinška dokumenta. »U dnevnom izvješću domobranskog Generalštaba zabeleženo je 11. septembra: »Primljena brzopuzavka general poručnika Laxe VTV798. Ustaše iz Hercegovine dolaze u Bosnu i produžuju sa ubistvima i pljačkama. Nezadovoljstvo radi postupka ustaša je opće. bez obzira na vjeru, može doći do općeg ustanka u Bosni. Zapovjedite odstranjenje ovih ustaša iz Bosne, dok ne bude prekasno. Naše vojne snage su preslabe, da uguše sadašnju pobunu. – treba poslati pojačanja.« (*Četrdeset prva*, str. 512). – »Sredinom septembra 1941 uputila je komanda žandarmerije NDH izvješčaj Ministarstvu domobranstva: »...ustaše koje su juče (7. IX – prim. autora) palile kuće od Reljeva do Semizovca u iste su stavili pobijene i djecu, a potom tek ih palili... Molim ... da im se zabrani vršenje egzekutivne službe, jer svojim nečovječnim postupcima izazivaju opći strah i uzburu kod naroda nepoželjnu u sadašnjim prilikama.« (*Četrdeset prva*, str. 511-512).

Imati bilo kakvog posla s ustašama, podržavati bilo kakve veze s njima – smatralo se nečasnim i u nacionalno političkom pogledu krajnje kompromitantnim.

U takvoj atmosferi po mnogim hrvatskim selima nije bilo ni jednog jedinog ustaše, jer im tu nije bilo opstanka, a ponegdje ih je u čitavom kotaru bilo svega 4-5 (na primjer kotarevi Grubišno Polje, Klanjec, Pregrada i dr.) pa i to po pravilu nisu bili domaći, nego dovedeni sa drugog područja. Bilo je slučajeva, da u nekim hrvatskim selima ustaška vlast nije mogla naći nikoga, tko bi se primio da vrši bilo kakvu općinsku ili drugu javnu službu. U području s nacionalno pomiješanim stanovništvom hrvatski seljaci su jednodušno odbijali da od ustaša prime u vlasništvo ili na korišćenje zemlju pobijenih ili prognanih i raseljenih Srba seljaka. Dokumenti NOB-e sadrže svjedočanstva o tome, da su u nekim područjima hrvatski seljaci spontano ustajali s oružjem u ruci da obrane susjedna srpska sela od ustaškoga pokolja.

A kao što je narod odbijala nepravda i zločin od ustaške vlasti, tako ga je privlačila pravednost oslobodilačke borbe. Zato su bile atraktivne ove partizanske parole još od početka: »Mi ćemo pobijediti, jer je na našoj strani pravda i poštenje ...« (*Zbornik*, V-1, str. 30).

I o proustaškom raspoloženju hrvatske omladine širene su proizvoljne tvrdnje, koje su prodrle čak i u današnju našu literaturu. I tu se, generaliziranjem, na osnovi činjenice što je jedan veoma malen broj omladinaca bio na ustaškoj strani, inkonstruiralo tobože masovno oduševljavanje omladine NDH-om.

Devočno je navesti na samo i nekoliko dokumenata o raspoloženju i držanju hrvatske omladine, da bi se vidjelo kako je i u ovom slučaju generaliziranje potpuno neosnovano i krivo.

Neposredni učesnik u događajima drug Ivan Šibl daje u svom članku *Beleške Zagreba u prvim danima okupacije* ova svjedočanstva o hrvatskoj omladini Zagreba:

»Ustaše su od dolaska na vlast poduzimali sve i sva da pridobiju zagrebačku omladinu za se, ali bez uspjeha. Zahvaljujući požrtvovnom radu SKOJ-a, zagrebačka je omladina pošla za Komunističkom partijom i u njezinoj borbi protiv okupatora odigrala izvanrednu ulogu.

Već prvih dana okupacije, Mjesni komitet partije održao je prošireni sastanak, kojem su prisustvovali i neki rukovodioci aktiva SKOJ-a. Prvi i najvažniji zadatak koji je postavljen pred SKOJ bio je, da se pokrene široka, masovna politička akcija među omladinom, da ne padne pod ustaški utjecaj, te da je se pokrene u borbu za slobodu. Rezultati te masovne akcije skojevaca među omladinom uskoro su se vidjeli. Dana 26. svibnja 1941. poslije podne, na sportskom igralištu u Maksimiru, na zboru srednjoškolske omladine, obuhvaćene u civilnu zaštitu, pokušali su ustaše kušknječnim govorima odvojiti hrvatsku omladinu od srpske i židovske. Poslije toga trebao je uslijediti opći pogrom srpske i židovske omladine u gradu. Međutim, Pokrajinski komitet SKOJ-a doznao je za taj ustaški plan i o tome obavijestio CK KPH. Drugovi Rade Končar i Vlado Bakarić usmjerili su aktivnost SKOJ-a na razbijanje ove akcije. Komunističkom protuakcijom rukovodio je sekretar PK SKOJ-a Jožo Vlahović, iz Mjesnog komiteta Martin Mojmir, a od srednjoškolaca: Gvozden Budak, Ante Jelčić, Mišo Bronzić, Krešo Rakić, Štef Mlinarić, Braco Belić i Stjepan Miletić. Na mitingu je govorio vođa ustaše mladeži Blažeković. Nakon dužeg kušknječnog govora, Blažeković je naredio Srbima i Židovima da se izdvoje i svrstaju na suprotnu stranu. No, čim su se oni počeli izdvajati krenuli su za njima i skojevci, a za skojevcima i svi ostali hrvatski omladinici. Tako je omladina Zagreba pred očima ustaša javno manifestirala solidarnost sa svojim progonjenim drugovima, a ustaška se akcija, protivakcijom komunističkom, pretvorila u manifestaciju jedinstva i solidarnosti cjelokupne omladine Zagreba, bez obzira na nacionalnu, rasnu i vjersku pripadnost...

U tom razdoblju izvele su oružane grupe u gradu niz uspješnih akcija, od kojih su najznačajnije: napad bombama na svenčilišnu ustašku vojnicu kod Dačkog doma u Runjaninovoj ulici, zatim velika diverzija u glavnoj pošti u Jurišićevoj ulici, paljenje ustaškog glasila Hrvatski narod, napad na odred ustaške vojske u Vrhbanicevoj ulici, napadi na njemačke avijatačare u Zvonimirovoj ulici, paljenje stadiona itd. Ljeti i jeseni 1941. godine Zagreb su potresale diverzije i sabotaže, tako da se ni Nijemci ni ustaše nisu osjećali sigurni ni u glavnom gradu Pavelićeve NDH...

Već koncem srpnja 1941. g. partijska i skojevska organizacija uputile su prvu grupu drugova u partizane. Grupa se prebacila iz grada u istočni dio Zagrebačke gore i stala vršiti prve akcije...» (Zagrebačka Panorama, broj 1, 1961, str. 10, 11).

Na Partijskoj Konferenciji okruga Slavonski Brod 22. juna 1941 saopćeno je između ostalog: »Jedna grupa skojevaca razbila je pokušaj nstaša da u Slavonskom Brodu organiziraju omladinu u »ustašku mladež«. Ustaše su silom tjerale omladinu u svoju organizaciju, pa su svakog dana odvodili omladince na vojne vježbe. Skojevci su tada, zajedno sa neorganiziranom omladinom, išli nekoliko dana na vježbe, dok njihov utjecaj nije postao dovoljno jak, pa je onda, jednog dana, sva omladina demonstrativno napustila vježbalište.«⁴⁸

U Izvještaju PK KPH za Dalmaciju od 10. X 1941 Centralnom Komitetu KPH o političkoj situaciji saopćava se između ostalog: »25. IX 1941 bila je demonstracija školske mladeži u Splitu. Učenici su tražili od direktora da im se izdaju hrvatske svjedodžbe, jer je ovaj imao namjeru da im izda talijanske svjedodžbe. Učenici su to odbili, te su najprije protestirali pred školom a kasnije su otišli pred kazalište. Tu ih se skupilo po prilici 600. Pred kazalištem su održali protestni miting i pjevali su narodnu pjesmu »Oj Slavenci« kao i pjesmu »Nije ova zemlja

⁴⁸ Josip Zmajčić: »Partijska konferencija okruga Slavonski Brod 22. juna 1941«. Četrdeset godina. Zbornik sećanja..., knjiga V, str. 252.

talijanska«. Pošto su još otpjevali nekoliko narodnih pjesama, razišli su se ključei Narodno-oslobodilačkoj fronti, nadalje ključei i Sovjetskom Savezu a protiv okupatora i fašizma. Bilo je oko 40 učenika uhapšeno. Demonstracije su uspjele i stanovništvo je pozdravilo omladinu prigodom demonstracija. Našoj omladini je uspjele tada obuhvatiti skoro čitavu školsku omladinu u jednoj protestnoj akciji protiv politike odnarođivanja, koju provode talijanski okupatori«. (Zbornik V-1, str. 185).

Ilegalan organ KPJ u Splitu *Naš izvoštaj* daje u broju 7 ove dalje podatke o demonstraciji splitske omladine od 25 IX 1941: »... Raspaljena gomila pokrenula se gradom sa svih strana, od svih srednjih škola, tehničke, realne, klasične, od trgovačkih i ženske realke pridolazile su mase đaka i zatalasale se pred Narodnim kazalištem...

Zatvori su tog dana bili prepuni đaka, već nisu imali gdje da ih smjeste...

Nekoliko dana poslije toga, karabinjeri su hapsili i tukli na ulici svakog omladina koji je imao uz se đačku (knjižicu) legitimaciju.

Prva akcija bila je uspješna i dobro organizirana. Sva omladina je učestvovala bez razlike. SKOJ-eva organizacija, u kojoj su okupljeni najbolji omladinci, poštenu i hrabri, organizirala je ovu akciju i bila njen glavni pokretač. Ostala svjesna omladina sudjelovala je u demonstraciji i jednoglasno prihvatila narodno-oslobodilačke parole koje je istakla napredna komunistička omladina. Ona je pošla njenim tragom, dok su se samo neki nepošteni izdvojili i prišli izdajničkom taboru, sabotirajući rad i borbu svjesne omladine. Ovi izrodni, kao ljstičevci i slični, stupili su u fašističke organizacije i postali njihovi otvoreni agenti...

Nakon ove đačke akcije porastao je teror nad omladinom, nastala su masovna hapšenja, mrcvarenje na fašističkoj policiji, strijeljanja dječaka od 16-20 god u Trogiru, u Splitu, Šibeniku. Mlada, skoro dječja tijela bila su mučena najgroznijim i najperverznijim mukama. Na trogirskom, splitskom i šibenskom groblju nicale su male, svježe humke bez oznake«. (Zbornik V-1, str. 238-239).

Sekretar CK KPH Rade Končar u svom izvještaju iz Splita od 22. X 1941 javlja između ostalog: »Kao u Zagrebu tako se i ovdje pokazala omladina naročito upotrebljiva u akcijama« (Zbornik V-1, str. 221).

I u Gorskom Kotaru je gotovo sva omladina bila na strani NOB-e odnosno pod utjecajem SKOJ-a. »Paralelno s tim formirale su se i organizacije SKOJ-a. Skojevske grupe imali smo u drugoj polovini 1941. godine u Delnicama, Brodu na Kupi i Lokvama. One su okupljale u raznim vidovima gotovo svu omladinu tih mjesta. Omladinske su organizacije bile vrlo aktivne i one su postale jak oslonac pri izvođenju pojedinih akcija, vršenju sabotaza, rasparčavanju materijala, sakupljanju i prebacivanju oružja i slično. Većina omladinaca prešla je dosta brzo u sastav partizanskih jedinica. Neki su u toku rada uhvaćeni i pobijeni. U partizanskim jedinicama oni su postajali najbolji borci i aktivni politički radnici na terenu.«⁴⁹

O aktivnosti omladine u Hrvatskome Zagorju neposredni učesnik u događajima drug Smail piše: »Omladina kotara Zagreb imala je tada također vidne rezultate. Osnovani su skojevski aktivni u tri općine, koji su u deset sela masovno okupili omladinu u Savez mlade generacije.«⁵⁰

⁴⁹ Nikola Rački: »Djelatnost partijske organizacije u Gorskom Kotaru«. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja...* knjiga V, str. 564.

⁵⁰ Dragutin Smail: »Partijski rad u Hrvatskom Zagorju 1941-1942«. *Četrdeset godina. Zbornik sećanja...* knjiga VI, str. 152.

Drug Mika Špiljak daje ove podatke o ulozi omladine Siska i okoline: »Moram da naglasim da je veliku zaslugu za podizanje revolucionarne svijesti sisačke omladine imala organizacija SKOJ-a u gimnaziji. Preko 300 daka otišlo je u partizane. Velik broj ih je poginuo, naročito u IV i V ofanzivi u redovima Sedme banijske brigade.«⁵¹

Veoma su dragocjena ova vjerodostojna svjedočanstva o antinstaškom i antiokupatorskom raspoloženju i gradskoga stanovništva u godini 1941: »Čak i onaj dio građanstva – piše drug Šibl – koji je u prvih mjesecima okupacije i NDH bio nasjeko lažnoj ustaškoj propagandi o nekakvoj slobodnoj Hrvatskoj, sve više shvaća, da se od razbojničke ustaško-okupatorske vlasti ne može očekivati ništa dobro. Sve veći broj građana osuđuje ustaško okupatorska zvjerstva i u sve većem broju aktivno, na ovaj ili onaj način, pomaže Narodnooslobodilački pokret. Komunistička partija stiće iz dana u dan sve veći ugled i zadobiva sve širi utjecaj na građanstvo. Na ustaško-okupatorskoj strani ostaju samo pljačkaši tuđe imovine, kolaboracionisti iz redova buržoazije, zatim profiteri i koljači, za koje više nema povratka natrag. Pa i kod mnogih između njih osjeća se tendencija pasivizacije...« (*Zagrebačka Panorama*, broj 1, god. 1961, str. 11).

»Sitna buržoazija u gradovima – konstatira drug Vladimir Bakavić u svom referatu na II kongresu KPH – bila je velikim dijelom uz Narodno-oslobodilački pokret i sudjelovala je u ilegalnim organizacijama« (*Prvi kongres KPH 21–25 XI 1948*, Zagreb, 1949, str. 70).

22. X 1941 sekretar CK KPH Rade Končar javlja iz Splita Centralnom Komitetu između ostalog: »Ovdje postoji mnogo uvjeta da se organizacija Narodne pomoći razvije, jer ovdje ima vrlo mnogo simpatizera Partije, kao i kandidata, koji će se primiti u te nove odbore. Postoje čak i predvjeti, da se i među građanstvom počne sa sakupljanjem.« (*Zbornik V-1*, str. 221).

U izvještaju Glavnog Štaha NOP Odreda Hrvatske od 13. XII 1941 konstatira se između ostalog: »Mržnja protiv Talijana među civilnim stanovništvom je ogromna.« (*Zbornik V-2*, str. 149).

O držanju jednog dijela inteligencije, i one u vojsci i u civilu, pa čak i činovništva sačinjavali su nam se ovi podaci

Vjesnik u broju 3 od 29. VIII 1941 saopćava među ostalim: »Kako se javljaju dobrovoljci. Prošle sedmice postojili su dake-narednike u krugu kasarne i pročitali im poglavlje o poziv dobrovoljcima, s provokatorskom namjerom da se daci jave u dobrovoljce. Pošto se niti jedan jedini nije javio, obratio im se dotični oficir s pogrđnim riječima korčeći ih da je to sramota i nemoralno.« (*Zbornik V-1*, str. 50).

PK KPH za Dalmaciju 10 X 1941 javlja Centralnom Komitetu KPH između ostalog: »Izvišteno smo da su se profesori i učitelji organizirali i ujedinili protiv pokušaja Talijana da škole talijaniziraju (profesori su već formirali jedan zajednički odbor)... Uz jedinstvenu frontu za oslobođenje protiv osvajača sudjeluje i činovništvo, koje je loše plaćeno i koje namjeravaju Talijani otpustiti (jedan dio njih je već otpušten). Također se priključuje toj horbi djelomično i inteligencija. Ali ova pomoć

⁵¹ Mika Špiljak: »Borbe Prvog sisačkog odreda«. *Četrdeset godina*, Zbornik sećanja... knjiga V, str. 205.

pokazuje se samo u sakupljanju novca i sredstava za partizane i pravoslavne. Spremni su balava liječiti partizane, davati drugovima sobe za spavanje, za rad i kao sklonište, ali nisu spremni sudjelovati u akcijama i oružanim borbama. Sve akcije koje su do sada poduzeli, izvršili su uglavnom radnici, koji također i snose glavni teret narodnooslobodilačke borbe.» (Zbornik V-1, str. 185).

Nisu bez interesa za hrvatsko raspoloženje i držanje prema okupatoru i ustašama i neka okupatorska svjedočanstva, objavljena u *Zborniku V-2*, kojima bi se moglo vjerovati jer su po okupatora nepovoljni. Izvještaj kraljevske prefektуре u Splitu za mjesec studeni 1941 god. o političkoj situaciji i atentatima na talijanske vojnike u Splitu i okoliču – ističe, kako stanovništvo ne daje *»nikakav znak saradnje«* s okupatorom. (Zbornik V-2, str. 357).

U istom izvještaju fiksirano je raspoloženje i držanje hrvatskog pučanstva prema ustašama: »Pri polasku šefa žandara, veći dio stanovništva, da bi pokazao mržnju prema ustašama, došao je na obalu i otpratio šefa ustaša zvižducima, povikima i duvanjen u rog, dok mu je jedna grupa mladića otpjevala posmrtni marš. S tim se je završilo tek kad je parobrod izašao iz luke. Vjerujem da je komentar okome djelu suvišan da bi se pokazalo koliko stanovništvo mrzi ustaše.« (Isto, str. 363).

Prefekt talijanske kraljevske prefektуре u Splitu 31. XII 1941 izvješćuje o političkoj situaciji između ostalog: »Živa tajna propaganda i strane radio-emisije, situacija u Hrvatskoj koja je sve to zamršenija i djelomično gotovo je prilog ustaničkim snagama, sve to mnogo upotpunjuje sliku situacije... Dovoljan je i vrlo mali uspjeh našeg oružja na jednom ratuom frontu da podstakne mase protiv nas sa namjerama revanša. *Realnost je dakle jedna: antipatija ovog naroda prema Italiji, a nadasve protiv fašizma.*« (Isto, str. 427).

U stanju i raspoloženju naroda u Hrvatskome Primorju daje obavještenja Izvještaj pomorsko-redarstvenog odjela hrvatske mornarice od 10. prosinca 1941 U tom izvještaju iznosi se između ostalog: »Od Zapovjednika Lučkog zapovjedništva Crikvenica primljeno je slijedeće izvješće o prilikama na odnosnom području: .. Raspoloženje naroda je slabo... naše vlasti nemaju baš nikakvu vlast...« Hrvatski narod takvo stanje u NDH i stvarnu vladavinu talijanskog okupatora »gleda sa prezirima«. – »Izgledi na budućnost pod ovakovim prilikama, koje stoje pod diktatom talijanske izakulisne politike, očajni su.« – »Među uhapšenima ima lica, koja su samo zato zatvorena što su Hrvati koji ne će da priznaju talijansku vlast u Splitu. Može se reći da je tako zatvorena cijela splitska inteligencija... Kako sam već izvjestio uspostavljeni su u lukama: Kraljevica, Crikvenica, Senj, Karlobag i Pag, talijanski lučki uredi, koji u saradnji sa našim lučkim uredima vrše kontrolu pomorskog prometa. Ta se »saradnja« sastoji u tome da njihova vlast zapovijeda a naša izvršuje sve što im se naredi... Jednom riječju, prilike u ovom kraju gore su od ostalih krajeva naše države, jer su ovdje potencirane prisutnošću talijanske vojske.« (Isto, str. 370-375).

Bez stvarne i svestrane podrške naroda ne bi se u Hrvatskoj mogao NOP održati a NOB postići svoje poznate goleme uspjehe.

Za podršku, koju je u Slavoniji seljaštvo pružalo partizanima i u vezi s time za potpunu nemoć ustaške policije u progonu boraca NOB-a – veoma je karakterističan Izvještaj Velike Župe Livac-Zapolje-Nova Gradiska o akcijama partizana u Slavoniji u vremenu od 6 kolovoza do 31 prosinca 1941 godine. Tu se između ostalog iznosi:

»U noći od 23. na 24. X 1941 nepoznati počinitelj je naljepio u selu Vočarići, kotara Novska, dva komunistička letka na kuće seljaka Androševića i Vukotića. Letci su odmah ujutro opaženi pa su i skinuti no počinitelj se nije mogao pronaći.

Dne 26. X 1941 oko 19 sati bio je napadnut od nepoznatih bandita kraj sela Kri-
vaje kotara Novska pružini stražar Nikola Čertić kada je htio da pođe na osiguranje
pruge. Isti je bio po napadačima razoružan i pušten pod prijetnjom da to nikome ne
javi. Povedena je istraga, *no napadači se nisu mogli pronaći.*

U noći od 29. na 30. X 1941 izvršen je napad četničko-komunističke bande od
oko 150 ljudi na selo Kozarica kotara Novska. Selo je bilo obkoljeno te od svih onih
koji su vršili stražu oduzeto je oružje i municija... Seljacima inače nisu ništa nači-
nili... Seljaci od napadača nisu nikoga prepoznali. Kasnije nadošla *potjera za napa-
dačima ostala je bez uspjeha.*

Dne 3. XI 1941 u selu Skenderovcima kotara Pakrac došlo je do okršaja između
oružnika koji su vršili patrolnu službu i 18 komunista koji su bili zatečeni u tom
selu... *Povedena akcija da se napadači uhvate ostala je bezuspješna.*

U noći od 5. na 6. XI 1941 u samom Daruvaru dva na zid pribijena komunistička
letka su osvanula, koja su u jutro bila odmah po vlastima skinuta. *Pisac se nije mo-
gao pronaći.*

Dne 5. studenog 1941 ustanovljeno je u mjestu Subockoj občine Čaglin kotara Pa-
krac, nalaze se sakrivenih 16 komunista. Organizirana je bila odmah potjera koja je
to selo opkolila, no komunista nije više bilo tamo jer su isti toga dana rano u jutro
napustili selo. Ustanovljeno je da je zaista ta banda u tom selu zadržavala se u ku-
ćama pojedinih seljaka koji su im davali hranu i konjačište...

Noću 10. XI 1941 oko 24 sata došlo je pred občinsku zgradu u Bučju oko 50 na-
oružanih komunista dijelom uniformiranih u vojničku odoru. Isti su provalili u zgra-
du, iznijeli svu općinsku arhivu te je zapalili... *Neknadna potjera za napadačima
ostala je bezuspješna.*

Dne 11. XI 1941 došlo je oko 20 komunista do lugarnice predjela Ivanovac n
Paunju i tom prilikom oduzeli lovačke puške od lugara... *Potjera za tom bandom
također je ostala bezuspješna.*

Dne 13. studenog 1941 nadeni su u blizini mjesta Ljeskovica i Čaglin kotara Po-
žega dvije komunističke zastave sa emblemima. Prva je bila pričvršćena na stup koji
služi za najavljivanje vlaka kod stražare broj 10 između pomenutih mjesta, a druga
je bila pričvršćena na jednoj vrbi kraj kuće Crnković Josipa iz Čaglina. *Usprkos sve-
strano provedenih izvada počinitelj se nije mogao pronaći.*

Dana 16. na 17. XI oko 11.30 sati upalo je u općinu Gaj kotara Pakrac oko 50
naoružanih ljudi... Tom prilikom spaljena je slika Poglavnika, razni spisi i blagaj-
nički dnevnik. Nakon toga čina održao je jedan prisutnim općinskim službenicima
komunistički promičeni govor. *Povedenom istragom nije se mogao utvrditi identitet
napadača...*

Noću 28. X 1941 izvršen je napadaj od strane naoružane komunističke bande na
kamenolom državnih željeznica u Siraču... Po primljenoj obavijesti *poduzeta potra-
ga ostala je bezuspješna...*

U noći od 1. na 2. prosinca 1941 izvršen je napad od oko 60 oboružanih komuni-
stičkih bandita na općinsko poglavarstvo u Bektežu. Tom prilikom oduzeto je bilo
iz Občine 5 komada pušaka sa 200 naboja te popaljena sva arhiva na improviziranoj
lomači... *Poduzete potjere za napadačima ostale su bezuspješne.*

Noću 13. XII 1941 došlo je u Brezine občina Kukurjavec kotara Pakrac banda od
oko 60 komunista i razoružala u selu građansku stražu. Nakon toga banditi su posli
željezničkom prugom prema postaji Poljana te stigli do željezničkog mosta preko Bi-
jele 2 km. pred Poljanom i tu razoružali također 3 stražara koji su čuvali most.
Nakon toga su pod mostnu konstrukciju stavili eksploziv i isti zapalili... *Akcija za
napadačima ostala je bezuspješna.*

Noću 14. XII 1941 naišla je jedna grupa od 30 naoružanih bandita i razoružala 4
stražara koji su čuvali most, kraj sela Orljavca, banditi su oduzeli oružje i municiju,
dok stražarima nisu ništa učinili... *Povedenim potjericama napadačima se nije
moglo ući u trag.*

Noću 13. XI 1941 izvršen je atentat na glavnu željezničku prugu na taj način što
su između postaje Okučani i Rajić u blizini mosta potonje, povadeni šarafi željezni-
čke traverze. Tim povodom je naišavši teretni vlak iz Novske skliznuo sa pruge te je
lokomotiva sa 16 vagona srušila se niz nasip... *Vođena je svestrana istraga atenta-
torima se nije moglo ući u trag, no postoji temeljita sumnja da je djelo izvedeno po*

članovima komunističke bande čije je sjedište u šumama Psunja.« (Zbornik V-2, str. 433-438, kurziv V. B.)

Zahvaljujući samo pozitivnom držanju stanovništva i u čisto hrvatskim krajevima mogli su se partizanski odredi održati i u najtežim uvjetima. Štab Primorsko-Goranskog NOP Odreda javlja 24. XII 1941 Glavnom Štabu Hrvatske: »U Primorju (Hrvatskom, napom. V. B.) je cijelo stanovništvo takoreći u potpunosti sa nama i zato mislimo da će se naše jedinice moći održati ovdje i usprkos najvećih poteškoća. Mobilizacija ide brzim tempom.« (Zbornik, V-2, str. 254).

Ni skrivanje brojnih ilegalaca u Zagrebu ne bi bilo moguće, da nije nailazilo na podršku antifašistički nastrojenih pučana. Drug Ivan Šihl, jedan od progonjenih komunista-ilegalaca, izvršitelj nekoliko uspješnih atentata protiv ustaša i Nijemaca, daje mnoge dragocjene podatke o svom i svojih drugova skrivanju po različitim stanovima u Zagrebu, gdje se, godine 1941, neprijavljen, krio preko tri mjeseca, usprkos tome što je vlasnicima takvih stanova prijetila sigurna smrt:

«4. XI 1941-20. I 1942... Zaista je ovaj naš Zagreb dobar grad. U njemu ilegalci mogu živjeti čak i kad izgube vezu i ostaju prepušteni vlastitom snalaženju. Evo, što se desilo Moši i meni: Moša nije uspio uhvatiti pravu partijsku vezu. Stanovao je kod nekih svojih prijatelja, svaki dan kod drugoga, a i ti njegovi prijatelji nisu bili baš najsigurniji pred policijom... Našeg posljednjeg gostoprimeca, Mirka Beloševića iz Jandroševčke ulice, nismo više mogli eksploatirati. Stanovali smo kod njega čitavih tjedan dana i došlo je vrijeme da potražimo nešto drugo... - Stanodavka, (nova) gospoda Johana Jandrić, izjavila je da je spremna držati Čikicu neprijavljenog, iako se za takvo propuste u ustaškoj državi gubi glava... gospoda nije imala ništa protiv našeg useljenja. Znala je da nas traže ustaško redarstvo i Gestapo, znala je i zašto nas traže, a ipak nije imala ništa protiv... Politikom se ne bavi, kako sama kaže, a ustaše i njemačke fašiste mrzi. Spremna je učiniti sve što može da bi pomogla ljudima koji se protiv njih bore. Iako nije osobito zainteresirana za politička pitanja i revolucionarnu borbu, protivna je fašističkim zlodjelima i nasiljima i dobra je patriotkinja... Imam utisak da cijela kuća i dobra polovica ulice znaju za nas, samo se prave da ne znaju... - Zahvaljujući podršci koju imaš posvuda i vlastitoj odlučnosti, u stanju si prkositi čitavom jednom sistemu koji je precizno izgrađen, koji se sastoji od tisuća policajaca, agenata, konfidenata, činovnika, upravljača i tko bi znao kakvih sve spona i čvorista ovog zločinačkog i luđačkog mehanizma.« (Iz ilegalnog Zagreba, str. 131-136 i 124).

I masovno odlazanje u partizane bilo je omogućeno pomaganjem sa strane pučanstva:

»Odlazak u partizane vlakom vršio se 1941 i polovicom 1942 godine uglavnom na tri načina.

Jedan je način bio taj što bi drug dobio krivotvorenu propusnicu i legitimaciju, normalno kupio kartu i sjeo u putnički vlak. Dobio bi upute gdje će se javiti, i lozinku, ili bi ga otrpao kurir. Kao »javke« radili su najrazličitiji ljudi. Bili su to seljaci, radnici, penzioneri, domaćice... Drugi način bio je kompliciraniji. Ugroženi drug dobio bi od željezničara uniformu ili samo dio uniforme, gdjekad samo staru kapu... Ti bi drugovi, noseći dnevnik, putovali kao ložari, kočničari, mehaničari i slično... Treći način odlaska vlakom organizirali su željezničari. Oni su imali vezu u Novskoj, Moravicama i u još nekoliko stanica. Kad bi bilo potrebno da iz Zagreba ode veća grupa, od 20 do 30 ljudi, ili da se pošalje veća količina materijala, naši željezničari bi javili vezi u Novskoj ili u nekom drugom mjestu, da pokvare mosnu vagu i traže popravak, pošto su te popravke vršili isključivo ljudi iz

zagrebačke radionice. U dogovoru s Mjesnim komitetom, taj vagou bi se pripočeo kompoziciji određenog dana, kada je trebalo da se otpremi koja veća grupa. Te odašiljanje je dobro funkcioniralo i rijetko bi kada došlo do nesporazuma.⁵²

III

O »SPECIFIČNOSTI« HRVATSKOGA DRŽANJA

Povodeći se za krivo protumačenim principom materijalističkog shvaćanja historije o potrebi izučavanja specifičnih pojava u povijesti svake pojedine zemlje, — neki su naši suvremeni historičari počeli glavno težište pri istraživanju historije NOB-e polagati na otkrivanje i isticanje specifičnih razlika koje su se tobože manifestirale u različitom držanju pojedinih naših naroda u toku Narodnoga ustanka. Forsirajući tako iznalaženje nacionalnih posebnosti i različitosti neki od tih historičara su ponekad gubili iz vida da je osnovni zadatak marksističke historiografije s obzirom na proučavanje specifičnosti u tome, da se kako na općem jugoslavenskom teritoriju tako i na području pojedinih naših zemalja utvrde specifičnosti u držanju pojedinih društvenih klasa i da se, u vezi s time, uoči klasna različitost odnosa prema NOB-i s jedne, i istovetnost u zauzimanju stava jedne iste klase kod svakog pojedinog našeg naroda, s druge strane. Samo takvo, vertikalno, klasno uočavanje specifičnosti može dovesti do utvrđivanja historijske istine, — za razliku od horizontalnog traženja i naglašavanja posebnosti i različitosti prema nacionalnoj pripadnosti.

Ako se pođe sa tog klasnog tretiranja problema, onda se neminovno dolazi do utvrđivanja jedne od najbitnijih istina o historiji naše NOB-e: da je izdaja, suradnja i služenje okupatoru bila osnovna karakteristika buržoaske klase kod svih južnoslovenskih nacija, a ne specifičnost ovog ili onog našeg naroda. I da je, s druge strane, privrženost revolucionarne klase, proletarijata, siromašnog seljaštva, omladine i slobodoljubive narodne inteligencije NOB-i bila slična unutar svakog pojedinog našeg naroda.

Samo na toj bazi fiksiranja klasnih specifičnosti može se onda na jednoj strani pristupiti izučavanju posebnih oblika buržoaske kolaboracije s okupatorom u pojedinim našim zemljama, utvrđivanju suprotnosti između vodstva i članstva unutar buržoaskih stranaka, fiksiranju većih ili manjih, trajnijih ili prolaznijih uspjeha reakcionarno-šovinističkih elemenata da zavedu dio seljaštva ili omladine ... Na drugoj strani, kod nosilaca Narodnoga ustanka u pojedinim našim zemljama treba izučavati specifičnosti u samostalnom, originalnom, inventivnom pronalaženju različitih načina borbe za slobodu, mobilizacije narodn h masa, svaladavanja teškog nasljed a prošlosti, koje se manifestiralo u

⁵² Antun Biber: »Zagrepečani odlaze u partizane«. Četrdeset godina. Zbornik sećanja ... Knjiga VII, str. 252-253.

pokušajima nastavljanja ranijeg nacionalnog razdora i šovinističkih rovarčenja.

Da idajda, petokolonaštvo i kvislništvo nije bila nikakva nacionalna hrvatska specifičnost, nego da je najrazličitijih oblika službenja okupatoru bilo i kod svih drugih naših naroda, i do aprilskoga sloma i poslije njega, i da je kolaboracija s okupatorom i njegovim najamnicima bila stvar krasnog, a ne nacionalnog opredjeljivanja vladajućih, izrahljivačkih društvenih slojeva u svim našim zemljama, — o tome govore brojne historijske činjenice, sadržane u čitavom nizu dokumenata i svjedočanstava.

U Srbiji ulogu frankovaca i ustaša i Paveličeve kvislinske NDH-e odigrali su Ljotičevići fašisti, Pećančevići a kasnije i Mihailovičevići četnici, Aćimovičevići komesari i Nedičeva vlada »srpskoga spasa« oslanjajući se na reakcionarne elemente svih srpskih buržoaskih stranaka.⁵³

U Zaključcima Majskog savjetovanja KPI na osnovi referata druga Tita konstatira se među ostalim: »Vodeći borbu protiv okupatora, srpski će narod morati da vodi isto tako odlučnu borbu protiv izdajnika srpskog naroda, koji su pomoću okupatora i protiv volje naroda zauzeli razne položaje na vlasti i sada se spremaju da narodu nametnu volju njemačkih osvajača, da po nalogu osvajača proganjaju najbolje sinove srpskog naroda i do kože ogule srpski narod« (Zbornik II-2, str. 16).

O držanju crnogorskih kvisinga izneseni su podaci u Zborniku *Četrdeset prva*, poglavlja: *Pojava i rad kvislinskog privremenog administrativnog komiteta; Proglašenje »suverene i nezavisne« crnogorske države; Predstavnici bivših građanskih partija odbijaju učešće u oslobodilačkoj borbi* (str. 232-238; 246-247). O držanju kolaboranata, crnogorskih ustaša »krilaša« i prvaka bivših srpskih i »jugoslavenskih« buržoaskih stranaka vidi i Izvještaj Ivana Milutinovića od 14. XII 1941 o stanju u Crnoj Gori (Zbornik, II-2, dok. br. 59).

Kakvu ulogu su odigrala vodstva pojedinih slovenačkih buržoaskih stranaka u toku aprilskoga rata i kako su se, neposredno poslije okupacije, stavili u službu okupatora, — o tome je iznesen podroban dokazni materijal u Zborniku *Četrdeset prva* poglavlje: »Izdajnički rad vodstva građanskih stranaka« (str. 162-171).

Ono što je predstavnik jednog dijela slovenačke buržoazije i vodstva Slovenske ljudske stranke, jugoslavenski ban Natlačen rekao na svečanosti, održanoj povodom proglašenja Ljubljanske provincije integralnim dijelom kraljevine Italije 3. maja 1941 — govorili su od reda svi oni predstavnici vladavinskog sloja, koji su se stavili u službu okupatora i u Hrvatskoj, i u Srbiji, i u Crnoj Gori, i drugdje, gdje god ih je bilo. Bivši ban Natlačen je tom prilikom rekao između ostalog: »U momentu kada je slovenačka teritorija, zaposednuta od italijanskih oružanih snaga, postala deo Velike Kraljevine Italije, izražavamo u ime celog slo-

⁵³ Dovoljno je u vezi s time isporučiti dokumentarni materijal sakupljen u Zborniku *Četrdeset prva ustanak naroda Jugoslavije*, naročito poglavlja: »Pojava i rad kvisinga« u Srbiji, str. 96-100; »Okupljanje reakcije i pojava četnika«, str. 107-110; »Obrazovanje Nedičeve kvislinske vlade«, str. 318-324; »Uloga Nedičeve vlade u pokušaju gušenja ustanka«, str. 366-368.

venačkog naroda Njegovom Veličanstvu Kralju i Caru najdublju odanost, a Vama Duče, svu našu zahvalnost za plemenite i naročite mere koje ste doneli za našu teritoriju, a koje će biti sigurno jamstvo našeg života i garantija za budućnost našeg stanovništva. Poštivanje našeg jezika i naše kulture dokazuje kako visokim stvaranjem rimske zakonitosti ume fašistička Italija da vodi narode koji su pod njezinom zaštitom. DUČE, slovenačko stanovništvo dokazaće svojim radom svu svoju zahvalnost i svu svoju lojalnost» (Isto, str. 169).

Ni teškoće, na koje je Narodnooslobodilački Pokret nailazio zbog izdajničkog držanja domaćih slugu okupatora, – nisu bile specifičnost Hrvatske, nego su te teškoće postojale i u drugim našim zemljama, pa i u Srbiji. Naređenje Komandanta NOP Odreda Jugoslavije druga Tita od augusta 1941 sadrži među ostalim i ovo saopćenje o teškoćama NOB-e u Srbiji: »Velike smetnje prave ljotićeveci koji saraduju sa Nemcima«. (Zbornik, II-2, str. 38). U Titovoj *Direktivi Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije od 16. XI 1941* iznosi se između ostalog: »... naša borba sa okupatorom bila bi još uspješnija da ga ne potpomažu, osim Nedića, i takvi ljudi kao što je Draža Mihailović... Draža je nasilno mobilisao seljake po svim srezovima, koji su na silu tjerani od njegovih žandara protiv nas u borbu. Te smo seljake poslije Dražinog poraza puštali svojim kućama, a njihov broj dostiže do nekoliko hiljada... Mnogo nam muke zadaju petokolonaši i četnici Koste Pećanca, koji zajedno s Nedićem prave užasan teror nad stanovništvom. U Kragujevcu su Nijemci i nedićevci prije deset dana postrjeljali mitraljezima 5000 građana i radnika. Taj pokolj je bio izvršen u masama, a među žrtvama su bili i gimnazijalci iz 5-og i razreda zajedno s profesorima... U Kraljevu su u isto vrijeme Nijemci i ljotićeveci streljali 1700 radnika i građana. U Srbiji se vrši strašan teror. Hiljadama i hiljadama najboljih narodnih sinova ginu. A naši herojski partizani, skoro goli i bos, zadaju udarac za udarcem tim zvijerima u ljudskom obliku. Naša borba je ovdje teška i krvava. Naše partizanske trupe bacaju se iz borbe u borbu, s fronta na front, jer neprijatelja je sve više i sve žešće nasrću. *Ustaše i srpski izdajnici su jedno te isto*« (Zbornik, V-2, str. 22-23).

U svojoj zahuktalosti oko lovljenja nacionalnih specifičnosti pojedini povjesničari raspisali su se o hrvatskim kulacima, ne zapažajući u dovoljnoj mjeri njihov štetočinski rad i kod drugih naših naroda. U stvari kulaci su kao jedan i isti društveni sloj, a ne kao bilo čija nacionalna specifičnost, igrali istu negativnu ulogu i kod Srba.

Izveštaj delegata CK KPJ i Glavnog Štaba NOP odreda Jugoslavije Vladimira Popovića od augusta 1941 god. Centralnom Komitetu KPJ o ustaskom teroru i partizanskim akcijama u Kordunu i Lici – saopćava između ostalog: »... 24-og VII postradala su najviše sela Vlahović, Grabovac, Ravno Rašće i Drenovac. Pohvatano oko 600 ljudi, većinom staraca, žena i djece. 100 je pušteno a 500 otpremljeno za Gospić. Ostali dio seljaka se povukao u šumu Šamaricu i dao otpor. Kod povlačenja seljaci su na inicijativu part.(i)je ostavili straže po selima. Pravoslavni

popovi i trgovcići su im se smijali. Naši su nasjeli, povukli straže, a tada su popovi i trgovci pozvali ustaše koji su poklali 16 žena i 10 staraca... Osim već poubijanih, pohvatano je po svim selima preko 300 ljudi, dovedeno u Glinu i u crkvi poklano. Nastala je demoralizacija. Popovi i kulaci pozvali narod na popuštanjce... *Vrginmost*: I ovdje popov ma i kulacima nasjelo oko 50 ljudi. 39 njih strijeljano...» (*Zbornik*, II-2, str. 46, 47).

Zapisnik sa konferencije delegata Narodnooslobodilačkog pokreta Korduna i Banije, održane 19. i 20. rujna 1941. godine - sadrži među ostalim i ovu konstataciju: »U srpskim selima jako se opaža klasna podvojenost. Kulački slojevi služe ustašama« (*Zbornik*, V-1, str. 111).

Na istoj konferenciji delegat iz Gline (Milutin Baltić), govoreći o držanju pojedinih društvenih slojeva u srpskome selu, iznosi: »Kulaci su osobito kolebljivi elementi, a mnogi su izdajice...« (Isto, str. 112).

U partijskom Izvještaju sa terena od 23. decembra 1941. Vrhovnom Štabu NOP odreda Jugoslavije o vojno-političkoj situaciji u Srbiji po završetku prve neprijateljske ofenzive - saopćava se između ostalog: »Raspoloženje je na selu ovakvo: seljaci su nezadovoljni sadašnjim stanjem, ali se plaše da ukazuju pomoć našim ljudima zbog vrlo dobro organizovane špijunaže, koju uglavnom vrše kulaci i penzionerčići... Iz Dražine grupe su žandarmi i kulaci otišli nedićevcima...« (*Zbornik*, II-2, str. 120-121).

Slično je bilo i s petokolonašima.

U Izvještaju Milana Tankosića od 9. IX 1941. e komandantu Štaba za Zapadnu Bosnu i Liku o partizanskim akcijama i o političkom stanju u jugoistočnom dijelu Like javlja se između ostalog: »Naši su drugovi nasjeli petokolonašima srpskim - (Prema objašnjenju Milana Tankosića ovaj naziv se odnosi na Stevu Radenovića i grupu velikosrba koji su još prije rata sijali šovinističku mržnju pod vidom borbe za ujedinjenje i autonomiju Srba iz Like, Korduna, Banije, Bosanske i Kninske Krajine. Poslije okupacije oni su otvoreno prešli u službu talijanskih okupatora, Napom. redakcije), koji su se zavukli u naše redove i stvorili paniku među gerilcima: »neće da se bore ovi, oni« i tako dalje, i tako se stvorila panika između ostalih i kod našeg najboljeg odreda, Trubarskog, tako da je drug Rodić Nikola, komandir čete, ostao sa 4 čoveka dok su ostali svi mu otkazali poslušnost. Drug Rodić je zaneo položaj kod ciglane gde ste mu vi naredili da udari pobočnu vatru na neprijateljsku vojsku; on bi svoj zadatak i izvršio sa ta 4 čoveka jer je imao dva teška mitraljeza druzi Kurbalije, ali su ondašnji seljaci došli i upozorili ga: ako otvori vatru na italijansku vojsku pored njihovih kuća, da će i oni na nj otvoriti puštanu vatru. On je odstupio od svoje namere, iako je ona bila najsvetija za svakog naprednog čoveka koji zna ceniti slobodu jednog naroda, s obzirom na to što je vidio da nema nikog smisla otvoriti vatru pod ovakvim okolnostima kad je vojska već u rasulu a panika zavladala među seljacima obližnjim. Za sve ovo, kako sam mogao dosad saznati sa pouzdanog vrela, najviše je kriv pop Đujić i Brković; oni su tačno doveli Italijane na Grahovo... Ja sam formirao jedan naš odred koji čeka na grlu Ljubine Poljane, i ako Italijani podu sa kamionima ili većim grupama za Srb, oni će ih napasti iza reda, iako je to u suprotnosti 90% onih sirovih i nesvesnih masa koje žive u zabludi ličkih autonomista...« - »... kod nas je jaka fašistička organizacija jer su im Italijani dali da oni pored političke vlasti organizuju i policijsku vlast od bivših jugoslovenskih žandara. Oni su tome tada i pristupili odmah pod garancijom Italijan ma da će istrebiti komuniste.« (*Zbornik*, V-1, str. 68, 69).

U Naredbi Štaba Dvrske brigade od 9. rujna 1941. god. povodom izdaje Živka Brkovića i Branc Bogunovića kaže se između ostalog: »Izdajice narodne slobode učinile su sve da okupatorska čizma ugazi krvavo stečenu slobodu ovog skoro oslabo-

deno" kraja. Na čelu narodnih izdajica nalazi se Niko Novaković zvanj Longo. Ruđenović i ostali ološ koji je i do sada pljačkao i gušio svaki narodni pokret za slobodu. Preko tih i takvih srpskih Pavleća i ustaša, fašistički krvoloci unijeli su zabunu ne samo među neboraćki narod nekih sela već i među pojedine partizanske odrede». ⁵⁴

Zapisnik sa sastanka vojnih delegata Like od 21. rujna 1941 godine sadrži ovaj izvještaj političkog komesara bataljona gerilskih odreda za Liku, druga Nikole Počivine: »Govori o ljudima koji su skloni Talijanima, koji su unijeli zabunu u naše naše odrede, te o njihovoj propagandi itd. Nekoji su se odredj zadržali na svojim položajima, dok drugi šalju pomoć za Bihać. Svi su vodovi iz Srba prebačeni u ovaj kraj. Tu je utjecaj prijatelja Talijana najjači. Postavili su komesara Srbina. U srpskim odredima vlada previranje koje se još nije iskristalisalo. Prijatelji Talijana pokazuju pravo lice, kojima je cilj trgovina, profit i špekulacija« (Zbornik, V-1, str. 125). - Na istome sastanku, u izvještaju sa područja Brinja konstatira se: »Najviše razbijaju naše redove srpski izrodj. Zapaženo je nekoliko agenata talijanskih - govore o prijateljstvu njihovom i zastrašuju naš narod. Poduzeli smo sve miere da raskrinkamo te bandite, koji hoće da špekuliraju sa narodnom borbom«. (Isto str. 127-128).

Proglas okružnog komiteta KPH za Liku početkom listopada 1941 god. Hrvatima i Srbima za zajedničku borbu protiv okupatora sadrži između ostalog i ovu konstataciju: »... talijanski fašizam pronalazi izrode srpskoga naroda i unajmljuje ih u službu u svojoj zločinačkoj raboti protiv našeg naroda«. (Zbornik, V-1, str. 180).

Politički komesar NOP odreda za Kordun i Baniju 18. X 1941 izvješćuje Okružni Komitet KPH u Karlovcu: »... Narod u selu Kuplenskom, prvih dana poslije talijanske ofanzive počeo je da se koleba i to pod vodstvom istaknutog prvaka SDS-a (Mišana Napijala) i još nekih tipova koji su bili izbačeni iz odreda, koji su upotreбили momenat i otpočeli kampanju protiv nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Pogreška je bila od strane naših istaknutih drugova koji su pod pritiskom mase koja je bila raspaljena od Mišana pristali na to da on formira nacionalno-oslobodilačke odbore. Međutim, on je na zborovima, na koje se u većini slučajeva narod nije odazvao, iskrio uлогу nacionalno-oslobodilačkih odbora s time da će oni biti protiv partizanskih odreda i da će ti odbori birati komandu, određivati akcije itd. Prema naredenju ovog komesarijata pošli su smjesta u narod komesari odreda tumačeći narodu nužnost borbe protiv Talijana i štetnost rabote koju je poveo Mišan. Njima je uspjelo da po svim selima organizuju nacionalno-oslobodilačke odbore sa specijalnom zadaćom da organizuju pomoć postradalima od naleta okupatora (Mišan Napijalo, bivši poslanik iz Vojnića, strijeljan kao narodni neprijatelj 1944 god.ine. - Napomena redakcije Zbornika)«. (Zbornik, V-1, str. 205).

Sekretar Centralnog Komiteta KPH Rade Končar iz Splita 22. X 1941 izvješćuje CK KPH između ostalog: »Ovdje postoji tzv. srpski nacionalni komitet koji sačinjavaju izvjesni pop Urukalo, Jevđević, Buić, Birčanin, Grđić. Oni su se dogovorili s Talijanima da će im pomoći pri ugušivanju nemira, koji su nastali u Lici, Bosni i drugim dijelovima Hrvatske okupiranim od Talijana. U tu svrhu su oni otputovali na teren Like i Bosne. Na to treba da drugovi svrate pažnju«. (»Ratni zločinac Dobroslav Jevđević, četnički vojvoda, nakon sloma stare Jugoslavije pokušao je da iz Nikšića pobjegne avionom iz zemlje, ali kada mu to nije uspjelo, počeo je saradivati sa talijanskim okupatorima. Pod talijanskim pokroviteljstvom, sa vojvodom Birčaninom i kapetanom Radmilom Grđićem, organizuje četnike u istočnoj Bosni, i jedan je od začetnika pokolja muslimanskog i katoličkog življa u tom kraju. Zatim je djelovao po Dalmaciji. Kroz to vrijeme također je saradivao sa Nijemcima. Nakon

⁵⁴ Zbornik, V-1, str. 65: - O Brkoviću redakcija Zbornika daje ovo objašnjenje: »Jedan od četničkih voda na trnodi Like, Dalmacije i Bosne. Formirao tzv. četnički puk »Petar Mrkonjić«. On i Đujić otimali su se za rukovodstvo, pa su se zbog toga obojica dodvoravali Talijanima nudeći im oružane usluge za borbu protiv partizana. Dobijaju je oružje i ostala materijalna sredstva od Talijana«, - a ulogu Bogunovića prikazuje ovako: »Učestvovao je u svim oružanim akcijama koje su poduzimali grahovski četnici protiv NOV. Po njegovom naredenju četnici su palili sela Grahovskog kotara«. (Na istome mjestu, str. 66).

kapitulacije Italije pobjegao u Italiju». — Napomena redakcije Zbornika. *Zbornik*, V-1, str. 220).

Izvjestaj glavnog Štaba NOP odreda Hrvatske od 15. prosinca 1941 god. Vrhovnom Štabu NOP odreda Jugoslavije o vojno-političkoj situaciji iznijetoj na savjetovanju sa predstavnicima štabova odreda — sadrži između ostalog i izvještaj komandanta Ličke grupe partizanskih odreda (narodni heroj Vlado Četković) o stanju u Lici, u kome se pored ostalog iznosi: »Velika količina oružja, koja je u prvim akcijama oteta neprijatelju, dopela je u ruke seljacima, koji su iza odreda dolazili na polje borbe i nosili oružje svojim kućama. Još se uvijek veća količina oružja nalazi raspršena u selima nego u rukama partizanskih odreda. Ti seljaci neće da stupe u borbu protiv Talijana, a oružje neće da predaju partizanima. Među tim naoružanim seljacima pokušavaju sada izdajnički talijanofilski elementi da organiziraju svoju vojsku koja bi saradivala sa Talijanima. Njihov uspjeh nije naročit, jače su im pozicije samo u Srbu, gdje oni raspolazu sa nekih 300 karabina... Talijani rade preko Ružete, Omčikusa, Radenovića, Đujića i dr., njihov rad naročito je otežao naše stanje u Srbu... Gračac. Organizaciono još nismo uspjeli uspostaviti našu jedinicu sa druge strane četničkih utjecaja je tu jak... Za kretanje u borbu izgledi su samo preko omladine, dok uglavnom to pitanje mislimo riješiti kroz razoružanje tih sela, koja su pod talijanskim uticajem... Talijani tim seljacima obećavaju oružje za borbu protiv partizana. Organiziraju naoružane scoske straže i organiziraju »puk nacionalnog oslobođenja«, kojemu su dali ime »Kralj Petar«. Mi smo poduzeli mjere preko pojedinaца za rad tamo. Imademo u tome već i uspjeha...« (*Zbornik*, V-2, str. 157-159).

Izvjestaj delegata Vrhovnog Štaba pri Glavnom Štabu NOP odreda za Hrvatsku Vladimira Popovića od januara 1942 god. Vrhovnom Štabu NOP odreda Jugoslavije — saopćava između ostalog: »U Kninskom kotaru situacija se pogoršala. Harače četnici s Talijanima protiv partizana. Partizanski odred koji tamo operiše u vrlo je teškom položaju. Ranije tamo nije postojala part. org., a od rata protiv SSSR-a malo su drugovi poslali kadra u taj kraj, — pa nam se to sada grdno sveti. Masovno je raspoloženje i u tom kraju za SSSR, ali su reakcionarni velikosrpski elementi uspjeli za momenat da stvore neraspoloženje kod jednog dijela naroda protiv domaćih komunista. Posljednjih dana narod je ipak počeo prezirati glušansku ulogu četničkih vođa sa Nikom Novakovićem (Longom) na čelu. Šaljemo vam prepis pisma koje je uputio Štab I puka »Petra Mrkonjića« narodno-oslob. četničkih odreda, iz koga se jasno vidi da se sva njihova aktivnost svodi na borbu protiv nas uz pomoć i podršku okupatora.« (*Zbornik*, II-2, str. 166).

O držanju srpskih buržoaskih političara u Hrvatskoj izneseni su veoma značajni dokumenti u Zborniku *Četrdeset prva*. »Srpska buržoazija u Hrvatskoj zbog ustaškog terora emigrirala je pretežno u Srbiju ili na anektirana područja Dalmacije i Hrvatskog Primorja. Došavši pod okrilje Italijana, srpska buržoazija je upravo radila na tome da italijanske trupe okupiraju severnu Dalmaciju, Liku i Gorski Kotar. U tom smislu njeni istaknuti predstavnici upućuju italijanskoj vladi razne rezolucije i peticije. Niko Novaković Longo, ministar u Stojadinovićevoj vladi, boravio je 8. maja u Splitu i tražio od italijanskih vlasti da anektiraju severnu Dalmaciju i Liku. Na inicijativu italijanskih vojnih vlasti 23. jula 1941 godine održan je u Benkovcu sastanak kome su prisustvovali gotovo svi velikosrbi sa anektiranog područja severne Dalmacije. (Bivši senator Niko Novaković Longo, bivši poslanik Stevo Radenović, pop Momčilo Đujić, pop Ilija Zečević, Pajo Omčikus i drugi). Italijanski poručnik Emilio Orkoldi izvestio je 2. avgusta 1941 godine o tome sastanku prefekta zadarske provincije: »Prihvatili su našu sugestiju... i vratili se u svoje krajeve, gdje će raditi onako kako ste Vi, Ekselencijo, zahtevali, tj. radiće da se kninski i gračački srez sjedine pod Kraljevinom Italijom. Oni su sami isticali da je naša i njihova politika zajednička, jer nam preči ubistvena opasnost od komunističkih bandi. Mi smo im obećali finansijsku i materijalnu pomoć. U prilogu vam šaljem letak, da ga Vi korigujete i vratite pukovniku Zipliu, koji će ga dostaviti gospodinu Omčikusu« (str. 138-139).

U Zborniku *Četrdeset prva*, u poglavlju »Srpska buržoazija i ustaška vlast« iznose se brojna svjedočanstva i o držanju jednog dijela srpske

buržoazije u Bosni i Hercegovini prema okupatoru i njegovim ustaškim najamnicima:

«... U većini su imućni Srbi po gradovima i selima i u takvoj situaciji nastojali da uspostave saradnju sa okupatorskom i ustaškom vlašću. Sliku tog kapitulantstva u busansko-petrovačkom srezu dao je Ilija Došen u članku o pripremama ustanka u tom kraju: »Prvih dana poslije okupacije narod je malo odlazio u varoš, pijace su bile prazne. Seljak se bojao da ide u grad i išao je samo onda kad je morao... Bio mu je tnd i po upravi koja je bila u njemu i po ljudima koji su tamo živjeli... Grad se je drugačije snalazio, - brže i jednostavnije. Onaj dio srpskog stanovništva koji nije pobjegao, u glavnom trgovci i činovnici, nastojali su da se dodvore novoj vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Zbunjeno, bojažljivo, lakejski i licemjerno hvalili su novu upravu, veličali snagu njemačke armije, udvarali se ustašama, dojučerašnjim čaršijskim kockarima i propalicama...».

»I Drago Mažar je u članku »Iz centralne Bosne«, koji govori o pripremama ustanka, dao podatke o kapitulantstvu »videnijih« Srba...

U selu Lipovu, na povratku, narodni poslanik JRZ Maksim Tesić još jače je istakao stav špekulanata:

- Kakav ustanak? Ako pukne samo jedna puška, odoše nam i glave i kuće...

A seoski trgovci, koji su se među prvima pokrstili navijali su, da je najpametnije primiti vjeru i raditi svoj posao...».

»Na Majeveci je bilo sličnih pojava. Stevo Popović u knjizi »Majevički partizani« piše da je oružje bilo teško... sakriti od ustaša koji stalno vršljaju po selima i preturuju i po najzabačenijim mjestima. Nikićeva (ustaški tabornik u selu Loparama - prim. autora) deana ruka u iznalaženju oružja bili su takozvani gardisti, nekoliko izdajnika, ramijskih režimskih čankoliza iz bivšeg »Četničkog udruženja«, seoske barabe Rado Jovanov, Miloš Simikić, Jovan Žučo i još neki, koji su sad postali poslušne sluge okupatorskih slugu - ustaša. Ovim izrodima, što su se do juče busali u prsa kao veliki Srbi, nije ništa smetalo da danas prišiju oko ruke bijele trake, objese o ramena puške koje im je dao ustaški logornik Nikić i pođu u srpska sela da od svog rođenog naroda otimaju oružje.«

I iz knjige Todoru Vujasinovića »Ozrenski partizanski odred« vidi se petokolonaško držanje pojedinih ljudi koji su po svom društvenom položaju ili ideološkom opredjeljenju pripadali srpskoj buržoaziji.

«... U Mičijevićima na Panjiku - piše Todor Vujasinović - živio je učitelj Mirko Topić, inače rezervni oficir, koji se tih dana sklanjao od ustaša i počeo da traži vezu sa mnom. Zakazao sam mu sastanak... Na prvom sastanku on je primio na se zadatak da prikupi i organizuje ljude tog kraja. Morao sam pristati na to, jer nismo imali drugog izbora. Međutim, kad je bilo došlo vreme za akciju, zakazao sam mu hitan sastanak da vidim šta je uradio. Na sastanku on je odbio svaku saradnju, jer je smatrao da za ustanak nije vreme; sumnjao je da se bez vodstva aktivnih oficira i veze sa zapadnim saveznicima može išta učiniti, smatrao je da ono što mi spremamo nije ništa drugo nego avantura s kojom on neće da ima ikakve veze...».

Kapitulantstvo, petokolonaštvo i kukavičluk vladali su među srpskom buržoazijom i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine.

»U to... vrijeme dotadanjiji vladajući deo srpske čaršije u Banjoj Luci - pišu Osman Karabegović i Velimir Stojnić u članku »Pripreme za oružani ustanak u Bosanskoj Krajini« - nastojao je u prvi mah da napravi kompromis sa ustaškom vlašću. Izražavana je lojalnost, elate su i poklonstvene deputacije ustaškom stožernu ku Viktoru Čutiću, ali je ovaj tražio pokornost, pare, pa konačno i glavu i na kraju sve se svelo na to da se dobije propusnica za Srbiju, da se što prije umakne i spase glava.«

Tim putem spasavanja vlastite glave pošli su mnogi bogatiji Srbi iz bosanskih i hercegovačkih gradova: jedni - u okupiranu Srbiju, a drugi - pod skut italijanskih okupatora u anektirani deo Dalmacije. O njihovom liku rečeno je u proglašav Narodnooslobodilačkog komiteta Bosne i Like, oktobra 1941. godine:

»Različiti Novakovići-Longe, Radenovići, Dučići, Brkovići, Keče, Bilčari i slične izdajice, propali ministri, trgovci i šverceri, tvoje stare derikoke i sluge svih dosadašnjih protivnarodnih režima, nastavili su da bestidno trguju tvojom slobodom...

To su ti stari čankolizi i izdajnici koji, kao Pavelić i general Nedić, više ljube talijanske lire i njemačke marke nego tvoju slobodu. Oni su te i onda nagonili da predaš oružje svojim krvnicima. Oni su pokušali da se dodvore i samim ustašama, a kada im to nije uspjelo, pobjegli su u okrilje talijanskih fašista, lumpovali s njima i odmarali se na morskim plažama, dok si ti, narode, bio klan i ubijan, dok si se odmetao u šumu i stupao u odrede naše narodne oslobodilačke vojske». (Str. 195-197).

Borba protiv šovinizma i utjecaja srpskih građanskih političara bila je jedan od glavnih zadataka komunista i u Hercegovini: »Pored učestvovanja u oružanim akcijama zadatak članova SKOJ-a i naprednih omladinaca na terenu bio je da onemogući pokušaje velikosrpskih političara da se nametnu narodnim masama kao vođe i ometaju rad komunistima na organizovanju ustanika za borbu protiv okupatora«. ⁵⁵

Veoma je značajna konstatacija druga Boška Šiljegovića o tome, da je jedan od faktora, koji su omogućili masovno podizanje srpskih sela na ustanak, - bio u tome, što su ustaše prethodno uklonili iz tih sela takozvani viši, buržoaski sloj Srba. ». . . Osim toga, ustaše su, u namjeri da spriječe i »obezglave« srpska sela, najprije iselili jače i bogatije Srbe trgovce, »viđeniju i poznatiju inteligenciju«, advokate, političare, popove, to jest one slojeve u kojima su oni najprije i najlakše mogli naći saradnike za borbu protiv snaga ustanka«. ⁵⁶

Dio srpske buržoazije je u Hrvatskoj preko četnika i direktno surađivao s ustašama: »Već u prvim danima ustanka razni odbori i druge organizacije prerastali su u četnički pokret. A kasnije, kada je ustanak dostigao razmere narodnooslobodilačkog rata, srpska buržoazija se preko četničkog pokreta ujedinila sa ustašama u zajedničkoj borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. O tome je ustaški župan David Sinčić pisao: »Sad se baš završava zajednička saradnja (odnosi se na četnike i ustaše - prim. autora) i uništenje tih partizanskih odreda. . . Kroz Knin su prolazili i prolaze oružani četnici. Njihove vođe s oružanim pratnjama šetale su Kninom u društvu sa našim ljudima i sa mnom te našim činovnicima. Dolazili su s bombama i puškama u župu. Priredena je bila večera, gdje su bile njihove vođe sa mnom i predstavnicima naše vojske. Dolazile su njihove vođe u moj stan. Dva-tri beznačajna incidenta dogodila su se, ali su uzročnici kažnjeni koliko sa moje strane toliko i s četničke strane. Svaki je kažnjavao svoje.«

Četnici su primali od ustaša i novčane nagrade. Župan Sinčić u jednom telegramu Anti Paveliću kaže: »Jučer sam trima glavnim vođama četnika, koji su se borili protiv partizana i to: popu Momčilu Đujiću, Brani Bogunoviću i Mani Rokviću dao svakome po Kn 100.000 - radi organizacije borbe protiv partizana i pomoći njihovim suborcima.« (Četrdeset prva, str. 140).

I među Srbima bilo je ološa i pojedinaca koji su se unajmili zločinačkoj ustaškoj vladavini. U Zapisniku sa Konferencije delegata Narodno-

⁵⁵ Brana Kovačević: »Omladina Istočne Hercegovine u ustanku«. Četrdeset godina. Zbornik sećanja. . . knjiga VI, str. 197.

⁵⁶ Boško Šiljegović: »Pripremanje ustanka u dubičkim selima« Četrdeset godina. Zbornik sećanja. . . knjiga V, str. 352.

oslobodilačkog Pokreta Korduna i Banije, održane 19. i 20. IX 1941 – saopćava se među ostalim: »Dne 14. IX (1941) strijeljan Bude Pribić, »srpski ustaša« – špijun« (Zbornik, V-1, str. 103).

U Izvještaju Okružnog Komiteta KPH Karlovac od 2. listopada 1941 god. iznosi se između ostalog: »Dne 22. IX. Izvršna je zasjeda na načelnika općine u Drežnici, bivšeg člana SDS, a danas glavnog psa čuvara okupatora i ustaša u ovom kraju. Zasjeda je uspjela, uhvaćen je sa svojom ženom i preslušan. Doznali smo imena petokolonaša, denuncijanata i provokatora u ovom kraju...« (Zbornik, V-1, str. 162).

U Dnevniku Rade Pavlovića, političkog delegata Partizanskog odreda Matija Gubec, zabilježeno je pod datumom 5-XII-1941 da je ustaša Šarac, porijeklom Srbin, ali najkrvaviji ustaša u kotaru Palrac.⁵⁷

U otvorenu službu ustaša stupili su i neki Srbi viši oficiri bivše jugoslavenske vojske, kakvi su, na primjer, bili generali Slavko Grujić, Dragojlov i dr.

Politika »čekanja i gledanja« i propagiranje pasivnog držanja prema okupatoru i nesudjelovanje u oružanoj borbi – isto tako nije bila hrvatska specifičnost i isključivo stav Mačekovog vodstva HSS-a, – nego su tu istu politiku u teoriji i u praksi provodili buržoaski i drugi oportunistički elementi i na srpskoj strani. Pod utjecajem te politike nisu se nalazila samo i isključivo hrvatska sela, nego su njome bila zaražena i neka srpska.

Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941 god. sadrži između ostalog i ove konstatacije: »Ovde se očekivao sukob sa Talijanima u Grahovu. Medutim se brzo saznalo da su Talijani ušli u Grahovo bez otpora. Isto se desilo i u svim mjestima Like. Narod ovde zaista nema poverenja prema Talijanima, ali ipak veruje da Talijani neće činiti zverstva kao ustaše i da sada nije momenat za borbu protiv okupatora. Ta se slabost oseća kao posledica nedostatka oružja i municije. Nadalje, svet oseća da se primiče zima, a odelo, obuća, hrana za ljude, prevozna sredstva – slabi. Sve to utiče mnogo na ljudstvo da je sklono kompromisu i sa crnim vragom... Velikosrpski elementi idu u svom oportunizmu tako daleko da predlažu kompromis sa Zagrebom. Jedan velikosrbin tvrdi mi da on može da garantuje da je Artuković spreman da pregovara i da on može doći do tih pregovora...« – »Politika Talijana jasno ide za zaoštavanje nacionalnih suprotnosti. Među ovdašnjim Schima stvoreno je dosta jako raspoloženje da se ne može voditi borba protiv Talijana ovog momenta, ali su svi toga uverenja da će se ta borba morati povesti »kad dođe momenat«. Spremni su čak da pucaju na svakoga ko im tvrdi da je taj momenat došao« (Zbornik, V-1, str. 134, 135, 136).

U Uputstvu Vještava Holjevca, političkog komesara NOP odreda Korduna i Banije od 2. X 1941 god. za pravilno zauzimanje stava prema talijanskom okupatoru iznosi se o držanju jednog dijela srpskog seljaštva između ostalog: »Kada je došla talijanska vojska, naši partizanski odredi napali su ih, zarobili nešto oružja, bilo je mrtvih i ranjenih Talijana. Odgovor talijanske komande bio je još krvaviji, još podliji nego li ustaški. »Prijetelji« otpočehše paliti sela, odvoditi ljude i žene kao taoce, ranjavati žene i djecu i pljačkati stoku i hranu... Udarac koji je narod pretrpio toga dana jeste vrlo težak i odmah se osjetilo kolebanje kod manje svjesnoga dijela seljaka. Čuli su se prigovori: da se nije diralo u Talijane. Nije se trebalo dirati Ta-

⁵⁷ Zbornik, V-2, str. 103. (»Marko Šarac, uhvaćen pred završetak rata od boraca XII proleterske brigade, zbog počinjenih zločina suden je od vojnog suda na smrt i strijeljan 1945 godine.« – Napom. redakcije Zbornika, na istome mjestu).

lijane. Zašto se uvijek napada baš kod našeg sela itd. Prigovaralo se i pojedinim odgovornim drugovima da su oni krivi za sve zlo koje je zadesilo narod» (*Zbornik*, V-1, str. 166).

U Izvještaju političkog komesara NOP odreda Korduna i Banije od 18. X 1941 Okružnom Komitetu KPH Karlovac daju se o kolebanju nekih srpskih sela ovi podaci: »U posljednje vrijeme politička situacija se dosta izmijenila i to specijalno u krajevima gdje su došle talijanske okupatorske trupe. Dolaskom tih trupa narod je počeo da se koleha i sumnja u uspjeh nacionalno-oslobodilačke borbe«. U istom izvještaju se dalje iznosi: »III rajon (bataljon). Taj rajon obuhvata teritorij Primišlja i okoline. Prema izvještaju komesara rajona vidi se da narod neće borbu s okupatorima« (*Zbornik*, V-1, str. 204, 206).

Da je čak i jedan dio Srba, koji su se od ustaškog terora bili sklonili u šumu, bio dugo vremena pasivan, — o tome sekretar CK KPH Rade Končar u svom izvještaju od 22. X 1941 saopćava: »Osim toga se tamo (u južnoj Dalmaciji, napom. V. B.) nalaze i Srbi, koji su još od ranije u šumama zbog ustaša. Oni nisu još izvršili nikakve akcije niti su formirani kao odred« (*Zbornik*, V-1, str. 223«).

Nesnalženje, kolebanje, oportunistički i pasivnost bili su neposredno poslije okupacije obuhvatili i znatan broj srpskih sela, pri čemu su se u pomirljivosti i u pokornosti prema okupatorskoj i ustaškoj vlasti naročito isticali bivši vodeći srpski građanski političari. U tom pogledu su veoma značajna svjedočanstva druga Boška Šiljegovića, iznesena u njegovu napisu *Pripremanje ustanka u dubičkim selima*: »Kao i u drugim gradovima i selima Bosanske Krajine, tako je i u selima dubičkog sreza. desetak dana poslije okupacije, nastupio strašan teror. Zavladao se nezavršenošću i nesigurnošću, a prije svega je zavladao strah kod Srba, najbrojnijeg dijela stanovništva dubičkog sreza... Seljaci su se osjećali potpuno napušteni i nemoćni da ma šta učine protiv takve sile i surove vlasti kakva se pokazala NDH u prvim danima svoga života. Nastojalo se da se izbjegava ma i najmanji sukob sa novom vlašću. Dubičkim selima zavladao je čudan mir i neka slijepa pokornost... Zanimemili su i »prvi pravi srpski ljudi«, koji su se još od osamnaeste, kroz svih dvadeset godina, »dosljedno, nesebično i neustrašivo borili za srpske ideale«. Oni su bili gotovo najzapaženiji u svojoj pokornosti ustaškoj vlasti...« (*Četrdeset godina*, V, str. 349).

Drug Dušan Dražić, neposredni učesnik u događajima, u svom napisu *Ratni vjhor nad banijskim selom Veliki Šušnjar* iznosi o držanju jednog dijela srpskog seljaštva prema ustaškoj vlasti neposredno poslije okupacije među ostalim: »Mnogi seljaci su bili skloni da prihvate novu državu (»svejedno tko vlada, samo neka se živi«) i da se pokore svim njezinim zahtjevima« (*Četrdeset godina*, VI, str. 155).

Slično pa gotovo i istovjetno držanje seljaštva utvrđeno je u dokumentima i kad su u pitanju seljaci u Srbiji i oni u Hrvatskoj.

U jednom partijskom izvještaju sa terena Srbije od 23. XII 1941 Vrhovnom Štabu NOP odreda Jugoslavije saopćava se među ostalim: »Mobilisane seljake nedićevci bacaju u druge krajeve da vrše čišćenja, ali se ne retko događa da seljaci prime platu i pobjegnu«. ⁵⁸

A u povjerljivom, internom Izvještaju Glavnog stožera ministarstva hrvatskog domobranstva od 12. XII 1941 iznosi se između ostalog: »Po-

⁵⁸ *Zbornik*, II-2, str. 120.

kušaj sa milicionerima, organiziranim od mještana dotičnog kraja, a čijim je organiziranjem i postrojavanjem trebalo stvoriti iscrpenim i onesposobljenim jedinicama mogućnost za retabliranje, nije uspio. Možda je tome uzrok i taj . . . što se među njima nalazi veliki broj onih, koji su tu došli samo radi nagrade . . . izvjestan dio primi oružje i pređe na stranu pobunjenika . . .» (Zbornik, V-2, str. 382).

Bilo je, nema sumnje, hrvatskih seljaka, zavedenih sa strane ustaša, – ali to su s jedne strane bile izuzetne i prolazne pojave, i nimalo nisu specifičnost držanja čak i tih malobrojnih hrvatskih seljaka, jer je sličnih pojava bilo i na strani srpskog zavedenog seljaštva po četnicima. U Obavještenju Vrhovnog Štaba NOP odreda Jugoslavije od decembra 1941 iznosi se između ostalog: » . . . lako nepripremljeni na tako opću ofanzivu četnika protiv partizana, naši su odredi u dva dana potpuno razbili bande Draže Mihailovića, zarobili na stotine četnika, većinom zaslijepljenih seljaka, koji su se sami predali i koji su zbog toga bili pušteni kućama . . .»⁵⁹

Pasivno ili negativno držali su se prema oružanom ustanku prvaci gotovo svih buržoaskih srpskih i »jugoslavenskih« stranaka i u Crnoj Gori. Izvještaj Ivana Milutinovića od 14. XII 1941 Centralnom Komitetu KPJ o stanju u Crnoj Gori poslije neuspjeha kod Pljevalja – sadrži i ove konstatacije: » . . . naročito poslije julske akcije, pa sve do danas, u srezovima Beranskom i Andrijevičkom imamo otvorenu saradnju ljudi bivših jugosl. partija sa okupatorom. Okupator je ovdje, kao i u drugim zemljama Jugoslavije, manevrisao, pokušavajući da proširi svoju bazu i da nađe svoje uporište među drugim buržoaskim partijama, pošto vodstvo Federalističke stranke nije moglo da povede sa sobom šire narodne mase. Glavni nosioci te izdajničke politike u srezovima Andrijevičkom i Beranskom jesu: Milutin Jelić, b. (ivši) direktor gimnazije i član JNS, Filip Cemović, b. narodni poslanik, član Radikalne partije Bože Maksimovića. Njima se priključuju i oficiri b. jugosl. vojske, kao npr. major Lašić iz Vasojevića . . . Osim toga imamo i aktivnost vođa b. zemljoradničke stranke sa Jeftom Pavićem na čelu. Sve ove grupe i pojedinci držali su se pasivno u julskom ustanku« (Zbornik, II-2, str. 100-101).

Takva je, kao što je poznato, na početku bila i politika Draže Mihailovića i njegovih četnika u Srbiji, sve dok nisu prešli u otvorenu službu okupatora.

U mnogim spisima Komunističke Partije i Narodnooslobodilačke borbe (u rezolucijama, zapisnicima, proglašenjima) podjednako se ocjenjuje uloga i hrvatskih i srpskih i svih ostalih kvislinga.

U Uputstvu Marka Oreškovića, delegata CK KPH početkom rujna 1941 o organizaciji i zadacima partizanskih odreda konstatira se između ostalog: »Napadom fašističkih imperijalista na Jugoslaviju pali su naši narodi u najernije ropstvo. Srbija je pretvorena u njemački pašaluk, u

⁵⁹ Zbornik, V-2, str. 88.

kojoj fašistički okupatori uz pomoć domaćih izdajica nečuvenim divljaštvom haraju zemljom, paleći sela i cijele krajeve, zvjerski mučeći i ubijajući na tisuće ljudi, žena i djece. U Hrvatskoj bjesni teror paveličevskih ustaških bandi, koje su uz pomoć fašističkih okupatora pretvorile Hrvatsku u najkrvaviju tamnicu, ubijajući zvjerskom okrutnošću na desetine tisuća Srba i Hrvata» (*Zbornik*, V-1, str. 69).

Uputstvo CK KPJ od 4. septembra sadrži između ostalog: »Ne treba ni za trenutak prestati pisati o tome kako nemački i talijanski fašisti rade svim silama na tome da se svi Južni Sloveni sami međusobno istrebe, kako huškaju jedne na druge. Najbolji dokaz za to jeste pisanje »Novog vremena« (Zvanični dnevni list kvisl'nške Nedićeve vlade. Izlazio je, za sve vreme okupacije, kao organ Gebelsove propagande u Srbiji. Služio je uglavnom za veličanje hitlerovskog poretka, razvijanje mržnje protiv Hrvata i muslimana i prenošenje lažnih informacija o partizanima, Narodnooslobodilačkoj borbi i savezničkim frontovima.) u B.(eogradu) i »Naroda« (»Hrvatski narod« – zvanični dnevni list kvisl'nške Paveličeve vlade, organ Gebelsove propagande) u Za.(grebu), onda pogromistički govori Pavelića i komp. u Hrvatskoj protiv Srba, a Ljotića i drugih u Srbiji (protiv Hrvata). Kad se uzme u obzir da ne sme niko ni pisnuti, a kamoli pisati bez cenzure Nemaca, onda je jasno da bratoubilačku mržnju svom silom raspiruju okupatori... Kao što vidite, mi smo sada dobili još jednog novog neprijatelja – Srpsku vladu koja treba da organizuje oko 50.000 petokolonaša za borbu protiv partizana, jer su Nemci do sada pretrpeli krah. No borbe se nastavljaju još žešće i narod mrzi ove najnovije izdajice» (*Zbornik*, II-2, str. 53, 54, 58).

*Proglas sa konferencije delegata Narodnooslobodilačkog pokreta Korduna i Banije održane 19.-20. rujna 1941 završava i ovom parolom: »Dolje fašistički okupatori i njihove sluge Pavelić i Nedić!« – U rezoluciji te iste konferencije se među ostalim naglašava: »Narodnooslobodilačka borba sve više se primiče općem narodnom ustanku za protjerivanje fašističkih okupatora i njihovih slugu Pavelića, Nedića, Novakovića (jedan od vođa srpske buržoazije u službi okupatora na području Dalmacije, napom. V. B.) i ostalih« (*Zbornik*, V-1, str. 122, 117).*

U Titovoj Direktivi Vrhovnog Štaba NOP odreda Jugoslavije od 16. XI 1941 utvrđuje se između ostalog: »Ustaše i srpski izdajnici su jedno te isto« (*Zbornik*, V-2, str. 23).

U Okružnici broj 4 Centralnog Komiteta KPH od 6. XII 1941 ističe se kao jedan od glavnih zadataka NOO na oslobođenom teritoriju: »NOO, kao nosioci vlasti oslobođenog naroda, poduzimaju sve potrebne mjere da se aktivizira i ujedini sav narod u borbi protiv fašističkih okupatora i njihovih ustaških i velikosrpskih plaćenika« (*Zbornik*, V-2, str. 111).

O tome, da se je i u Srijemu vodila paralelno borba protiv svih, i hrvatskih i srpskih najamnika okupatora, daje svjedočanstva drug Jovan Veselinov u svom članku *Sremci u Narodnooslobodilačkoj borbi*: »Već u početku sprovodili smo široku akciju protiv svakog pokušaja izdajnika da se organizuju i učvrste. Naime, čistili smo petu kolonu gde god

smo naišli na nju. Četnik, ustaša, Ijotičevac, niko od njih se nije mogao održati u Sremu.»⁶⁰

Držanje na strani okupatora nije bila nacionalna specifičnost ni jednog našeg naroda kao cjeline, nego je takvo držanje bilo klasno opredjeljivanje svih naših buržoazija bez obzira na nacionalnu pripadnost. »Buržoaske partije su se raspale, a njihovi šefovi su se našli pred dilemom u koji tabor nove izdaje da se uključe. Zato je duboka istina kađa se kaže da su buržoazija i njene partije prepustile narode Jugoslavije na milost i nemilost stranim osvajačima nastojeći da i u tim uslovima obezbude svoje uske klasne interese« (*Četrdeset godina*, V, str. 107).

Od osobite važnosti je ocjena druga Tita o reakcionarnom, kontra-revolucionarnom držanju svih naših vodećih buržoaskih političara, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost: »Kada damo takvu ocjenu ovih reakcionarnih elemenata, onda tu ne pravimo nikakvu razliku između srpskih, hrvatskih, slovenačkih i drugih reakcionarnih klika. Sve su one bile podjednako protivnarodne i izdajničke, bez obzira na nacionalne suprotnosti koje su postojale među njima u vezi s podjelom vlasti i kapitalističkih interesa« (Tito, *Govori i članci*, I, str. 34).

U vezi s time treba istaći još jednu sličnost pa gotovo i potpunu istovjetnost kod svih naših naroda. Ono što je Boris Kidrič u svom *Izveštaju o političkoj situaciji u Sloveniji* utvrdio za slovenačke građanske političare koji su surađivali sa okupatorom – vrijedi u punoj mjeri i za hrvatske, i srpske, i crnogorske i sve ostale buržoaske suradnike okupatorske vladavine. »... bivši klerikalni vlastodršci i zvanični strankari su se onemogućili svojom saradnjom sa okupatorom« (*Četrdeset prva*, str. 181).

Stvarno historijsko zbivanje u Hrvatskoj godine 1941 neosporno svjedoči o tome, da su »ustaški koljači bili relativno brzo raskrinkani i omraženi kao zločinci i sluge okupatora...« (*Zbornik*, V-1, str. VII).

Svojim krvološtvom, svojim bahatim, brutalnim postupcima i svojim držanjem naoružane najamničke pljačkaške rulje u osvojenoj, tudoj, neprijateljskoj zemlji ustaše su izazvali protiv sebe mržnju i prezir naroda u Hrvatskoj i odbili od sebe sve, što nije bilo ogrezlo u zločinu i nasilju. Svedeni tako na šaku Pavelićevih emigranata koje je okupatorska vojska dovela u zemlju, i na domaće fašističke agente, oni su se veoma brzo našli u potpunoj izolaciji. »Jezgro ustaških organizacija i vojnice činile su ustaše-emigranti i onaj deo Mačekove Seoske i Građanske zaštite koji je bio pod ustaškim uticajem. U ustaške redove stupio je gradski i seoski ološ koji je u NDH video mogućnost da dode na vlast i da se lično obogati« (*Četrdeset prva*, str. 123, kurziv V. B.).

Već na Majskom savjetovanju KPJ, na osnovi iskustva okupatorsko-ustaške vladavine od nepuna dva mjeseca, ovako je fiksiran odnos naroda Hrvatske prema ustašama i kvislinškoj NDH-i: »Kada bi današnji tobožnji vlastodršci u Hrvatskoj mogli barem malo misliti, onda bi vi-

⁶⁰ *Četrdeset godina. Zbornik sećanja...* knjiga V, str. 171.

djeli takvu situaciju: 1. oni imaju u Hrvatskoj protiv sebe čitavu radničku klasu; 2. oni imaju protiv sebe ogromnu većinu hrvatskog naroda; 3. oni imaju protiv sebe čitavo srpsko stanovništvo koje je nasušeno vjekovima na teritoriji Hrvatske, a to je skoro trećina stanovništva u Hrvatskoj. Dakle, koga onda oni imaju uz sebe? Oni imaju uz sebe njemačke i talijanske bajonete plus šaku pobješnjelih malogradanskih elemenata, kulaka i kriminalnih tipova... Ove naše tvrdnje zasni-vaju se na nepobitnim činjenicama; nezadovoljstvo i revolt pristalica HSS protiv izdaje frankovačke gospode, zbog toga što su ta gospoda prodala Dalmaciju i dovela vjekovne neprijatelje hrvatskog naroda za gospodare. Ako gospoda ustaše računaju na to što se hrvatski narod razočarao u vodstvo HSS-a zbog njegove politike, onda neka idu malo u hrvatska sela i neka čuju koga sada očekuju hrvatski seljaci i od koga s pravom očekuju spas... Protiv takve »nezavisne« države Hrvatske ni smo samo mi, već i 99 posto hrvatskog naroda» (Zbornik, II-2, str. 14-15).

Komunistička Partija je kao organizator i rukovodilac NOB-e od početka bazirala podizanje i razvijanje ustanka u Hrvatskoj na okolnosti da »hrvatsko stanovništvo sela i grada... mrzi omraženog agenta Pavelića i njegove gospodare, okupatore«. ⁶¹ U Okružnici br. 3 Centralnog Komiteta KPH od 30. rujna 1941 kao jedan od glavnih zadataka Partije postavlja se: »Najvažnija zadaća komunista i drugih narodnih boraca u Hrvatskoj je u tome da zatalasaju široke hrvatske mase i da njihovu mržnju prema fašističkim okupatorima i ustaškoj bandi pretvore u odlučnu borbu za istjerivanje okupatora iz naše porobljene zemlje i uništavanje frankovačkih izdajica i krvoloka» (Zbornik V-1, str. 150).

Opće antiustaško raspoloženje nezaustavljivo je prerastalo u organizirani, dosljedni i nepokolebljivi aktivni otpor protiv okupatorsko-ustaške vladavine: »Na teror, pokolje nedužnog stanovništva i pljačku njegove imovine, narod, na poziv naše Partije, odgovara oružjem u ruci. Frankovačkim izdajnicima zadani su već teški udarci. Iz mnogih su mjesta i krajeva protjerane krvoločne ustaške bande, njihova se vlast počela ljuljati pod udarcima Narodnooslobodilačke borbe...» (Okružnica br. 3 CK KPH od 30. IX 1941. Zbornik V-1, str. 147).

Zahvaljujući takvoj slobodarskoj nastojanosti naroda protiv okupatora i njegovih najamnika taj je otpor pod vodstvom Komunističke Partije mogao da se razvije u opći Narodni ustanak i u Hrvatskoj, koja je »do ljeta 1944 pred završne operacije za konačno oslobođenje zemlje... ukupno dala 17 divizija i 5 korpusa, od ukupno 41 divizije i 9 korpusa Narodno Oslobodilačke Vojske Jugoslavije, a broj boraca u jedin'ama Glavnog Štaba Hrvatske popeo se do kraja godine na oko 150.000« (F. Tuđman, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 5/1961, str. 94).

⁶¹ Vidi Bilten broj I Glavnog Štaba Partizanskih odreda Jugoslavije od 10. VIII 1941 (Zbornik, tom II, str. 16).